

VILNIAUS UNIVERSITETAS

FILOLOGIJOS FAKULTETAS

Silvija Stankevičiūtė

Literatūros antropologijos ir kultūros studijų programa

**JUOZAS BALTUŠIS: „TARYBINIO RAŠYTOJO“
GYVENIMO LAIKYSENOS IR KŪRYBOS PROGRAMA**

MAGISTRO DARBAS

Darbo vadovas doc. dr. Darius Kuolys

Ginti leidžiama.....

2018 m. gegužės 25 d.

Vilnius 2018

Silvija Stankevičiūtė, *Juozas Baltušis: „tarybinio rašytojo“ gyvenimo laikysenos ir kūrybos programa/ “Juozas Baltušis: the Outlook and Works of a Soviet Writer“*. Magistro darbas, vadovas doc. dr. Darius Kuolys, Vilniaus universitetas, Filologijos fakultetas, 2018, 96 p.

Raktažodžiai: Juozas Baltušis, egodokumentika, dienoraščiai, sovietmečio literatūros laukas, *homo sovieticus*, gyvenimo laikysenos, kūrybos programa.

Anotacija

Darbe analizuojama ambivalentiška J. Baltušio asmenybė, gilinantis į dienoraštį, laiškus, viešas kalbas bandoma atskleisti rašytojo idėjų visumą, vertybių sistemą, gyvenimo laikysenas, kūrybos programos bruožus. Atliekant analizę remiamasi Rudolf'o Dekker'io, Philipp'o Lejeune'o plėtotais egodokumentikos tyrimais, taip pat Rimanto Glinskio, Gitanos Vanagaitės darbais, kuriuose minėtų egodokumentikos tyrimų pradininkų suformuotos teorijos pritaikomos lietuvių autorių dienoraščių, atsiminimų analizei. Darbe taip pat remiamasi *homo sovieticus* samprata, Cz. Miłoszo esė rinkinyje „Pavergtas protas“ išplėta *ketmano* sąvoka, P. Bourdieu *lauko* teorija. Darbe tiriama, kokias laikysenas politikos, kultūros, kūrybos atžvilgiu J. Baltušis išreiškė viešojoje bei privačioje erdvėje. Tyrime išryškėja, kad rašytojo elgesys viešumoje ir asmeninėje aplinkoje skyrėsi. Tai lėmė politinė santvarka, prisitaikymas prie jos, užimtos pareigybės. Rašytojas, vertindamas savo bei aplinkinių elgesį, neretai rėmėsi dvigubais standartais, savitai žvelgė į sovietmečio literatūros lauką: būdamas pripažintas bei privilegijuotas kūrėjas, jautėsi esąs diskriminuojamas ir netaalentingas. Jo požiūris, išsakytas dienoraštyje, neatitiko realios situacijos. Dienoraštyje išryškėja, kad svarbiausios vertybės rašytojo gyvenime buvo šeima, skaitytojų pripažinimas, žmogiškumas. J. Baltušis dviprasmiškai vertino visiškos Lietuvos nepriklausomybės idėją, neprisitaikė prie istorinių permainų ir iš visuotinai gerbto tapo atstumtuuju, tačiau savo pažiūrų neišsižadėjo.

Keywords: Juozas Baltušis, egodocuments, diaries, field of soviet literature, *homo sovieticus*, attitudes of life, creativity programe, creative endeavors.

Annotation

The paper analyzes the ambivalent personality of J. Baltušis by researching the diary, letters and public speeches, it is attempted to reveal the totality of the writer's ideas, the system of values, the attitudes of life, and the features of the creativity program. The analysis is based on Rudolf Dekker's, Philipp Lejeune's research of egodocuments as well as works by Rimantas Glinskis and Gitana Vanagaitė, in which the aforementioned egodocuments research pioneers formed theories

are adapted for the analysis of Lithuanian authors diaries and memoirs. The work also refers to the concept of *homo sovieticus*, the term *Ketman* developed by Cz. Milosz in series of essays “The Captive Mind”, P. Bourdieu’s theory of Social Fields. The paper investigates what kind of attitudes towards politics, culture, and literature J. Baltušis expressed in the public and private space. The study reveals that the behaviour of the writer in public and personal environment was different; it was determined by political system, adaptation to it, occupied position. The writer, evaluating the behavior of himself and surrounding people, often relied on double standards, distinctively looked at the Soviet era literature field: being recognized and privileged creator, he felt discriminated and talentless. The diary reveals that the most important values in the writer's life were family, recognition of readers, and humanity. J. Baltušis ambiguously assessed the idea of full independence of Lithuania; he did not adapt to historical changes, and from the general respected person became an outcast, but did not dismiss his views.

Santrauka

Juozas Baltušis (1909–1991) – Lietuvos rašytojas, radijo ir spaudos darbuotojas, politinis bei visuomenės veikėjas. Vieni ryškiausių rašytojo kūrinių – romanai „Sakmė apie Južą“, „Parduotos vasaros“, atsiminimų knygos „Su kuo valgyta druska“. J. Baltušis buvo sovietinės valdžios ir skaitytojų vertintas, „liaudies rašytojo“ vardą turėjęs kūrėjas, gana aktyvus viešojo sovietinio gyvenimo dalyvis. Rašytojas užėmė svarbias administracines ir politines pareigas. Susitikimuose su visuomene, iš tribūnos ir televizijos ekranų J. Baltušis aukštino SSRS pasiekimus, kritikavo supuvusius Vakarus bei sunkią nepriklausomos Lietuvos praeitį, o turėtas neeilinis statusas suteikė galimybę naudotis tam tikromis privilegijomis. Su jo vardu siejamos kolegų rašytojų išdavystės, prieštaringi pasisakymai apie pastangas atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Prasidėjęs „Pertvarkos“ metams jam buvo sunku prisitaikyti prie greitai kintančių sąlygų. Rašytojas nepriklausė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui, iki mirties laikėsi komunizmo idealų.

Kai kurios rašytojo pažiūros buvo nuoseklios, kitos keitėsi drauge su politine konjunktūra ir amžiumi. Magistro darbe tyrinėjama įvairialypė J. Baltušio asmenybė, analizuojant pavienius aspektus bandoma atskleisti rašytojo idėjų visumą, vertybių sistemą, gyvenimo laikysenas, kūrybos programos bruožus. Tyrimo metu išryškėja rašytojo ambivalentiškumas: vienoks J. Baltušis buvo viešojoje erdvėje, kitoks – namuose, rašydamas dienoraštį. J. Baltušio laikysenos pasižymi skirtųjų radikalumu. Magistro darbo „Juozas Baltušis: „tarybinio rašytojo“ gyvenimo laikysenos ir kūrybos programa“ objektas – rašytojo J. Baltušio dienoraščiuose ir viešose kalbose atsiskleidžiančios jo gyvenimo laikysenos ir kūrybos programa.

Darbe nagrinėjami J. Baltušio požiūriai į istorines, politines realijas, „tarybinę visuomenę“ ir „tarybinę santvarką“, sovietmečio literatūros lauką, tyrinėjama rašytojo vertybių sistema. Magistriniame darbe taip pat analizuojamas egodokumentuose kuriamo rašytojo vaizdinio santykis su idėjomis, išsakytomis sovietmečio viešumoje. Pagrindiniai darbo tikslai – atskleisti J. Baltušio gyvenimo laikysenas, išryškėjusias viešojoje ir asmeninėje erdvėse bei savitą *kito aš* vaizdinio konstravimą, apžvelgti rašytojo politines pažiūras ir jų sąsajas su visuomenine veikla, aptarti egodokumentuose regimus jo kūrybinės programos bruožus. Temos aktualumą lemia sovietmečio sudėtingumas ir šiomis dienomis dažnai regimas schematiškas žvilgsnis į šį laikotarpį, neaprepiantis prieštaringo sovietmečio asmens poelgių bei mąstysenos visumos, taip pat tyrinėjimų naujumas: darbe nagrinėjami visi išlikę Lietuvos literatūros ir meno archyve saugomi J. Baltušio dienoraščio tomai, kurių tik fragmentai publikuoti periodiniame leidinyje „Metai“.

Turinys

ĮVADAS.....	6
1. TEORINĖS PRIEIGOS.....	14
2. DIENORAŠČIO RAŠYMO ISTORIJA IR AUTENTIŠKUMO PROBLEMA	25
3. GYVENIMO ATRAMOS.....	29
3.1. Idealams ištikimas komunistas ar prisitaikėlis?	29
3.2. Sovietinės tikrovės vertinimas: aukštinimas ir kritika	32
4. KŪRYBINIAI SIEKIAI IR LITERATŪROS LAUKO VERTINIMAI.....	41
4.1. Asmeninės kūrybos gairės.....	41
4.2. Požiūris į sovietinės literatūros lauką.....	48
5. „MORALĖS IR TIESOS SERGĖTOJAS”	59
5.1. Vertybių sistema: tarp šeimos ir uoloaus darbo	59
5.2. Dievo ieškantis komunistas: religijos problema.....	64
6. LIETUVOS PRAEITIES VERTINIMAI IR ATEITIES VIZIJOS: NUO „BURŽUAZINIŲ NACIONALISTŲ“ IKI „SAJŪDŽIO EKSTREMISTŲ“	68
6.1. Lietuvių tautos vaizdinys ir požiūris į kitas tautas	68
6.2. Laikysena praėjusios ir dabartinės tikrovės atžvilgiu.....	71
7. ASMENINĖ DRAMA	77
7.1. Melas sau ir kitiems: sąmoningai nutylimi faktai ir kitos tapatybės konstravimas	77
7.2. Vienui vienas istorinių permainų metu	82
IŠVADOS	85
LITERATŪRA IR ŠALTINIAI.....	88
SUMMARY	95

IVADAS

Juozas Baltušis (tikr. Albertas Juozėnas, 1909–1991) – Lietuvos rašytojas, radijo ir spaudos darbuotojas, politinis bei visuomenės veikėjas. Vieni ryškiausių rašytojo kūrinų – romanai „Sakmė apie Južą“, „Parduotos vasaros“, atsiminimų knygos „Su kuo valgyta druska“. J. Baltušis buvo sovietinės valdžios ir skaitytojų vertintas, „liaudies rašytojo“ vardą turėjęs kūrėjas, vėliau apibūdintas kaip savamokslis regioninio tipo rašytojas, kurio talento stiprybės – autentiškas savo patirties išpasakojimas, lyrinės tonacijos imlumas, daugiaspalviškumas¹. Jo kūrinių tiražai buvo vieni didžiausių Lietuvos Sovietų Socialistinėje Respublikoje (LSSR), o ir pats J. Baltušis pagrindiniu savo amatu ir pragyvenimo šaltiniu laikė kūrybinį rašymą.

J. Baltušis buvo ir gana aktyvus viešojo sovietinio gyvenimo dalyvis. Rašytojas užėmė svarbias administracines ir politines pareigas (1946–1954 m. literatūrinio žurnalo „Pergalė“ vyr. redaktorius, 1958–1962 m. LSSR kinematografijos darbuotojų sąjungos organizacinio biuro pirmininkas, 1946–1954 m. LTSR tarybinių rašytojų sąjungos partinės organizacijos sekretorius, 1959–1967 m. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko pavaduotojas, kandidatas į Lietuvos komunistų partijos (LKP) Centro komitetą²). Susitikimuose su visuomene, iš tribūnos ir televizijos ekranų J. Baltušis aukštino SSRS pasiekimus, kritikavo supuvusius Vakarų bei sunkią nepriklausomos Lietuvos praeitį, o turėtas neeilinis statusas suteikė galimybę naudotis tam tikromis privilegijomis³. Su jo vardu siejamos kolegų rašytojų išdavystės, priešaringi pasisakymai apie pastangas atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Prasidėjus „Pertvarkos“ metams jam buvo sunku prisitaikyti prie greitai kintančių sąlygų. Rašytojas nepriklausė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui, iki mirties laikėsi komunizmo idealų.

Iš probėgšmais paminėtų biografijos faktų matyti, kad J. Baltušis buvo aktyvi politinio, kultūrinio bei visuomeninio gyvenimo figūra. Kai kurios rašytojo pažiūros buvo nuoseklios, kitos keitėsi drauge su politine konjunktūra ir amžiumi. Magistriniame darbe tyrinėjama įvairialypė J. Baltušio asmenybė, analizuojant pavienius aspektus bandoma atskleisti rašytojo idėjų visumą, vertybių sistemą, gyvenimo laikysenas, kūrybos programos bruožus. Perprasti žmogaus visumos kliaujantis tik dokumentais, rašytiniu palikimu neįmanoma, bet bandyti priartėti prie konkretesnio žmogaus vaizdinio galima. Tyrimo metu išryškėja rašytojo ambivalentiškumas: vienoks J. Baltušis buvo viešojoje erdvėje, kitoks – namuose, rašydamas dienoraštį. J. Baltušio laikysenos pasižymi skirtybių radikalumu.

¹ Vytautas Kubilius, *XX amžiaus literatūra*, Vilnius: Alma littera, 1996, p. 386.

² Aurelija Juodytė-Žiožienė, Tarp kūrybiškumo ir stereotipų: Ko verta Juozo Baltušio proza? In: *Darbai ir dienos*, 2002, nr. 29, p. 7.

³ Mindaugas Tamošaitis, *Skausmingas praregėjimas: Lietuvių rašytojai Antrojo pasaulinio karo metais ir pokariu*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2014, p. 172.

Tyrimų chronologija apima 1952–1990 m. laikotarpį, kai fragmentiškai pradėtas rašyti dienoraštis buvo plėtojamas ir galiausiai kasdien pildytas beveik iki pat rašytojo mirties. Verta pastebėti, kad šiuo laikotarpiu J. Baltušis jau buvo pelnęs visuomenės ir valdžios pripažinimą, tapęs plačiai publikuojamu rašytoju, reikšminga literatūros ir kultūros lauko figūra.

Tyrimo objektas: rašytojo J. Baltušio dienoraščiuose ir viešose kalbose atsiskleidžiančios jo gyvenimo laikysenos ir kūrybos programa. Darbe nagrinėjami J. Baltušio požiūriai į istorines, politines realijas, „tarybinę visuomenę“ ir „tarybinę santvarką“, tyrinėjama rašytojo vertybių sistema. Magistriniame darbe taip pat analizuojamas egodokumentuose kuriamo rašytojo vaizdinio santykis su idėjomis, išsakytomis sovietmečio viešumoje.

Tyrimo aktualumas ir problematika: Šiandien į sovietmetį neretai žvelgiama supaprastintai, stengiantis visus rašytojus, jų pasirinkimus sugrupuoti į aiškias schemas. Rašytojai dažniausiai skirstomi į oficiozinius, asovietiškus ir prieštaravusius sistemai, antisovietiškus, pasirenkant kurį vieną vertinimo kriterijų: kūrybos bruožus, viešus pasisakymus. Vis dar nepakankamai mėginama aprėpti prieštaringą sovietmečio asmens poelgių bei mąstysenos visumą. Neretai kultūros žmonių prisiminimai ir vertinimai kovoja dėl vienokio ar kitokio buvusios laikysenos įtvirtinimo, kartais laikysenos net tampa svarbesniu nuopelnu nei pati kūryba⁴. J. Baltušio asmenybė ir palikti asmeniniai dokumentai priešinasi schematiškam požiūriui į sovietinę praeitį ir padeda išžvelgti, atskleisti sovietinės tikrovės sudėtingumą ir prieštaringumą. Temos aktualumą lemia ir tyrinėjimų naujumas: darbe nagrinėjami visi išlikę J. Baltušio dienoraščiai, kurių tik fragmentai publikuoti periodiniame leidinyje „Metai“.

Tyrimo tikslai: atskleisti J. Baltušio gyvenimo laikysenas, išryškėjusias viešojoje ir asmeninėje erdvėje, bei savitą *kito aš* vaizdinio konstravimą, apžvelgti rašytojo politines pažiūras ir jų sąsajas su visuomenine veikla, aptarti egodokumentuose išryškėjusias jo kūrybinės programos bruožus. Šiems tikslams įgyvendinti imamasi kelių **uždavinių**:

- 1) analizuojamas J. Baltušio požiūris į kūrybą, jo deklaruota kūrybos programa;
- 2) nagrinėjama, kokiomis vertybėmis rėmėsi rašytojas, kokios jo laikysenos išryškėjo tautos, visuomenės, SSRS atžvilgiu;
- 3) gilinamasi į politinių pažiūrų, užimtų pareigybių, asmeninių patirčių įtaką rašytojo laikysenoms;
- 4) tiriamas, kokį savo paties vaizdinį dienoraštyje formavo J. Baltušis;
- 5) lyginama, kaip skyrėsi ar sutapo viešojoje ir asmeninėje erdvėje išreikštos pozicijos.

Daugiausia dėmesio darbe skiriama didelės apimties J. Baltušio dienoraščio analizei. Remiamasi Rudolf'o Dekker'io, Philipp'o Lejeune'o plėtotais egodokumentikos tyrimais, taip pat

⁴ Rimantas Kmita, Laikysena ir jos dividendai: Justino Marcinkevičiaus laikysena (iki 1965), in: *Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 189.

Rimanto Glinskio, Gitanos Vanagaitės darbai, kuriuose minėtų egodokumentikos tyrimų pradininkų suformuotos teorijos pritaikomos lietuvių autorių dienoraščių, atsiminimų analizei. Nors dienoraštis yra bene laisviausio žanro egodokumentas, atidos reikalauja sovietmečiui būdingas totalitarinis visų gyvenimo sričių suvaržymas ir galimas rašančiojo žaidimas tiek su režimu, tiek su būsimais skaitytojais.

Po 1940-ųjų Lietuvoje įsivyravo totalitarinės visuomenės dvasia. Pastaroji, pasak psichologų Remigijaus Bistricko ir Rimanto Kočiūno, neatsiejama nuo skirtingų moralės standartų, šizoidinio totalitarinės visuomenės skilimo⁵. Sovietmečiu suvaržyta žmogaus teisė į individualumą ir subjektyvumą, o visuotinio ideologizavimo sąlygomis žmogaus formavimą, kaip kultūros vertybių perdavimą iš kartos į kartą, pakeitė prievartinis tiesos brukimas „iš viršaus“⁶. Taip ypatingoje žmonių bendrijoje, tarybinėje liaudyje, vystėsi ypatingas žmogaus tipas – *homo sovieticus*, kurio analizė suteikia galimybę geriau suprasti J. Baltušio laikysenas. Darbe taip pat remiamasi Cz. Miłoszo esė rinkinyje „Pavergtas protas“ išplėtotą *ketmano* sąvoką. Analizuojant asmens veikimo sovietmečio Lietuvos literatūros pasaulyje galimybes ir sąlygas darbe taip pat remiamasi Pierre'o Bourdieu literatūros lauko teorija.

Istorikas Nerijus Šepetys siūlė atskirti „J. Baltušį rašytoją“ ir „J. Baltušį politiką“⁷, tačiau tai padaryti nėra paprasta, o gal neįmanoma. Net kaip „politikas“ jis nebuvo vienalypis. Todėl yra svarbu išanalizuoti skirtingus J. Baltušio prisiimtus vaidmenis, skirtingas laikysenas. Tai daroma nagrinėjant, kaip vertino, kokį save pozicionavo pats J. Baltušis. Kiek svarbus jam buvo pripažinimo, titulų klausimas, kaip jis pats siekė prisistatyti visuomenei. Kūrybos programa šiame darbe analizuojama remiantis idėjomis, kūrybos tikslais, kuriuos rašytojas išsakė savo dienoraštyje, o ne išsamia konkrečių kūrinių filologine analize. Aiškinamasi, ar J. Baltušis visada rašė sekdamas konjunktūra, plaukdamas pasroviui, ar nebijojo eiti prieš srovę, ne visada pritardamas socialistinio realizmo kanonams. Ne mažiau svarbu ir tai, ką apie rašytoją, jo poelgius byloja įvairių organizacijų, kurioms priklausė J. Baltušis protokolai, pateikti skundai ir panašaus pobūdžio dokumentai.

Istoriografija: Sovietinės Lietuvos kultūra neretai aptariama sintetiniuose veikaluose, kuriuose kultūra yra tik viena iš daugelio analizuojamų temų. Kolektyvinėje monografijoje „Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija“⁸ atskleidžiama šiam darbui svarbi kultūros

⁵ Remigijus Bistrickas, Rimantas Kočiūnas, Homo Sovieticus: Keli štrichai psichologiniam portretui, in: *Sietynas*, 1988, nr. 2, p. 12.

⁶ Ten pat.

⁷ Vladimiras Laučius, N. Šepetys: rašytojas J. Baltušis – „serijinis“ antikomunistų dorotojas, in: *Delfi.lt*, 2009 m. spalio 30 d., prieiga per internetą: < <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/nsepetys-rasytojas-jbaltusis-serijinis-antikomunistu-dorotojas.d?id=25212715> >, [žiūrėta 2018–05–20].

⁸ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

politika: cenzūros kaita, politinės konjunkūros įtaka kūrybiniam darbui, leidybos procesams, nemažai dėmesio skiriama politinio lauko kaitos analizei bei šio kismo įtakai visuomenei.

XX a. antrosios pusės sovietinės Lietuvos kultūrinio gyvenimo aplinkybės ir valdžios vykdytą kultūros politiką išsamiau yra tyręs istorikas Arūnas Streikus straipsniuose „Ideologinė cenzūra Lietuvoje, 1956-1989“⁹, „Antireliginė propaganda Lietuvoje 1944–1970 metais“¹⁰, taip pat „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą“¹¹. Oficialių įstatymų poveikis kultūrai analizuotas Danutės Blažytės-Baužienės straipsnyje „Kultūros autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė?“¹². Knygų leidybos galimybes ir sąlygas antrosios sovietinės okupacijos metais, sovietinių leidyklų padėtį ir sovietmečių leistų leidinių statistinius duomenis pateikusi Vanda Stonienė monografijoje – „XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)“¹³.

Reikšmingi sovietmečio literatūrai ir jos kritikai skirti mokslo darbai. Kritikos pozicijos, jos vaidmens literatūriniam lauke kaita yra ištirta Elenos Baliulytės studijoje „Laiko įkaitė ir partnerė: sovietinė ir posovietinė lietuvių literatūros kritika“¹⁴. Pastaroji monografija pasižymi plačiu analizuojamų temų, problemų spektru, naujomis įžvalgomis. Nemažai informacijos apie skirtingų rašytojų kūrybos bruožų kaitą, kūrybines laikysenas gausu Vytauto Kubiliaus darbe „XX amžiaus literatūra“¹⁵, Violetos Kelertienės monografijoje.¹⁶ Pastarojoje analizuojamos ir cenzūros apėjimo sovietiniais metais formos.

Sovietmečiu kurta literatūra suvokiama ne tik kaip estetikos dalykas bet ir kaip socialinė kultūrinė praktika. Kolektyvinė monografija „Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu“¹⁷ tiria kultūrinės rašytojų laikysenas, jų pasirinkimą lėmusius veiksnius, kūrėjų prisitaikymą arba atsimetimą nuo visuotinai diegtų kūrybos kanonų. Autentiškos informacijos apie sovietmečio literatūros lauką gausu kolektyvinėje monografijoje „Nevienareikšmės situacijos: pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką“¹⁸. Nemažai žinių apie skirtingas rašytojų kartas, režimo pastangas daryti įtaką literatūros kūrimui pateikta Viliaus Ivanausko monografijoje¹⁹.

⁹ Arūnas Streikus, *Ideologinė cenzūra Lietuvoje, 1956–1989*, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1 (15).

¹⁰ Arūnas Streikus, *Antireliginė propaganda Lietuvoje 1944–1970 metais*, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2004, nr. 14.

¹¹ Arūnas Streikus, *Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą*, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, nr. 1(21).

¹² Danutė Blažytė-Baužienė, *Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė*, in: *Metai*, 2002, rugpjūtis-rugsėjis, nr. 8–9.

¹³ Vanda Stonienė, *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)*, Vilnius: Baltijos kopija, 2000.

¹⁴ Elena Baliulytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: sovietinė ir posovietinė lietuvių literatūros kritika*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

¹⁵ Vytautas Kubilius, *XX amžiaus literatūra*, Vilnius: Alma litera, 1996.

¹⁶ Violeta Kelertienė, *Kita vertus... Straipsniai apie lietuvių literatūrą*, Vilnius: baltos lankos, 2006.

¹⁷ *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu*, sud. Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

¹⁸ *Nevienareikšmės situacijos: pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*, sud. Rimantas Kmita, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

¹⁹ Vilius Ivanauskas, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojais tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: LII, 2015.

Reikšmingas ir filosofės Nerijos Putinaitės veikalas „Nenutrūkusi styga“²⁰ Čia dėmesys skiriamas prisitaikymo ir pasipriešinimo strategijų sovietmečiu analizei.

Šaltiniai. Darbe tiriami archyviniai, nepublikuoti šaltiniai (dienoraščiai, posėdžių protokolai), publikuoti dokumentai (laiškai, aptariamojo laikotarpio periodinė spauda, atsiminimai ir kt.). Ne visi šaltiniai vienodai informatyvūs bei naudingi tyrimui. Reikia pabrėžti, kad skiriasi ir jų patikimumo lygis. Darbe taip pat pasitelkiami J. Baltušio romanai, novelės, prisiminimai.

Svarbiausiu analizės objektu šiame magistriniame darbe tapo J. Baltušio dienoraštis – paskelbti jo fragmentai bei Lietuvos literatūros ir meno archyve (LLMA) saugomi nepublikuoti mašinraščiai. Tiriant dienoraščius išryškėja J. Baltušio pastangos konstruoti savitą rašančiojo vaizdinį, dokumentuose užfiksuota informacija suteikia galimybę analizuoti skirtingas asmeninio ir viešojo gyvenimo laikysenas. Dienoraščio fragmentai publikuoti periodiniame leidinyje „Metai“²¹. Užrašai „Metuose“ skelbiami ne nuo pradžių. Pirmajai publikacijai pasirinkta 1978-ųjų pabaiga. Tada, pasak leidinio redaktoriaus, literatūrologo Antano Šimkaus, J. Baltušis jau buvo pasiekęs kūrybos viršūnę, atsidūręs populiarumo ir pripažinimo apogėjuje – skaitomas, mylimas ir visų laukiamas „Parduotų vasarų“, „Tėvų ir brolių takų“, atsiminimų „Su kuo valgyta druska“ autorius²². LLMA saugomi J. Baltušio dienoraščiai, pavadinti „Vietoje dienoraščio“ ir turintys naudojimo apribojimų, sudaro 22 tomus mašinraščių bei apima laikotarpį nuo 1952 iki 1990 metų.²³ Tiesa, iš karto po 1952 m. dokumentų bloke esama pertrūkio. Nuosekliai be didesnių pertraukų dienoraštis vėl rašomas nuo 1969 m. Dienoraščiuose, kaip ir laiškuose, aptariamos asmeninės kasdienos realijos, atskleidžiamas požiūris į kai kuriuos kūrėjus, politinę areną, Sovietų Sąjungos režimą, valdymo ypatumus. Dienoraščio įrašai neretai nesutampa, disonuoja su viešojoje erdvėje, spaudoje J. Baltušio išsakytomis idėjomis.

Medžiagos apie rašytojo kultūrinės laikysenas, jo santykį su režimu gausu oficialiuose įvairių leidyklos „Vaga“ struktūrų dokumentuose. Darbe remtasi leidyklos „Vaga“ protokolais, publikuotais Stasio ir Arvydo Sabonių sudarytame prisiminimų ir dokumentų rinkinyje²⁴. Originalūs protokolų rankraščiai bei mašinraščiai sukaupti „Vagos“ leidyklos archyviniam fonde²⁵, saugomame tame pačiame LLMA. Dalis pastarojo fondo protokolų kopijų sukaupta Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto (LLTI) mokslinės bibliotekos rankraštyne saugomame ilgamečio „Vagos“ leidyklos redaktoriaus Stasio Sabonio fonde²⁶. „Vagos“ leidyklos partinės organizacijos

²⁰ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.

²¹ nuo 2016 m. lapkričio mėnesio periodiniame leidinyje „Metai“ dalimis publikuojamas J. Baltušio dienoraštis.

²² Mindaugas Klusas, „Metų“ bomba: su kuo valgytas Juozas Baltušis, in: *Delfi.lt*, 2017 m. sausio 2 d., prieiga per internetą: <<https://www.delfi.lt/veidai/kultura/metu-bomba-su-kuo-valgytas-juozas-baltusis.d?id=73317108>>, [žiūrėta 2018-03-12].

²³ Juozo Baltušio dienoraščiai. LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340–361.

²⁴ *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992.

²⁵ LLMA, f. 23.

²⁶ LLTI, f. 113.

susirinkimų, Redakcinės tarybos posėdžių protokoluose daug informacijos apie įvairių rašytojų laikysenas jų kūrinų kritikos akivaizdoje. Protokolai atskleidžia, kaip į siūlomas kūrinio redakcijas reagavo ir J. Baltušis. Nemažai problemų, susidūrimų su cenzūros žnyplėmis patirta siekiant, kad dienos šviesą išvystų „Sakmė apie Južą“. Bene daugiausiai rūpesčių ir priekabių kėlė pernelyg plačiai arba taikliai, jautriai sukurti sovietinių nusikaltimų aprašymai, ypač 1940 metų pavaizdavimas. Būtent šių metų liepos mėnesį prasidėjo pirmosios masinės Lietuvos gyventojų deportacijos, į Sibirą išsiųsta beveik 18 000 žmonių.²⁷ Tiesa, protokolai nėra nekvestionuotinas šaltinis, dėl jų patikimumo verta diskutuoti. Kai kurie protokolai, publikuoti darbe „Rašytojas ir cenzūra“, kupiūruoti, kai kuriuose pateikta tik dalis informacijos arba, tikėtina, tam tikri dėmenys rašiusiojo dokumentą sovietmečiu, sąmoningai pakeisti.

Lietuvos TSR rašytojų sąjungos²⁸ fonde saugoma posėdžių, susirinkimų, suvažiavimų protokolų medžiaga, darbo planai bei kitokio pobūdžio dokumentai, kurie aiškiau atskleidžia kūrybai diktuotas sąlygas, rašytojų padėtį literatūriniame lauke. Kai kurie Lietuvos TSR Rašytojų sąjungos susirinkimų protokolai ir stenogramos publikuoti dokumentų rinkiniuose.²⁹ Lietuvos TSR Rašytojų sąjungos susirinkimų protokoluose dažniausiai buvo fiksuojami tik aptariami klausimai bei jų sprendimai (todėl šie protokolai rašomam darbui naudingi minimaliai), o dažnas protokolas pasižymi lakoniška informacija, kuria remiantis sudėtinga įsigilinti į analizuojamas problemas. Ne visa šio fondo medžiaga dėl riboto naudojimo yra prieinama, o ir protokoluose pateikta informacija kelia patikimumo klausimą. Dalis su sovietine kultūra susijusių dokumentų yra publikuoti Juozapo R. Bagašausko ir A. Streikaus sudarytame dokumentų rinkinyje „Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje, 1940 – 1990“³⁰.

Reikšminga šaltinių grupė, kuria remiamasi darbe – rašytojo bei jo amžininkų atsiminimai. Jie suteikia galimybę užfiksuoti oficialiuose dokumentuose neminimas temas, klausimus bei atskleisti tam tikrų laikysenų principus, priežastis. Šios grupės šaltiniuose gausu medžiagos apie prisitaikymą prie cenzūros arba kovą su ja, ezopo kalbos vartojimą. Darbe naudojamos įvairiais atsiminimais: publikuotais interviu su rašytoju bei jį menančiais artimaisiais³¹, fragmentiškais gyvenimo atsiminimais ir autobiografijomis³², atsiminimų rinkiniais³³, taip pat kompleksinio

²⁷ Arvydas Anušauskas, *Sovietinis teroras. Pirmieji trėmimai*, in: *Lietuva 1940–1990*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2007, p. 136.

²⁸ LLMA, f. 34.

²⁹ *Rašytojas pokario metais*, sud. autorių kolektyvas, Vilnius: Vaga, 1991; *Literatūra 1940–1960*, sud. Jonas Vosylius, Vilnius: Academia, 1992.

³⁰ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, sud. Arūnas Streikus, Juozapas Romualdas Bagašauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2005.

³¹ *Interviu su rašytojais*, sud. Stasys Lipskis, Vilnius: Vaga, 1980; Juozas Baltušis, *Pasakymai ir atsakymai: apybraižos, straipsniai, recenzijos, interviu*, Vilnius: Vaga, 1988; Audronė Urbonaitė, Duktė apie J. Baltušį: „Jį vertino ne dėl politikos – dėl knygu“, 2016 m. gegužės 23 d., in: *Lrytas.lt*, prieiga per internetą: <<https://zmones.lrytas.lt/veidai-ir-vardai/2016/05/23/news/dukte-apie-j-baltusi-ji-vertino-ne-del-politikos-del-knygu--1374055/>>, [žiūrėta 2018–03–12].

³² *Tarybinių lietuvių rašytojų autobiografijos*, t.1, sud. Aldona Mickienė, Vilnius: Vaga, 1989.

pobūdžio knygomis, parengtomis remiantis rašytojo straipsnių, interviu, esė, prisiminimų ir kita medžiaga.³⁴ Daugiausia prisiminimų parašyta jau atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, todėl regima problema – iš anksto apgalvoto, smulkmeniškai apmąstyto pasakojimo rengimas, noras kažką pateisinti, nuslėpti, kartais – hiperbolizuoti. Tai ypač gausi, tačiau tuo pat metu ir viena iš mažiausiai patikimų šaltinių grupių, nes atsiminimuose užfiksuoti įvykiai yra paveikti asmeninių žmogaus pozicijų, o neretai – ir laiko perspektyvos, kuri keičia žmogaus laikyseną praeities įvykių atžvilgiu, jų suvokimą bei vertinimą. Pavyzdžiui, atsiminimų ir dokumentų rinkinyje „Rašytojas ir cenzūra“ dažnas nori pabrėžti cenzūros veikimą bei asmenišką priešinimąsi jai, nuolatinį nesutarimą su cenzoriais, gebėjimą juos apgauti. Tokiu būdu vienus elgsenos modelius hiperbolizuojant, o kitiems neteikiant pakankamai svarbos, kartais, kaip teigia Ramutė Skučaitė³⁵ ar Vytautas Rubavičius³⁶, kuriamas iškreiptas įvykių vaizdas.

Nemažai autentiškos informacijos apie J. Baltušio laikysenas bei jas lėmusius veiksnius pateikia dalimis publikuoti rašytojo laišškai³⁷, kuriuose, tikėtina, atsispindi laiko nepaveiktas ir gana autentiškas asmens požiūris į minimus įvykius, juose išsakoma tai, ko viešojoje erdvėje išsakyti dažnai negalėta. Rašytojo dukros žurnalistės Ritos Baltušytės sudaryta knyga „*Juozas Baltušis iš arti: laiškai ir kt.*“, kurios korpusą sudaro korespondencija su dukromis Rita, Violeta, sese Maryte, mama, atskleidžia J. Baltušio asmeninės erdvės ypatumus: tėvo rūpestį dėl dukrų auklėjimo, norą padėti giminaičiams bei jų draugams, nuolatinis buitinius rūpesčius. Minėtame leidinyje publikuojamuose laiškuose dažnai kalbama buitinėmis, asmeniškais temomis. Tokiu būdu atskleidžiamas J. Baltušio kaip tėvo, brolio, sūnaus, tačiau ne visuomenės veikėjo elgesys.

Kita svarbi šaltinių grupė – sovietmečio periodinė spauda. Joje iš dalies atsispindi, kaip literatūros kūrinius sutiko kritikai ir skaitytojai. Sovietinėje spaudoje sutinkami ir pokalbiai su J. Baltūsiu, jo pasakojimai apie įvairių kūrinių rašymo istoriją. Ši šaltinių rūšis gana neblogai atskleidžia ne tik oficialiai svarstytas literatūrinio pasaulio problemas ar keliamus klausimus, bet taip pat leidžia susidaryti bendrą literatūrinių tendencijų raidos vaizdą, susipažinti su kurtų darbų viešais vertinimais, jų kriterijais ir rašytojų pozicijomis. Periodinėje spaudoje gausu J. Baltušio pasisakymų pačiais įvairiausiai visuomenės klausimais.

Rašant darbą analizuoti to meto leidinių „Literatūra ir menas“, „Pergalė“, „Tiesa“ „Vakarinės naujienos“ bei kitų žurnalų, laikraščių numeriai. Žinoma, anuomet rašytojai viešojoje

³³ Alfonsas Bieliauskas, *Abipus Rubikono: paliudijimai*, Vilnius: Pradai, 2001, t. 5. Dagnė Jakševičiūtė, *Gyvenom socializme: prisiminimai apie rašytoją Juozą Baltušį*, Vilnius: Alma littera, 2013; Eduardas Mieželaitis, *Nereikalingas žmogus. Akcentai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003; Laimonas Noreika, *Vidurnakčio užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001; *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992.

³⁴ Juozas Baltušis, *Pasakymai ir atsakymai: apybraižos, straipsniai, recenzijos, interviu*, Vilnius: Vaga, 1985.

³⁵ *Nevienareikšmės situacijos: pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*, sud. Rimantas Kmita, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 200.

³⁶ Vytautas Rubavičius, *Suvaidinta tiesa*, in: *Literatūra ir menas*, 1992 m. gruodžio 5 d., p. 3.

³⁷ *Juozas Baltušis iš arti: laiškai ir kt.* Sud. Rita Baltušytė, Vilnius: Kultūros barai, 2010.

erdvėje neretai sakė tai, ko reikalavo sovietinė konjunktūra tačiau būtent tai ir rodo, ar rašytojas savo viešuose pasisakymuose ir kūryboje buvo vientisas, ar jo vaidmenys buvo skirtingi. Taip pat dažnas straipsnis buvo sąmoningai konstruotas, koreguotas redaktorių, todėl nelengva atskirti, kuriais žodžiais galima pasikliauti. Kita vertus, žvilgsnis į skirtingų laikotarpių periodinę spaudą suteikia galimybę susidaryti įspūdį, ar rašytojo laikysena buvo nuosekli, o jei kito – kokiomis linkmėmis, kelti tam tikras hipotezes.

Darbo struktūra. Šis tyrimas susideda iš įvado, septynių skyrių ir išvadų. Pirmajame skyriuje pristatomos teorinės prielaidos, kuriomis remiamasi analizuojant J. Baltušio dienoraštį bei gyvenimo laikyseną. Antrajame skyriuje glaustai aptariama dienoraščio rašymo istorija ir autentiškumo problema. Trečiame skyriuje siekiama išanalizuoti, kokios buvo pagrindinės J. Baltušio gyvenimo atramos, kaip rašytojas vertino komunizmą ir sovietinę tikrovę. Ketvirtame skyriuje bandoma išryškinti, kokios kūrybos programos laikėsi rašytojas ir kaip vertino sovietinės literatūros lauko veikimo principus, jame veikusius asmenis. Penktajame skyriuje analizuojama J. Baltušio deklaruota vertybių sistema, kuria vadovavosi jis pats ir pagal kurią vertino aplinkinius. Šeštame skyriuje pateikiami rašytojo išsakyti Lietuvos praeities vertinimai bei ateities vizijos, rašytojo laikysena praeities ir dabarties realijų atžvilgiu. Septintajame skyriuje bandoma išryškinti, kokią kitą savo tapatybę dienoraštyje konstravo J. Baltušis ir kokią asmeninę dramą gyvenimo pabaigoje išgyveno rašytojas.

1. TEORINĖS PRIEIGOS

Olandų istorikas Jacob'as Presser'is pirmasis pradėjo vartoti terminą „egodokumentas“, apibrėžiantį asmeninio pobūdžio istorijos šaltinį, kuriame autorius pirmuoju, retais atvejais trečiuoju, vienaskaitos asmeniu rašė apie savo interesus ir visa, kas jam tuo metu rūpėjo, neatmesdamas ir savo džiaugsmų, rūpesčių, net tą akimirką užvaldžiusių emocijų.³⁸ Egodokumentika pasižymi žanrų įvairove. Šiuo terminu nusakomi atsiminimai, autobiografijos, dienoraščiai, laiškai.³⁹

Dienoraštis – autobiografinio ir dokumentinio pobūdžio žanras. Dienoraštis pasižymi laisvos raiškos galimybėmis ir suponuoja natūralią kompozicinę struktūrą, pagrįstą chronologiniu principu.⁴⁰ Dienoraštis, kaip ir autobiografija, betarpiškai susijęs su asmens gyvenimu ir gyvenimo fragmentais. Anot Philipp'o Lejeune'o, dienoraščiui, kaip ir visai su asmens gyvenimu susijusiai literatūrai, būdinga autoriaus-pasakotojo-personažo tapatybė.⁴¹ „Skirtingai nei autobiografija ar atsiminimai, kuriuose paprastai yra gręžiamasi į praeitį ir bandoma pateikti dabartinio „aš“ genezę, dienoraštis yra orientuotas į šios dienos įspūdžių ir patirties fiksavimą“.⁴² Dienoraščiuose perteikiama žmogaus būseną konkrečiu metu. Prisiminimai priešingai, pasižymi retrospektyviu pasakojimu, dažnai konstruojamu per metus susiformavusiu ar norimu suformuoti požiūriu į tam tikrus istorinius įvykius, savo dalyvavimą juose. Dienoraščiuose regimas balsas yra autentiškas, nepaveiktas laiko distancijos⁴³, todėl, tikėtina, didžiąja dalimi atvejų atskleidžia tikrą, laiko nekoreguotą autoriaus nuostatą.

Viena ryškiausių dienoraščio ypatybių yra ta, kad jis pirmiausia rašomas sau, todėl metų metus gali nejudinamas išgulėti žmogaus stalčiuje, dažnai taip ir neišvysdamas dienos šviesos.⁴⁴ Svarstant apie tikslus, dėl kurių rašomas dienoraštis, galima išskirti jo religinę-dvasinę, psichologinę, estetinę ir dokumentinę paskirtį.⁴⁵ Savianalizė, minčių išliejimas, nugyventos dienos ir poelgių vertinimas dienoraščio puslapiuose yra tarsi išpažintis, kuriai esmiškai reikalingas besąlygiškas atvirumas ir nuoširdumas. Kiti dienoraščiai pasižymi psichologine paskirtimi. Tokio dienoraščio temomis dažniausiai tampa svajonės, sapnai, darbas, šeima, visa, kas jaudina paprastus

³⁸ Rudolf Dekker, Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History, in: *Memoria y Civilización (MyC)*, nr. 5, 2002, p. 14.

³⁹ Arvydas Pacevičius, Pratarė, in: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje. Straipsnių rinkinys*, sud. Arvydas Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 7.

⁴⁰ Rimantas Glinskis, *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai. Naujosios literatūros studijos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 7.

⁴¹ Cituota pagal, Gitana Vanagaitė, *Autobiografijos teorijos pagrindai*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2008, p. 48.

⁴² Ten pat.

⁴³ Philippe Lejeune, *On Diary*, Hawai: University of Hawai'i press, 2009, p. 248.

⁴⁴ Rimantas Glinskis, *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai. Naujosios literatūros studijos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 7.

⁴⁵ Ten pat, p. 36.

žmones.⁴⁶ Dar kitiems dienoraščių autoriams svarbiausia yra dokumentiškumas – bylojimas apie save ir savo gyvenamąjį metą.

J. Baltušio dienoraštis ir pats jo rašymas persmelkti kontroversijų: dienoraštis rašytas mašinarai trimis egzemplioriais ir saugotas skirtingose vietose. Rašytojas dienoraščio puslapiuose ne kartą svarsto apie šio rašymo reikšmę sau pačiam ir ateities kartoms, kartais apie beprasmiškumą (apie tai plačiau kalbama vėlesniuose skyriuose). Nepaisant šių dvejonų, paskutinėje valioje nurodoma, kad dienoraščius galima skaityti tik prabėgus 25 metams po rašytojo mirties. Taigi J. Baltušis tikėjosi, kad bus domimasi jo rašytu dienoraščiu.

Rašytojas J. Baltušis daugiau nei 30 metų rašytą dienoraštį slėpė ne tik nenorėdamas, kad apie asmenines paslaptis bei nuoskaudas nesužinotų net artimiausi žmonės. Taip pat rūpintasi dienoraštį apsaugoti nuo valdžios dėmesio. „Lietuvos diaristikos raidai kliuviniu tapo nepalanki sovietinio laiko tikrovė ir priešiškas požiūris, ilgus dešimtmečius ignoravęs žanro – atskleidžiančio ir laikotarpio dvasią, ir rašančiojo asmenybę – egzistavimą“.⁴⁷ Dienoraštis sovietinėje sistemoje kėlė įtarimų jau vien dėl to, kad atspindėjo nepriklausomą, nekontroliuojamą ir individualų asmenybės mąstymą.

Dienoraščio tekstai visada kelia nemažai autentiškumo klausimų. Mažiausiai prieštaravimų atsiranda tada, kai remiamasi dienoraščio rankraščiu ar paties autoriaus parengtu dienoraščio tekstu.⁴⁸ Literatūrologas R. Glinskis teigia, kad didžioji leidžiamų dienoraščių dalis patiria didesnę ar mažesnę autoriaus artimųjų ar leidėjų „cenzūrą“ (Sovietų Sąjungoje tai buvo valdžios prerogatyva). Šioje diskusijų plotmėje iškyla ir savicenzūros problema. Vadinamasis „vidinis cenzorius“ autoriui pašnibždėdavo, kokie kūrinio motyvai ir elementai gali užkliūti cenzoriui, o kas didesnių dvejonų neturėtų sukelti. Viena vertus, savicenzūra yra konkretus autoriaus pasirinkimas ir nuostata, kuri tiesiogiai nesietina su autentiškumu. Kita vertus, savicenzūra suprantama kaip tam tikros ideologinės kontrolės mechanizmas, ribojantis rašytojo norą, galimybę atvirai rašyti apie rūpimus dalykus.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, buvęs aukštas Lietuvos komunistų partijos veikėjas Lionginas Šepetys svarstė, kad sovietmečiu cenzūra buvo valstybinio, partinio ir dar kitokio monopolio dvasiniame gyvenime įrankis bei išraiška. Tai buvo ne tik Glavlito⁴⁹, Spaudos komiteto, redakcijų kontrolė, bet ir žmonių mąstymo būdas, susiklostęs po bendru politiniu, represiniu

⁴⁶ Jerome Boyd Maunsell, *The Writer's Diary as Device: The Making of Susan Sontag in Reborn: Early Diaries 1947—1963*, in: *Journal of Modern Literature*, 2011, nr. 35, p. 13–16.

⁴⁷ Rimantas Glinskis, *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai. Naujosios literatūros studijos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 7.

⁴⁸ Ten pat, p. 8.

⁴⁹ Glavlit (rus. *Главное управление по охране государственных тайн в печати*, ГУОГТП (ГУОТ)) – cenzūros įstaiga, Vyriausioji valdyba literatūros ir meno reikalams, įsteigta 1922 m. Rusijoje, kontroliavo ir cenzūravo beveik visas Rusijos, o vėliau ir TSRS kultūrinio gyvenimo sritis.

presu.⁵⁰ Jis dalijosi prisiminimais: „Mano kartai nesunku nubrėžti tas ribas, nuo kurių pradėjome varžyti savo mintis, vartoti atsargesnius žodžius. Taip formavosi vidinis cenzorius. Man jisai – išlikimo, sistemos apgaulinėjimo priemonė, taikantis su jos lozungais“.⁵¹ Sovietinės Lietuvos literatūros lauke cenzūra bei savicenzūra veikė rašytojų mąstyseną ir rašymo stilių, atvirumo lygį ne tik viešojoje (straipsniuose, kūryboje, viešuose pasisakymuose), bet ir asmeninėje erdvėje (dienoraščiuose, namų pašnekiuose).

R. Glinskis teigia, esą išimtis iš cenzūros mechanizmo būtų dienoraštis (vadinamoji „stalčiaus literatūra“), nes jam rašyti nereikėjo nei cenzorių, nei leidėjų malonės.⁵² Sovietmečiu dienoraštis laikytas nonkonformistinio „tyliojo gyvenimo“ pavyzdžiu, beveik vienintele vieta be pagrindžio, kur buvo galima išsakyti požiūrį į sovietinio gyvenimo realijas, spręsti prisitaikymo ir neprisitaikymo prie sistemos dilemą, graužtis dėl priimamų kompromisinių sprendimų. Viena vertus, toks požiūris nestokoja realaus pagrindimo, kita vertus, iš kai kurių rašytojų dienoraščių matyti, kad ne visada atvirai drįsta mintis išlieti net dienoraštyje. Tono ir atvirumo kaita leidžia suprasti, kad kartais dienoraštyje nėra išsakyta tai, ką norėta pasakyti.

Dienoraščio žanro kūriniams būdinga tiek dokumentinė, tiek meninė vertė. Kultūros, visuomenės veikėjų dienoraščiuose autobiografiniai ir dokumentiniai faktai neretai dera su puikia literatūrine išraiška. Vis dėlto, anot literatūrologės Dalios Satkauskytės: „Kone visi šiuolaikiniai sovietinio ar komunistinių režimų laikotarpio literatūros tyrimai liudija, kad to laiko literatūros neįmanoma tirti izoliuotai nuo Sovietų Sąjungoje ir konkrečioje šalyje vykusių kultūrinių ir politinių procesų – literatūra suvokiama ne tik kaip estetikos dalykas, bet ir kaip kultūrinė bei socialinė praktika, susijusi su kitomis panašaus pobūdžio praktikomis, ir kaip diskursas, veikiamas oficialiojo diskurso“.⁵³

Nepaisant to, kad dienoraštis priskirtinas dokumentinės literatūros žanrui ir tiriamas neatsiejamai nuo istorinio laikotarpio, šiame darbe nesiekama patikrinti, ar visi J. Baltušio užrašyti faktai yra tiesa. Darbu nėra pretenduojama į vadinamosios „istorinės tiesos“ paieškas ir atradimą. Dienoraštis – tai ir tekstas, kuris autoriui reikalingas kaip priemonė savo charakteriui formuoti ir pažiūrų sistemai atskleisti.⁵⁴ Anot literatūros kritikos Vytauto Kubiliaus, dienoraštyje kalba tampantis žmogus, ieškantis savęs – nuolat kintančios ir iki galo nepažintos esmės.⁵⁵ Dienoraščiuose siekiama įžvelgti, kokį savo portretą siekia sukurti rašantysis subjektas, kokios

⁵⁰ Lionginas Šepetys, Tas nelemtas duetas: rašytojas ir cenzūra, in: *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992, p. 375.

⁵¹ Ten pat.

⁵² Rimantas Glinskis, *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai. Naujosios literatūros studijos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 116.

⁵³ Dalia Satkauskytė, Sovietmečio literatūros iššūkis, in: *Tarp estetikos ir politikos. Lietuvių literatūra sovietmečiu*, sud. Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 11.

⁵⁴ Rimantas Glinskis, *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai. Naujosios literatūros studijos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 130.

⁵⁵ Vytautas Kubilius, Dienoraštis – pokalbis su savimi ir istorija, in: *Metai*, 2000, nr. 7, p. 82

gyvenimo laikysenos ir vertybės išryškėja postuluojamuose teiginiuose. Didelis dėmesys teikiamas ir rašytojo sąmoningai nutylėtiems faktams. Nors nutylėjimas ir tam tikrų įvykių rekonstrukcija remiantis ne tik dienoraščio tekstu apeliuoja į tiesos ieškojimo pastangas, verta pastebėti, kad tuo nesiekama atkurti tikslios įvykių eigos, ieškoti kaltų ir neteisių. Šios pastangos demonstruoja bandymą išsiaiškinti, kodėl rašytojas net dienoraštyje, taigi privačios erdvės dokumente, visiškai nerašo apie rezonanso visuomenėje sulaukusius savo poelgius.

Svarbiu rodikliu dienoraštyje tampa asmeninės atskaitos taškas: žmonės, įvykiai, aplinkinis pasaulis autorių domina tiek, kiek jie yra svarbūs jam. Anot V. Kubiliaus, „dienoraštis – žmogaus savistabos veidrodis: čia tu žvelgi pats į save, kalbiesi pats su savimi ir negali meluoti pats sau“.⁵⁶ Autorius gyvena savo minčių pasaulyje, todėl stebinti neturėtų šio pasaulio keistumas ar neįprastumas. Iš gausybės jį supančių įvykių, procesų autorius gali pasirinkti visai nereikšmingus dalykus, nesirūpindamas, ar tas įrašas atskleidžia objektyvią reiškinio esmę.⁵⁷ Dienoraštis – asmeniškiausias literatūros žanras, todėl rašančiajam suteikia didelę saviraiškos laisvę, taip pat siūlydamas natūralią kompozicinę struktūrą – laiko tėkmę. Reguliariai rašomas dienoraštis atskleidžia rašančiojo „aš“ kaitą (o kartu ir pastovumą) praeinančio, besikeičiančio laiko fone.⁵⁸ Analizuojant rašančiojo kaitą be dienoraštyje atpasakotų kasdienių įvykių ir jausmų svarbiu rodikliu tampa istorinis laikas ir partijos vadovybės diktuota politika: cenzūra, persekiojimai, bendra politinė konjunkštūra, būdinga „Atlydžio“, „Sąstingio“, „Perestroikos“ laikotarpiams.

Dienoraščio rašymas taip pat suprantamas kaip asmenybės identiteto paieškos ir kūrimas. Alfonsas Nyka-Niliūnas savo dienoraštyje klausė: „Ar aš, kas esu, tikrai esu aš, ar tik reprezentuoju save? Kada ir kaip mes prasilenkiam?“.⁵⁹ Į save poetas tarsi žvelgia iš šalies, jis tarsi į dvi dalis padalija savo asmenybę. Svarstant apie asmenybės dvilypumą taikli ir esmę nušviečianti tampa Rolando Barthes'o analogija su fotografija. Anot jo, pozuotojas yra tuo, kuo save laiko, ir kartu tuo, kuo norėtų būti.⁶⁰ Egzistuoja tikrojo „aš“ ir savęs įsivaizdavimo ar noro atrodyti, būti kitokiu atitikimas. Dvilypis ar net skilusios sąmonės identitetas aktualus sovietmečio žmogui, neretai įvardijamam *homo sovieticus* terminu. Esamo ir norimo, nevienalypio bei sistemos diktuojamos „aš“ identiteto klausimas ryškus J. Baltušio dienoraščių motyvas ir raktas, padedantis atsargiau bei sudėtingiau žvelgti į viešumoje ir pravarčioje erdvėje kuriamą skirtingą savo vaizdinį.

Lietuvoje sovietmečiu vyravusi totalitarinės visuomenės dvasia, pasak psichologų Remigijaus Bistricko ir Rimanto Kočiūno, neatsiejama nuo dvigubos moralės standartų, šizoidinio

⁵⁶ Vytautas Kubilius, Dienoraštis – pokalbis su savimi ir istorija, in: *Metai*, 2000, nr. 7, p. 81.

⁵⁷ Rimantas Glinškis, *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai. Naujosios literatūros studijos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 17.

⁵⁸ Ten pat, p. 16.

⁵⁹ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai, 1938–1975*, Vilnius: baltos lankos, 2002, p. 385.

⁶⁰ Cituota pagal: Indrė Globienė, Asmenybės identiteto paieškos fotografijoje ir dienoraštyje, in: *Gimtasis žodis*, 2003, nr. 3, p. 8–9.

visuomenės skilimo.⁶¹ Metų metais buvo tiražuojamas žmogus kaip priemonė, kaip pigi ir neišranki darbo jėga – *homo sovieticus*.⁶² „*Homo sovieticus* lietuviškoje periodikoje – ne marginalizuojamas ar demonizuojamas *kitas*, bet ligotas, sovietinės sistemos suluošintas *aš*, taisytina būsimo (tautinio) *aš* pusė“.⁶³ Anot Laimos Venclauskienės, tapomas *homo sovieticus* portretas pilkas: jis vaizduojamas kaip mažas sraigtelis didžiuliame mechanizme, įbauginta vidutinybė, kuri, įpratusi paklusti gali, valdžios ir bijo, ir geidžia.⁶⁴ Sovietinio žmogaus vertybių sistema iškraipyta, nuolatinis daiktinių gėrybių stygius ir troškimas lydymas moralinio nuosmukio. Tai prisitaikymo prie tam tikrų socialinių sąlygų produktas. „Baimė ir nesaugumo jausmas kyla iš *homo sovieticus* suvokimo, kad jo veiksmai ir pažiūros, pasikeitus aplinkybėms, gali būti paskelbti antitarybiniais, ekstremistiniais ar nacionalistiniais, todėl sovietinis žmogus – tyli (tylėdamas pritaria, net jei norėtų nepritarti) ir vengia veikti (tik taip įmanoma išvengti klaidų ir nesėkmės), yra apatiškas, inertiškas ir priešiškas naujovėms“.⁶⁵

Tai savitas ne tik socialinis, kultūrinis, bet ir socialinis-psichologinis žmogaus tipas. Socialinio gyvenimo dvilypumas skatino šizoidinį *homo sovieticus* asmenybės suskilimą. Ryškus *homo sovieticus* bruožas, akcentuojamas įvairių sričių mokslininkų – skilusi sąmonė, kai žmogus yra vienoks viešojoje erdvėje ir visai kitoks – privačiame gyvenime.⁶⁶ Socialinis „aš“ ir privatus „aš“, sugyveno visiškai nepažindami vienas kito – „kai socialinis *Aš* kasdien prisiima padidintus socialistinius įsipareigojimus, privatusis *Aš* kasdien juos klausia; kai socialinis *Aš* veržiasi į partiją dėl komunizmo idealų, privatusis *Aš* siekia nomenklatūrinės karjeros ir vietos prie gėrybių lovio, kai privatusis *Aš* laiko save garbingu, doru žmogumi, socialinis *Aš* nepraleidžia progos šmeižti, juodinti neparankių žmonių, klastoti faktų, kai to reikalauja konjunktūriniai sumetimai“.⁶⁷

Verta pastebėti ir tai, kad dualumas, susidvejinimas buvo būdingas ne tik pavieniems asmenimis. Sovietinė tikrovė iš prigimties buvo dualistinė, tarsi sudaryta iš dviejų pasaulių ir egzistencijos plotmių.⁶⁸ Anot Nerijos Putinaitės, ideologija pateikė simuliakrinį tikrovės vaizdą, kuriame buvo išdėstytos vertybės, jausmai ir idealai.⁶⁹ „Sovietinis žmogus atsidūrė įtampoje tarp oficialaus džiaugsmingumo, sėkmės deklaracijų ir savo autentiškų nepritekliaus ar kančios

⁶¹ Remigijus Bistrickas, Rimantas Kočiūnas, Homo Sovieticus: Keli štrichai psichologiniam portretui, in: *Sietynas*, 1988, nr. 2, p. 12.

⁶² Ten pat.

⁶³ Laima Venclauskienė, *Homo Sovieticus*: pilko ir pliko žmogaus portreto bruožai laisvėjančios Lietuvos spaudoje, in: *Darbai ir dienos*, 2016, nr. 65, p. 143.

⁶⁴ Ten pat.

⁶⁵ Ten pat, p. 153.

⁶⁶ Vladimiras Laučius, Nerijus Šepetys: „rašytojas J. Baltušis – „serijinis“ antikomunistų dorotojas“, in: *delfi.lt*, 2009 m. spalio 30 d., internetinė prieiga: <<https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/nsepetys-rasytojas-jbaltusis-serijinis-antikomunistu-dorotojas.d?id=25212715>>, [žiūrėta 2018-03-29].

⁶⁷ Remigijus Bistrickas, Rimantas Kočiūnas, Homo sovieticus (keli štrichai psichologiniam portretui). *Sietynas*, t.2, Vilnius, 1988, p. 12–13.

⁶⁸ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 25.

⁶⁹ Ten pat.

išgyvenimų“⁷⁰. Susitaikymas su daugeliu tikrovės dalykų buvo lydimas netikėjimo jų pretenzijomis į tiesą ar teisingumą. Ši būklė lėmė skilimą sovietinės visuomenės ir individo egzistencijoje, savotišką schizofreniją.⁷¹ Sovietinė tikrovė privačiose erdvėse buvo pašiepiama ir niekinama, kita vertus, viešajame gyvenime prie jos kruopščiai taikytasi.⁷²

Ši praraja perrėžia visą asmenybę – jos atminti, mąstymą, socialinę savivoką, iškreipia elgesį, tikrovę. Anot R. Bistricko bei R. Kočiūno, žmogus iš prigimties siekia harmonijos, jis mėgina įveikti šią vidinę prarają.⁷³ Dažniausiai tai daroma pasitelkus neigimą ir išstumiant vieną savo asmenybės dalių. Visiškai susitapatinant su viešuoju vaidmeniu arba visuotinai peršamų vertybių ignoravimu. Reikia pabrėžti, jog *homo sovieticus* deformacija nesibaigia skilimu. „Dar viena *homo sovieticus* ypatybė – totalinis nesaugumo jausmas, nuolatinė baimė būti kuo nors apkaltintam, sulaikytam, apšmeižtam, pašalintam iš pareigų. Toks žmogus neturi garantijų, kad jo šiandieniniai veiksmai ir pažiūros, pasikeitus aplinkybėms, politinei konjunktūrai, nebus paskelbti antitarybiniais, ekstremistiniais, fašistiniais ir panašiai“.⁷⁴ Saugumo jausmas – vienas kertinių žmogaus poreikių. „Visuomenės baimė esti lyg sieros rūgštis, kurioje ištirpsta žmogaus orumas, dorovė, pagarba sau ir kitiems, t. y., pats asmenybės branduolys“.⁷⁵ Neretai siekdamas išlikti pats, apsaugoti nuo nemalonumų savo artimuosius, žmogus tampa neteisybės ar net nusikaltimų bendrininku, jis priverstas spręsti dilemą – kalbėti ar tylėti, paklūsti ar priešintis.⁷⁶

Imperijos galybės ir dialektinio materializmo slegiamo žmogaus mąstysena negalėjo išvengti vidinių prieštarų, tačiau apie jas niekas garsiai nekalbėjo ir negalėjo kalbėti, tarsi jų nebūtų. Cz. Miłosz'o „Pavergtame prote“ „pateikta *ketmano* praktikos Rytų Vidurio Europoje, kaip paskutinės žmogiškojo orumo ir saugumo galimybės, koncepcija glūdi jo prielaidoje, kad žmonės Sovietų Sąjungoje bei „liaudies demokratijose“ galėjo išlikti ir suteikti prasmę savo gyvenimui tik per viešą socialinę vaidybą“⁷⁷. Pasak Cz. Miłosz'o, sunku būtų kitaip nei aktoryste apibūdinti tenykščių žmonių tarpusavio santykius, skirtumas esą tik tas, kad vaidinama ne teatro scenoje, o gatvėje, kontoroje, gamykloje, susirinkimų salėje ir net kambaryje, kuriame gyvenama.⁷⁸ Tai didis menas, reikalaujans budraus proto. Cz. Miłosz'o teigimu, kasdienė aktorystė skiriasi nuo vaidinimo teatre, nes Liaudies demokratijose, Sovietų Sąjungos okupuotuose kraštuose visi vaidino prieš visus

⁷⁰ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 25.

⁷¹ Ten pat, p. 171.

⁷² Ten pat.

⁷³ Remigijus Bistrickas, Rimantas Kočiūnas, *Homo sovieticus* (keli štrichai psichologiniam portretui), in: *Sietynas*, t.2, Vilnius, 1988, p. 12

⁷⁴ Ten pat, p. 13.

⁷⁵ Ten pat.

⁷⁶ Laima Venclauskienė, *Homo Sovieticus: pilko ir pliko žmogaus portreto bruožai laisvėjančios Lietuvos spaudoje*, in: *Darbai ir dienos*, 2016, nr. 65, p. 160.

⁷⁷ Leonidas Donskis, Czesław Miłosz – prievarta ir stilius, in: *Darbai ir dienos*, 2006, nr. 46, p. 94.

⁷⁸ Czesław Miłosz, *Pavergtas protas, Pavergtas protas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995, p. 75–76.

ir visi žinojo, kad yra vaidinama⁷⁹. Nemaža dalis žmonių iš karto suvokė, jog išsigelbėti jie gali tik falsifikuodami savo asmenybes ir nuolat suvaidindami reikalingas emocijas ir reakcijas.

Toks nuolatinės vaidybos ir pavojaus pasaulis sukurdavo neatslūgstančio budrumo būseną. Jis paaštrina intelektą, sujaudina moralinę vaizduotę. „*Ketmanas* suteikė unikalią galimybę ambivalentiškiems asmenims ir fanatikams prisiimti naujus socialinius vaidmenis nuolat besisukančiame lojalumo, atsidavimo ir įsitikinimų demonstravimo rate“⁸⁰. Vis dėlto, praktikuojant *ketmaną* nuolat rizikuota visiškai susitapatinti su Naujuoju Tikėjimu ar bet kokia kita engiančia bei visa apimančia doktrina, prarasti bet kokius individualumo likučius. „Sąmoninga vaidyba, jei vaidinama pakankamai ilgai, išstobulindavo tuos asmenybės bruožus, kuriais noriausiai naudotasi savo aktorystėje. Po ilgesnių pratybų žmonės taip susigyvendavo su vaidmeniu, kad buvo sunku atskirti, kas sava, o kas prisiimta“⁸¹. Individui palengvėdavo suaugus su primestu vaidmeniu, nes tai ženkliai sumažindavo budrumo įtampą. Kita vertus, kaukė tapdavo antruoju Naujojo Tikėjimo ar bet kurios kitos represyvos ideologinės-kultūrinės sistemos fanatiško sekėjo veidu.

Sovietiniame kontekste *ketmaną* praktikavo daugelis po geležine uždanga gyvenančiųjų – visi bijojo visų ne tik dėl tankaus KGB agentų, bet ir tankaus jų pėstininkų – skundikų – tinklo. Nuolatinė aktorystė, Cz. Miłosz‘o teigimu, neretai buvo esminė išlikimo sąlyga⁸². Rašytojas išskiria net kelias *ketmano* rūšis. Tautinis *ketmanas* yra prilygintinas tautiniam susidvejinimui. Viduje galima smerkti SSRS, tačiau verta reikšti pagarbą šiai šaliai: gerbti jos laimėjimus įvairiose srityse, nešiotis rusiškus laikraščius ir knygas, garbinti rusų muzikantus ir aktorius. Nė vieno kūrinio įžymioms Rusijos asmenybės arba tiesiog rusų gyvenimui nepašventęs ir vien savo krašto temomis terašąs rašytojas negali būti saugus⁸³. Estetinis *ketmanas* pasižymi tuo, kad, nors žmogus ir ploja deklamuojamiems eilėraščiams, rašo pagiriamąsias recenzijas apie dailininkų parodas, namuose kaupia gausų įvairiakalbių senųjų autorių knygų rinkinį. Norėdamas išlaikyti savo padėtį ir iš valstybės malonės gauti butą, intelektualas yra pasiruošęs atlikti bet kokią užsakymą, nes galimybės izoliuotis visuomenėje beveik nėra.⁸⁴ Taip pat išskiriamos profesinio, metafizinio, etinio *ketmano* rūšys.

„*Ketmanas* – tai ne vien laikinas ir fiktyvus svetimos dogmos priėmimas, kad priešas nepažemintų ir nesunaikintų, bet ir, kaip sugestijuoja Miłosz‘as, užmaskuota neapykantos forma – kančia ir slapta, ne iki galo įsisąmoninta neapykanta represyviai sistemai bei tikėjimui, kanalizuoja į kolektyvinę istoriją ir réksmingą neapykantą išorės arba vidaus priešams, – jam desperatiškai reikia

⁷⁹ Czesław Miłosz, *Pavergtas protas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995, p. 76.

⁸⁰ Leonidas Donskis, Czesławas Miłoszas – prievarta ir stilius, in: *Darbai ir dienos*, 2006, nr. 46, p. 94.

⁸¹ Czesław Miłosz, *Pavergtas protas, Pavergtas protas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995, p. 77.

⁸² Ten pat, p. 85–86.

⁸³ Ten pat, p. 83–84.

⁸⁴ Ten pat.

falsifikuoti tuos priešus, kad neatsiskleistų tikrasis neapykantos objektas“.⁸⁵ Pasak L. Donskio, žmogus gali išlikti gyvas ir jam gali gerai sektis tik tol, kol sugeba sukurti ir sunaikinti priešus pagal Partijos poreikius⁸⁶. Reikia susidoroti su draugu ar mokytoju, kai tik įtariama, kad jie nepriklausomi, o šią išdavystę ir amoralų veiksma gali pateisinti kaip aukščiausios sąžinės bei švento reikalo paliudijimą. L. Donskis teigė, jog Cz. Miłosz'o aprašytasis *ketmano* fenomenas beveik tobulai perteikia situaciją, kai vienu metu galima būti ir konformistu, ir apsimetėliu tikratiuku, ir kolaborantu, ir slaptu maištininku.⁸⁷ „Tai nelojalaus žmogaus lojalumas – išprievartautas ir trumpalaikis lojalumas to, kuris dar nepamatė ar neišgirdo alternatyvos (arba išsigando ir išsigynė jos), todėl iki galo nesuvokė savo jausmų ir nuostatų. Toks žmogus sistemą išduoda iš karto, kai tik netenka privilegijų ar praranda jos globą“⁸⁸.

Sovietinis pasaulis buvo kupinas melo: viešas melas reikėsi įvairiuose gyvenimo lygmenyse ir srityse. Danutė Blažytė-Baužienė teigia, kad komunizmo praktika ir galutiniai siekiai derėjo su visa apėmusiu akivaizdžiu melu ir propaganda⁸⁹. Melas buvo režimo ir jo palaikytojų monopolis; taip buvo legitimuojami visi partijos žingsniai.⁹⁰ Sovietinėje sistemoje net laimė buvo dogmatizuota ir pateisino bet kokias subjektyvias žmogiškąsias solidarumo aukas: įsitikinimus, šeimos ryšius, įprastą gyvenimo būdą ir turėtus ateities idealus, smurto ir chaoso vaizdiniai buvo nematoma, bet labai aiškiai jaučiama sovietinio „rojaus“ pusė⁹¹. Sovietinė visuomenė ir jos politinis pagrindas prieštaravo žmogaus moralinei prigimčiai, ribojo jo vertybinę elgseną⁹². Sovietinis pasaulis nebuvo normalus, kadangi melas, amoralumas buvo tapę kasdienybe, norma. Bene ryškiausiai sovietinės tikrovės nenormalumą, anot N. Putinaitės, atskleidžia tai, kad žmonės buvo verčiami nenormalius dalykus priimti kaip normalius ir savaime suprantamus.⁹³

Tipiniam *homo sovieticus* egzistuoja tik viena tiesa. Viskas balta arba juoda, teisinga arba klaidinga. *Homo sovieticus* tiesa – „vedamoji“ tiesa, jo nuomonė – „vedamoji“ nuomonė, visos kitos nuomonės nepriimtinos ar net paskelbiamos antitarybinėmis.⁹⁴ Diametraliai priešingas *homo sovieticus* elgesio kraštutinumai – apatija ir inertiškumas, bejėgiškumo jausmas, įsitikinimas, kad jis negali pakeisti nieko nei savo, nei organizacijos, nei šalies gyvenime. „Galima dalyvauti arba nedalyvauti rinkimuose, vis tiek „už“ balsuos 99,9% rinkėjų. Galima turėti labai drąsių sumanymų,

⁸⁵ Leonidas Donskis, Czesławas Miłoszas – prievarta ir stilius, in: *Darbai ir dienos*, 2006, nr. 46, p. 95.

⁸⁶ Ten pat, p. 95.

⁸⁷ Ten pat, p. 99.

⁸⁸ Ten pat.

⁸⁹ Danutė Blažytė-Baužienė, Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė, in: *Metai*, 2002, nr. 8–9, p. 132.

⁹⁰ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 26.

⁹¹ Ten pat.

⁹² Ten pat.

⁹³ Ten pat, p. 49.

⁹⁴ Remigijus Bistrickas, Rimantas Kočiūnas, *Homo sovieticus* (keli štrichai psichologiniam portretui), in: *Sietynas*, t.2, Vilnius, 1988, p. 15.

tačiau jie bet kada gali būti uždrausti naujais įstatymais“.⁹⁵ Tokia padėtis skatina atsisakyti naujų siekių, bandymų kažką keisti, reformuoti.

Homo sovieticus bruožai būdingi ir liaudies rašytojui J. Baltušiu. Verta pastebėti, jog nūdienoje *homo sovieticus* terminas taikomas gana lengvabūdiškai, savitai interpretuojamas, todėl reikia atkreipti dėmesį, jog šiame darbe remiamasi psichologine-socialine *homo sovieticus* paradigma, o ne paplitusia jos istorine interpretacija. Istorikas Nerijus Šepetys teigia, jog J. Baltušio atveju sąmonės skilimą, susidvejinimą išreiškė dvejbė „Baltušis – rašytojas“ ir „Baltušis – komunistas“. Toks istorizmo nulemtas skirstymas ydingas dėl dviejų priežasčių. Visų pirma todėl, kad J. Baltušis komunistines pažiūras išreiškė ir savo kūryboje, antra – ne visi privačioje plotmėje su kitais asmenimis susiję poelgiai buvo prokomunistiški. Pats J. Baltušis savo dienoraštyje rašė: „Arba priimkite mane visą, arba pamirškite visai“.

Analizuojant sovietinę lietuvių literatūrą svarbus ir bendras literatūros laukas. Tam tikros socialinės erdvės apibūdinimui P. Bourdieu vartoja *lauko* sąvoką. Pastarąjį analitiniu požiūriu galima apibrėžti kaip objektyvių santykių tarp pozicijų tinklą arba išsidėstymą⁹⁶. *Lauke* veikiantys atskiri individai, institucijos, turinčios skirtingą autoritetą, galias P. Bourdieu teorijoje įvardijami *agentais*⁹⁷. *Laukas* ir jam priklausantys *agentai* veikia remdamiesi autonominiais principais, laikosi specifinės logikos⁹⁸. Taip išryškėja specifiniai jėgų santykiai, dominuojantieji ir dominuojamieji. „*Laukas* taip pat yra konkurencinė erdvė, kurioje vyksta nuolatinės grumtynės, vis iš naujo generuojančios sudėtingais ryšiais susipynusius lauko elementus“.⁹⁹ Anot P. Bourdieu, literatūros laukas, kaip ir politinis ar bet kuris kitas laukas, yra kovos vieta, kurioje varžomasi dėl pergalių, valdančiosios padėties, monopolinės teisės reglamentuoti lauko normas ir legitimuoti vertybes siekiant įsitvirtinti ir sukaupti kuo daugiau *kapitalo*.¹⁰⁰

Kapitalas – tai sukauptas darbas, pasireiškiantis materialia forma, kuri pasisavinę pavieniai agentai ar jų grupės įgyja galią pasisavinti energiją sudaiktinto arba gyvo darbo pavidalu¹⁰¹. Kapitalas P. Bourdieu teorijoje esti trijų pagrindinių rūšių: ekonominis, socialinis ir kultūrinis. *Ekonominis kapitalas* – tai galia, išreikšta pinigais ar turtine nuosavybe, kitomis materialinėmis vertybėmis. *Socialinis kapitalas* apima visus „faktinius ar virtualius išteklius, kurie atitenka individui arba grupei, priklausantiems daugiau ar mažiau institucionalizuotų tarpusavio pažinimo ir

⁹⁵ Remigijus Bistrickas, Rimantas Kočiūnas, *Homo sovieticus* (keli štrichai psichologiniam portretui), in: *Sietynas*, t.2, Vilnius, 1988, p. 16.

⁹⁶ Pierre Bourdieu, Loïc J.D. Wacquant, *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 131.

⁹⁷ Ten pat.

⁹⁸ Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production*, New York: Columbia university press, 1993, p. 163.

⁹⁹ Loreta Jakonytė, Pierre'o Bourdieu literatūros sociologija, in: *Literatūra*, 2005, 47 (1), p. 61.

¹⁰⁰ Cituota pagal: Loreta Jakonytė, Pierre'o Bourdieu literatūros sociologija, in: *Literatūra*, 2005, 47 (1), p. 61.

¹⁰¹ Pierre Bourdieu, The forms of capital, in: J. Richardson (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, 1986, p. 15.

pripažinimo santykių tinklui“.¹⁰² *Kultūrinis kapitalas* gali būti kelių skirtingų formų: *įkūnytas* (išreikštas ilgalaikėmis minties ir kūno dispozicijomis), *objektyvuotas* (tai kultūriniai produktai, pavyzdžiui, knygos, paveiksai, filmai, straipsniai ir panašiai) bei institucionalizuotas (įvairių institucijų suteikti apdovanojimai, titulai, diplomai bei kitos pripažinimo formos)¹⁰³. P. Bourdieu taip pat išskiria ketvirtąją, *simbolinio kapitalo*, rūšį. Tai įgytas sociokultūrinis prestižas, susikurtas „vardas“ ir panašiai.

Vienas svarbiausių dalykų, dėl kurių rungiamasi literatūros lauke, yra rašytojo ir kūrybos samprata – kas turi galios pasakyti, kas yra „tikra literatūra“, o kas ne. Tokiu būdu vieni rašytojai įsitvirtina literatūros lauko centre, su visomis gaunamomis privilegijomis, o kiti išstumiami, todėl kiekvienas literatūros lauko veikėjas siekia įgyti kuo daugiau galios¹⁰⁴. Galia taip pat naudojama stengiantis išsaugoti esamą lauko konfigūraciją arba ją transformuoti. Anot literatūrologės Loretos Jakonytės-Kvedarienės: „Literatūros lauko atveju taip galima aiškinti tradicijos tęstinumą ir naujų reiškinių iškilimą, taip pat konfliktus tarp pažintų rašytojų ir debutantų, tarp elitinės ir populiariosios literatūros autorių ir pan.“.¹⁰⁵ Kovose ir stengdamiesi įgyti galios, pripažinimą, sukaupti skirtingus kapitalus veikia *agentai*. Pastaraisiais gali būti individai, grupės, institucijos.

Kalbėdamas apie veikėjus P. Bourdieu vartoja dar vieną svarbią sąvoką – *habitus*. Tai rašytojo nuostatos ir įsitikinimai, lemiantys gyvenamojo pasaulio suvokimą, emocijas, deramą elgseną, veiksmų pasekmių numatymą¹⁰⁶. Rašytojo atveju *habitus* apima daugybę prielaidų, lūkesčių, elgsenų, susijusių su kūrybinės veiklos samprata.¹⁰⁷ *Habitus* įgyjamas per patirtį. Tai išsiugdyti ir dažnai nereflektuojami kasdieniai įgūdžiai, kurie tampa neatskiriama žmogaus gyvenimo dalimi.¹⁰⁸ Per *habitus* formuojamos bei užsiimamos pozicijos. Užsiimtoji pozicija yra konkreti rašytojo laikysena. „Individualaus rašytojo galimybės rinktis ir formuoti savo laikyseną priklauso nuo jau turimo kapitalo (pripažinimo, auditorijos palaikymo, kolegų vertinimų, jo rašomų žanrų populiarumo)“¹⁰⁹. Pasak šios teorijos, atskiro menininko pozicija gali pasikeisti net ir tuo atveju, jei jis pats nieko nepasirinks, pakaks pokyčio kultūros lauke.

Menininkų, rašytojų, viešų ir žinomų asmenų laikysenos, anot Rimanto Kmitos, yra atskiras ir svarbus kultūros faktas.¹¹⁰ Kultūros lauko žaidėjai veikia ne tik savo kūriniais, bet ir savo

¹⁰² Pierre Bourdieu, Loïc J. D. Wacquant, *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 156.

¹⁰³ Pierre Bourdieu, The forms of capital, in: J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, p. 17.

¹⁰⁴ Loreta Jakonytė, Pierre'o Bourdieu literatūros sociologija, in: *Literatūra*, 2005, 47 (1), p. 6.

¹⁰⁵ Ten pat.

¹⁰⁶ Vytautas Rubavičius, Rašytojo galios ir negalio Atgimimo žaidžre, in: *Metai*, 2006, nr. 5, p. 150.

¹⁰⁷ Loreta Jakonytė, Pierre'o Bourdieu literatūros sociologija, in: *Literatūra*, 2005, 47 (1), p. 63.

¹⁰⁸ Pierre Bourdieu, Loïc J.D. Wacquant, *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 159.

¹⁰⁹ Loreta Jakonytė, Pierre'o Bourdieu literatūros sociologija, in: *Literatūra*, 2005, 47 (1), p. 64.

¹¹⁰ Rimantas Kmita, Laikysena ir jos dividendai: Justino Marcinkevičiaus laikysena (iki 1965), in: *Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 189.

autoritetu, moraliniais pasirinkimais, vertinimais, pasisakymais.¹¹¹ Literatūros tyrinėtoja Viktorija Daujotytė teigė, kad Justino Marcinkevičiaus atėjimo į literatūrą metu viešosios veiklos galimybės buvo įmanomos tik kolaboruojant.¹¹² Tokiam teiginiui prieštarauti sunku, tačiau, pasak literatūrologo Rimanto Kmitos, tai nereiškia, kad nebūta kitų pasirinkimų. Tai esą aiškiai demonstruoja skirtingos rašytojų laikysenos sovietmečiu.¹¹³ Sovietinės literatūros lauko tyrėjas Vilius Ivanauskas teigia, esą svarbu matyti rašytojus ne kaip statistinius vienetus, o kaip kūrėjus su sava pasaulėžiūra, skaudžiomis ir sėkmingomis patirtimis¹¹⁴.

Analizuojant J. Baltušio pasirinkimus remiamasi R. Kmitos pasiūlytu kultūrinės laikysenos apibrėžimu. Anot jo, vienaip ar kitaip laikysena apima viešą literatūros lauko dalyvio elgseną, prisiimamus kultūrinius, politinius, socialinius vaidmenis, jo pasaulėžiūrą ir tapatybę.¹¹⁵ Laikysenos sąvoka išreiškiamas viešas santykis su kultūros problemomis, su kitais lauko dalyviais.¹¹⁶ Laikysena yra suformuluotas santykis ir išreikštas elgsena pareiškimas, ko nors darymas arba nedarymas, tylėjimas situacijoje, kurioje būtų laukiamas koks nors veiksmas. R. Kmita nuo laikysenos atskiria tai, kas nėra vieša. Anot jo, laikysena neapima to, ko žmogus nemanifestuoja, kas mąstoma viduje, kas galėtų būti laikoma būseną, jausena.¹¹⁷

Kultūrinės laikysenos analizei svarbu tai, kokios pažiūros ir elgesio modeliai išreiškiami viešojoje erdvėje. Gyvenimo laikysenos apima daugiau gyvenimo sričių, kasdienių veiklų, suteikiančių galimybę spręsti apie asmens pozicijas. Analizuojant kūrybos programą, svarbu ne tik tai, kokios idėjos išreiškiamos konkrečiuose kūriniuose, bet ir tai, kokius savo kūrybos tikslus formuluoja pats rašytojas. Žmogaus viseto supratimui svarbiu analizės objektu tampa ir jo politinių pažiūrų raida, viešai deklaruojamos arba egodokumentikoje atsiskleidžiančios vertybės, požiūris į kultūrą, visuomenę ir jos kasdienybę. Laikysenas formuoja ir turimas *socialinis, simbolinis kapitalas*, kolegų ir publikos palaikymas, kultūros lauko situacija bei daugelis kitų faktorių. Laikysenai vienas esminių faktorių yra situacijos suvokimas ir pagal jos vertinimą sąmoningai ir intuityviai pasirenkama veiklos strategija. „Skirtingi lauko dalyviai savo meto kultūros ir savo situacijos joje niekada nesuvokia vienodai, tad čia atsiranda skirtingos veikimo strategijos, kurios, rodos, labiausiai tinka tai situacijai, lauko dalyvio temperamentui, galimybėms ir lūkesčiams“.¹¹⁸

¹¹¹ Rimantas Kmita, Laikysena ir jos dividendai: Justino Marcinkevičiaus laikysena (iki 1965), in: *Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 189.

¹¹² Viktorija Daujotytė, *Raštai ir paraštės: Apie Justino Marcinkevičiaus kūrybą*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003 p. 19.

¹¹³ Rimantas Kmita, Laikysena ir jos dividendai: Justino Marcinkevičiaus laikysena (iki 1965), in: *Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 193.

¹¹⁴ Vilius Ivanauskas, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojais tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: LII, 2015, p. 9.

¹¹⁵ Rimantas Kmita, Laikysena ir jos dividendai: Justino Marcinkevičiaus laikysena (iki 1965), in: *Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 192.

¹¹⁶ Ten pat, p. 192.

¹¹⁷ Ten pat, p. 193.

¹¹⁸ Ten pat, p. 193.

2. DIENORAŠČIO RAŠYMO ISTORIJA IR AUTENTIŠKUMO PROBLEMA

Lietuvos rašytojų sąjungos mėnraštyje „Metai“ nurodoma, jog J. Baltušio dienoraštinį palikimą sudaro kasmet nuo 1969-ųjų rašyti rankraščiniai tomai, bendrai pavadinti „Vietoj dienoraščio“.¹¹⁹ Sistemingai, diena iš dienos be didesnių tarpų dienoraščiai, kaip ir minima žurnale, rašyti nuo 1969-ųjų, tačiau verta pastebėti, kad išlikusių fragmentiškų bandymų rašyti dienoraštį būta ir anksčiau. LLMA Juozo Baltušio fonde¹²⁰ saugomi dvidešimt du tomai dienoraščių, sudarančių 4578 lapų autorizuotų mašinraščių ir rankraščių. Kiekvienas dienoraščio tomas, rašytas mašinraščiu, atitinka konkrečius vienerius rašytojo gyvenimo metus. Išimtis yra pirmasis dienoraščių tomas, kurį, archyvarų sprendimu, sudaro 1952–1969 m. ranka ir mašinėle rašyti dienoraščiai. Pastarieji esti fragmentiški, rašyti atsitiktinai, laikantis chronologijos, tačiau nesistengiant mintimis bei informacija dalintis kasdien. Šie dienoraščių fragmentai nesudaro visuminio idėjų kaitos, rūpimų klausimų vaizdo, tačiau vis dėlto leidžia matyti požiūrio į tam tikrus dalykus, politinės konjunktūros poveikio, net rašymo stiliaus kaitą.

1969 metais įvyksta lūžis. Iš fragmentiškų užrašų pereinama į autorizuotą mašinraštį, kuriame žymimi beveik kiekvienos dienos įvykiai ir apmąstymai. Pirmajame dienoraščio lape aiškiai nurodoma, kas lemia šį pokytį ir kaip bus rašomas dienoraštis: „Kadangi esu baisus tinginys ir negaliu prisiversti rašyti dienoraštį ranka ir sistemingai, imuosi mašinėlės. Rašysiu be sistemos, be ypatingo nuoseklumo, o puslapius segsiu į papkinį segtuvą. Kiekviename puslapyje bus padėti mano inicialai /arba visa pavardė/ ranka. Vadinasi, čia tikrai mano rašyta, visos mintys man priklauso. Kur inicialų arba pavardės nebus – ne mano. Neprižadu nuolatinį užrašų. Kiek nuotaika leis.“¹²¹ Pirmasis mašinraščio įrašas kelia diskusiją dėl dienoraščio adresato ir paskirties, tačiau verta atkreipti dėmesį į dar kelis dienoraščio rašymo aspektus.

Iš pokalbių su Lietuvos literatūros ir meno archyvo direktoriumi Juozapu Blažiūnu bei J. Baltušio fondo sudarymo, dokumentų perdavimo aktų matyti, kad dienoraštis rašytas keliais egzemplioriais. Po J. Baltušio mirties jo rašytus ir gautus laiškus, dienoraščius bei kitus dokumentus į archyvą perdavė našlė Monika Mironaitė. Dokumentai perduoti 1992 ir 1993 metais. 2001 m. fondas papildytas J. Baltušio įdukros, M. Mironaitės dukros Dagnės Jakševičiūtės perduotais dokumentais. 1992-ųjų dokumentų perdavimo akte matyti, jog archyvo žinion atiduodami „seni staliniai kalendoriai (vietoj dienoraščio)“. 1993-iaisiais archyvą pasiekia dienoraštis mašinraščio pavidalu. 2001-iaisiais archyvas papildomas dar keliais dienoraščio variantais.

Iš J. Blažiūno ir rašytojo dukros Ritos Baltušytės liudijimų žinoma, kad pats J. Baltušis savo tekstų, net ir dienoraščių, rašomąją mašinėlę nesurinkinėjo. Visų pirma įrašus atlikdavo ranka,

¹¹⁹ Juozas Baltušis, Vietoj dienoraščio, 1978 m. spalio 1–lapkričio 30 d., parengė Antanas Šimkus, in: *Metai*, 2016 m. lapkritis, nr. 11, p. 105.

¹²⁰ Lietuvos literatūros ir meno archyvas, Juozo Baltušio fondas, F. 106, ap. 1, b. 340–361.

¹²¹ Juozas Baltušis, *Dienoraščiai. Pirmas tomas*, 1952–1969 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 162.

po to, juos patobulinęs, kiek pakoregavęs, perduodavo mašininkei arba diktudavo pats. Tokiu būdu gimė keli dienoraščio egzemplioriai. Šiame darbe analizuojami autorizuoti mašinraščiai, kuriuos autorius, kaip matyti iš tiriamų archyvinių dokumentų, vertino kaip galutinį dienoraščio variantą. Tiesa, ne visus dienoraščius spėta perrašyti mašinėle. Paskutinis 1990-ųjų dienoraščio įrašas pažymėtas gruodžio 10 d. J. Baltušis nuo vėžio mirė 1991-ųjų vasario 4 d., tačiau dienoraštį ranka rašė iki 1991-ųjų sausio.

Analizuojant dienoraščio adresatą (kuriuo turėtų būti pats rašantysis, nes dienoraštis visų pirma skirtas ne viešumai), paskirtį kyla kontroversijų. Kaip minėta, dienoraštis rašytas keliais egzemplioriais ir slėptas. Negana to, dienoraščių rankraščius mašinėle perrašydavo mašininkės. Taigi dar sovietmečiu būta žmonių, kurie žinojo tiek apie J. Baltušio dienoraščio rašymo faktą, tiek apie jo turinį. Tai leidžia daryti prielaidą, jog jau tada Baltušis numanė apie galimą jo dienoraščio išviešinimą. Apie numanomą susidomėjimą jo dienoraščiais nurodo ir paties autoriaus leidimas dienoraščius skaityti tik praėjus 25 metams po jo mirties: „Ir ką daryti su dienoraštiniais užrašais? Nė iš tolo negaliu patikėti juos valstybiniais archyvams. Savo testamente įrašiau, kad leidžiu atidaryti juos tik praėjus dvidešimt penkeriems /25!/ metams po mano mirties, bet kas nūnai laikėsi mirusių valios? Nėra tokio tikrumo šiandien“.¹²² Greičiausiai, norėdamas apsaugoti artimus žmones bei draugus, bendradarbius, apie kuriuos gana atvirai rašo savo dienoraštyje, J. Baltušis numato laiko limitą, kuriam praėjus galima susipažinti su jo dienoraščiais. Skaitytojams dienoraščiai tapo pasiekiami nuo 2016 m. Tiesa, iki pat šių dienų dienoraščių pasiekiamumas yra apribotas. Juose esančią informaciją analizuoti galima tik gavus rašytojo dukros Ritos Baltušytės sutikimą.

J. Baltušis dienoraščio puslapiuose ne kartą svarstė apie šių užrašų svarbą sau ir ateities kartoms. Skirtingais laikotarpiais rašytojas laikėsi nevienodų pozicijų. 1971 m. dienoraštyje regimas įrašas: „Pradėjau surašinėti įspūdžius iš kelionės į Suomiją ir Švediją. Kelionės metu dariau užrašus, labai netvarkingus, tai surašysiu viską kiek įmanomiau į dienoraštį. Spaudoje skelbti nežadu. Visos tiesos apie užsienio šalis sakyti negalima, o meluoti, viską peikti, nieko gero nematyti tenai – man per vėlu. Tegu tad lieka tie įspūdžiai dienoraštyje. Po mano mirties Monika atras, duos mano dukterims paskaityti, gal ir anūkams, tai šitaip, jeigu negalima žmoniškai“.¹²³ Matyti, kad dienoraštis laikomas ne tik minčių išliejimo vieta, tačiau ir dokumentu, galinčiu praversti ateities kartoms, perteikti ypač dokumentišką informaciją.

1972 m. išreiškiama asmeniška ir pragmatiška dienoraščio rašymo intencija: „Deja, savo troškimus galiu surašyti tikrai čia, į dienoraščio lapus, kurie, beje, bus skaitomi tik po mano mirties. Jeigu apskritai bus skaitomi. Gal man vis dėlto pasiseks prieš pat mirtį sudeginti juos. Rašau juk tik

¹²² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt antras tomas*, 1990 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 361, l. 197.

¹²³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 179.

tam, kad išliečiau mintis ir jausmus, kurie susikaupia, slegia, smaigia, o išlieti kitur nėra jokios spragos.“¹²⁴ Dvejonės regimos ir 1979 m. dienoraštyje: „Štai ir vėl pradėdau iš naujo savo dienoraštinius užrašus. Nemanau, kad jie kada nors ir kam nors būtų įdomūs ar kokiam nors reikalui naudingi, kažką papildantys arba padedantys spręsti kokius nors klausimus. Užrašinėju, laiko nutrūkęs, sau pačiam, nors vargu, ar kada nors teks man perskaityti visus šituos užrašus. Tenka apsiriboti ir tuo, kad išsakau kai kurias savo mintis, išgyvenimus, tuo palengvindamas sau jų našta, kartais gana stipriai slegiančią pečius, negalint išsakyti visko, arba išlieti savo kūrinuose“.¹²⁵

Panaši idėja iškyla ir 1989 m. dienoraštyje: „Rašymo priežastis tikrai viena: išsakyti tai, ko negaliu išsakyti viešai, kaip sakoma, išsikrauti, o kam bus šitai įdomu, kam padės geriau suprasti mūsų gyvenamą metą? Vėl nežinau. Nežinau. Ir persekioja klausimas: kam palikti jį, šitą dienoraštį, kam patikėti? Neturiu kam“.¹²⁶ Matyti, jog tarpusavyje grumiasi dienoraščio kaip minčių išliejimo, atsivėrimo bei dienoraščio kaip ateities kartoms įdomaus ir vertingo dokumento paskirtis. Atrodo, kad J. Baltušis nedvejojo, jog jo dienoraščiais ateityje bus domimasi, kad jie taps savitu laiko ir jo paties asmenybės liudijimu. Galiausiai J. Baltušis prisipažįsta, kad net dienoraštyje neišsako visų savo minčių, nedrįsta būti visiškai atviras: „Kam jis reikalingas? Niekas jo neskaitys, o jeigu ir skaitys – nieko dora iš to. Nes savųjų minčių neišsakau. Taigi. <...> Niekam juk kitam šito patikėti negaliu, neturiu tokio žmogaus.“¹²⁷

Būdamas rašytoju J. Baltušis meninę vertę suteikė ir savo dienoraščiui. Jame autobiografiniai ir dokumentiniai faktai puikiai dera su literatūrine raiška. J. Baltušio įrašai išduoda, kad dienoraščio literatūriškumas nebuvo atsitiktinis išlavintos rašytojo plunksnos padarinys. Pats literatas dienoraščiui taikė meno kūrinio vertinimo kriterijus. Tai rodo 1974 m. įrašas: „Tvarkiau dienoraščius. Jų nedaug. Rašyti pradėjau tik 1969 metų balandį. Paskaitinėju kai kuriuos puslapius: neįdomu, ištęsta, nereikšminga. Reikia mokytis rašyti glausčiau, turiningiau. O dar klausimas: kur dėti, kur laikyti? Vietomis tenai yra nelabai šviesių atsiliepimų apie kai kuriuos daiktus ir žmones, galiu susilaukti nemalonumų, jeigu patektų į rankas, kam nereikia. Tai kur dėti?“.¹²⁸ Matyti, kad J. Baltušis į dienoraščius žvelgia kaip į literatūros kūrinį, kuris turi būti įdomus, turiningas, taigi, vertas ateities skaitytojo dėmesio.

Tais pačiais 1974 m. J. Baltušis tampa kategoriškesnis, dienoraštyje įamžintus atsiminimus nori palikti tik savo žinioje: „Dabar man viena belieka: spėti prieš mirtį sunaikinti visus juodraščius ir, žinoma, šitą dienoraštį. Tegu nieko nelieka niekam, ko nepaskelbiau, nespausdiniau, kas sudaro, ar bent padėtų sudaryti tikrąjį mano „aš“. Ne vien tokį, kokį matė žmonės, tardamiesi pažįstą mane,

¹²⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 96.

¹²⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Vienuoliktas tomas*, 1979 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 350, l. 1b.

¹²⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1989 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 360, l. 15.

¹²⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šešioliktas tomas*, 1984 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 355, l. 186.

¹²⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas*, 1974 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 2.

o tikrą, pilną, visapusį. Nedidelis tai bus jiems nuostolis. O man – viskas vis tiek“.¹²⁹ Įdomu tai, jog, nors J. Baltušis vis svarsto apie dienoraščių sunaikinimą, lygiagrečiai nuolat iškyla mintis, kam reikėtų patikėti jų saugojimą po mirties. Mintys apie pastarųjų sudeginimą panašėja į flirtą su būsimu skaitytoju: atviras asmeniškų minčių išliejimo deklaravimas persipina su dienoraščių menkos svarbos konstatavimu. Po ne vienerių metų triūso rašytojas net prieina išvados, esą rašyti dienoraštį yra bergždžias darbas: „Po ilgų svarstymų, „apmąstymų“ bei kitų „svarbių dalykų“, metu rašęs šį dienoraštį. Pavargau, nebematau ir tikslo bei prasmės. Kas jį skaitys? O kas skaitys, kiek naudos iš to turės? Juo labiau, kad pagal testamentą tegalima bus jį skaityti tik praėjus 25 metams po mano mirties. Taigi, verčiau pailsėk draugas Baltušė. Nieko tau nebereikia. Pailsėk.“¹³⁰ Tačiau po kelių mėnesių pertraukos grįžo prie dienoraščio rašymo, ir įvairūs įvykiai smulkmeniškai fiksuoti iki paskutiniųjų gyvenimo metų.

Dienoraštyje J. Baltušis daug dėmesio skiria politinės konjunktūros ir joje veikusių žmonių poelgių, portretų įamžinimui. Greta literatūriškumo dienoraštis pasižymi ir dokumentiškumu: jame plačiai aprašomi politiniai SSRS bei LSSR įvykiai, aptariamose Rašytojų sąjungos veikla, visuomenės bei kasdienybės problemos. Greta rašytojo apmąstymų, interpretacijų, iškyla ir jo charakterio bruožai, momentinių emocijų bei ilgalaikių jausmų (meilė, ilgesys, depresija) atspindžiai.

¹²⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas*, 1974 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 60.

¹³⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuonioliktas tomas*, 1986 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 357, l. 134.

3. GYVENIMO ATRAMOS

3.1. Idealams ištikimas komunistas ar prisitaikėlis?

J. Baltušis nevienareikšmiškai vertino komunistinius postulatus ir į jų diegimą tikrovėje. Ortodoksinį komunizmą J. Baltušis laikė kone idealia politine doktrina. Tobuloje komunistinėje visuomenėje nėra žmonių išnaudojimo, visuomenė nebeskaidoma į klases, įgyvendinamas gėrybių paskirstymo principas. Ne viename straipsnyje¹³¹, viešojo kalboje rašytojas teigiamai vertino šias komunizmo idėjas.

Komunizmą ir komunistų partiją stalinizmo metais ir vėliau J. Baltušis vertino kaip naujus kelius ir galimybes atveriančią jėgą. 1952 m. dienoraštyje, apsvarstydamas Kosto Korsako išsakytas Lietuvių kalbos ir literatūros instituto problemas, teigė: „Institute nėra nė vieno komunisto ar net komjaunuolio, tai ko gero norėti?“¹³² To laiko ne vienas dienoraščio įrašas panašus į lakonišką dienos įvykių fiksavimą (kelintą valandą kur būta, kas valgyta), kartais kitų žmonių sekimą (gana tiksliai registruojami kitų asmenų veiksmai ir išsakytos mintys) bei bandymą „apsidrausti“, pavieniuose lapuose įrašant „tautos vadą Staliną“, komunistų partiją bei tarybinę valdžią aukštinančius žodžius. 1952 m. gegužę J. Baltušis dienoraštyje smulkmeniškai fiksavo savo dienvakarę: „Atvykau į Vilnių 18:30 val., o 19:00 val. jau posėdyje. Vilniaus miesto inteligentų pasitarimas. Iš klausėm LKP (b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimo apie respublikos kultūrinę išsivystimą. Ypač buvo pabrėžtas švietimo darbas ir mokslo žmonių bendradarbiavimo su praktikos darbuotojais reikalas. Kliuvo ir mums, rašytojams. A. Sniečkus teisingai barė, kad menkai vystom dramaturgiją, ypač sunki padėtis literatūros kritikoje <...>“¹³³ Gana protokoliškai rašytojas fiksavo tai, kas vyko jo namuose: „Pas mus svečiai. Preikšas su žmona, Ignatonis <...> Berūkštytė. Gėrėm konjaką, kalbėjom apie meną“¹³⁴ Po kelių dienų dienoraštyje regimas įrašas: „Sunki padėtis su J. V. Stalino sveikata. Sėdėjau užsidaręs nuo visų, skaičiau Stalino raštus. Ir vėl grįžo viltis: pasveiks. Jis pasveiks!“¹³⁵

Nerimavimas dėl Stalino sveikatos, demonstratyvus nuoširdumas regimas ir vėlesniuose įrašuose. 1952 m. J. Baltušis dienoraštyje rašė: „Sunkios žinios: susirgo Josifas Vasarianovičius Stalinas. Bet koks darbas krinta iš rankų. Ilgai sėdėjau prie radijo aparato. Vidurnaktį nieko naujo nepranešė. Pajutau, kad šią minutę milijonai mūsų žmonių taip pat sėdi prie aparatų su smarkiai plakančia širdim, laukia žinių. O žinių nėra. Nėra.“¹³⁶ Dar didesnio patoso ir nerimo kupinos mintys

¹³¹ Juozas Baltušis, Galingu žingsniu, in: *Liaudies ūkis*, 1965, nr. 7–8; Juozas Baltušis, Broliškių tarybinių tautų šeimoje, in: *Tiesa*, 1955, vasario 27 d., p. 3.

¹³² Juozas Baltušis, *Dienoraščiai. Pirmas tomas*, 1952–1969 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 3.

¹³³ Ten pat, p. 3.

¹³⁴ Ten pat, p. 6.

¹³⁵ Ten pat, p. 12.

¹³⁶ Juozas Baltušis, *Dienoraščiai. Pirmas tomas*, 1952–1969 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 12.

išsakomos po Stalino mirties: „Vilnius skęsta gedule. Pritilo viskas, tik gedulo vėliavos šnara. Vakar turėjom rašytojų gedulo mitingą. Susirinko visi. Atidariau mitingą. Stovėdami išklausėm kreipimosi. Pasisakė eilė draugų. Ašaros rieda žmonių skruostais. Galbūt, tai viena tų retų minučių, kada žmonės iš tikrųjų nuoširdūs. Sielvartas begalinis. Jaučiu, kad reikia kažką daryti, kitaip – palūšiu, neišlaikysiu.“¹³⁷ Remiantis dienoraščio fragmentais galima daryti prielaidą, jog Stalino mirtis taip sukrečia J. Baltušį, kad šis negali dirbti, imtis jokios veiklos. Šią išpažintį rašytojas atliko savo dienoraštyje, taigi asmeninėje, niekam nepasiekiamoje erdvėje, todėl mintys turėjo išreikšti tikrąją Baltušio jauseną.

Vieši komunistų partijos pašlovinimai regimi 1955 m. pasisakymuose. Laikraštyje „Tiesa“ publikuotas J. Baltušio straipsnis „Broliškų tarybinių tautų šeimoje“, kuriame rašytojas teigė: „Komunistų partijai vadovaujant, visoms broliškoms tarybinėms tautoms padedant, Tarybų Lietuva išaugo į klestinčią industrinę-kolūkinę respubliką. Šiandien lietuvių tautai nebaisūs jokie užsienio imperialistų naujo karo kurstytojų grasinimai bei ginklų žvanginimai. Lietuvių tauta saugi ir tikra dėl savo ateities, dėl savo gyvenimo ir vystymosi“.¹³⁸ Matyti, kad J. Baltušis viešai palaikė komunistų partijos veikimo metodus ir programiškai kalbėjo apie pasiekimus.

Toks priimtas vaidmuo atskleidžia prisitaikymo prie esamų sąlygų, konformistinę, laikyseną. Vis dėlto J. Baltušis ne tik oficialiai palaikė tarybinę valdžią, komunistų partiją, bet ir pats tapatinosi su komunistų partija, partiečius skirstė į „tikrus“ ir „netikrus“ komunistus. 1961-aisiais dėl Kazio Borutos Lietuvos KP centro komiteto sekretoriui V. Niunkai pateiktame skunde rašė: „Laikau savo partine pareiga informuoti Jus apie „Jaunimo Gretų“ redakcijos suorganizuotos rašytojų grupės išvyką <...> ir apie šios išvykos metu įvykusius faktus, liečiančius rašytoją K. Borutą“.¹³⁹ Tame pačiame skunde rašoma, kad dėl savo netinkamų veiksmų K. Boruta buvo perspėtas „visų mūsų grupėje buvusių komunistų“.¹⁴⁰ Baltušis pabrėžia, jog Boruta buvo perspėtas ne kolegų, ne išvykos dalyvių, bet komunistų. Jis taip pat jaučia partinę pareigą pranešti apie patirtus nemalonumus. J. Baltušis gynė komunizmo postulatus, tapatinosi su valdančiąja jėga. Verta pastebėti, kad bėgant laikui J. Baltušio pozicija varijavo. Žvelgiant į sovietmečio periodinę spaudą matyti, kad partijos svarbą ir nepakeičiamumą postuluojančių straipsnių skaičius mažėjo, taip pat retėjo ir pasisakymai Lietuvos SSR AT posėdžiuose.

Kur kas gilesni elgesio ir požiūrio kaitos motyvai, komplikotas santykis su komunistų partija atsispindi rašytojo dienoraštyje. Atėjus sovietinio režimo „atšilimo“ laikotarpiui dienoraščio rašymo stilius keičiasi: tonas tampa laisvesnis, mintys – atviresnės, išplėtos, o pats tekstas nutolsta nuo tardymo protokolo prototipo ir tampa gana literatūrišku pasakojimu, nestokojančiu

¹³⁷ Juozas Baltušis, *Dienoraščiai. Pirmas tomas, 1952–1969 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 12.

¹³⁸ Juozas Baltušis, Broliškų tarybinių tautų šeimoje, in: *Tiesa*, 1955, vasario 27 d., p. 3.

¹³⁹ Dalia Striogaitė, *Baltaragio malūnas ir jo byla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 293.

¹⁴⁰ Ten pat, p. 294.

emocijų, buities smulkmenų. Dienoraštyje rašoma: „Ta pati klaida, kokią daro čionykščiai komunistai, tikėdami, kad aš esu komunistas šiuolaikine prasme. Niekad tokiu nebuvo ir nesiruošiu būti. Juoba šiuolaikiniai mūsų komunistai nieko bendra neturi su ta komunisto – revoliucionieriaus, kovotojo už darbo žmogaus teises, valingo ir nepalaužiamo, einančio į kalėjimus ir katorgą – sąvoka, kokia susiformavo mano sąmonėje ir kokią išsaugojau iki šių dienų. Karjeristai ir kyšininkai, sukčiai ir veidmainiai, išdavikai ir pardavikai – štai kas yra šiandien komunistai, prasismelkę į atsakingus postus, atnešę man begalinį nusivylimą ir pasibjaurėjimą. Tokiu nebuvo ir nebūsiu. Lygia dalim klaidinga ir viltis, kad nueisiu į reaccionierių lagerį, tapsiu jų fronto žmogus. Šito neatsitiks niekad. Juoba savo akimis mačiau ir įsitikinau, kas yra visi tie tautininkai, valstiečiai-liaudininkai, krikščionys-demokratai. Išnaudotojų gauja, tokie pat valstybės, taigi liaudies turto vagys, kaip ir šiuolaikiniai komunistai“.¹⁴¹

Išraiškingas dienoraščio fragmentas demonstruoja J. Baltušio nusivylimą komunistų partijos morale ir veiksmais. J. Baltušis save vadina komunistu, tačiau tokiu, kuris veikia vadovaudamasis ortodoksiniu arba idealiu komunizmu. Jis gana kategoriškai atsiriboja nuo „naujųjų“, pokario metais į politinę areną įžengusių komunistų partijos narių, smerkia karjerizmą, kyšininkavimą, kurių išdava tampa paprastų, darbo žmonių išnaudojimas. Žinoma, šioje plotmėje negalima užmiršti, jog J. Baltušis priklausė sovietinei nomenklatūrai, todėl pats išnaudojimo nepatyrė, o ir naudojosi geresnėmis gyvenimo sąlygomis nei daugelis. J. Baltušio kritika, nukreipta prieš jaunuosius komunistus, paremta nusivylimu, kad senieji idealai realybėje nėra gajūs.

Verta pastebėti, kad J. Baltušis vėliau savęs netapatino ir su pokario komunistais. Susidaro įspūdis, kad jis ėmė vengti gretinimosi su partija, jos darbais, nuostatomis ir laikėsi savų politinių pozicijų. J. Baltušis tarsi sudarė vieną, o Lietuvos komunistai kitą komunistų partiją: „Persitvarkymai, kaip man atrodo, nūnai susiduria su trim reiškiniais: persitvarkymo šalininkai entuziastai, žmonės, abejojantys persitvarkymų sėkme, nepasitikintys Komunistų partija, ir pagaliau – užkietėję stalinistai, nepajėgiantys nei suprasti, kas dabar vyksta, nei atsisakyti savo stabo ir jo garbinimo. Manau, kad pastarieji sudaro vieną sunkiausiai nugalimų kliūčių, kaip gelžbetonio siena stovi, nepajudinama, nepramušama. Pykti ant jų negalima: Stalino užhipnotizuoti prieš dešimtis metų, tokie ir likę. Ir padėti nelengva: aiškink neaiškinęs – neprasimuši iki jų sąmonės“.¹⁴²

Ryškę J. Baltušio norą nebūti tapatinamam su partija atskleidžia dienoraštyje išsakytos mintys: „Rašyti reikia teisingai. Ypač vengti tokių terminų, girdi, Baltušis yra partinis rašytojas geriausia ta žodžių prasme. Dabar rašytojo komunisto sąvoka visai kitos reikšmės „priešinga tiek mano pažiūroms, tiek kūrybinėms ir politinėms pozicijoms“.¹⁴³ Anot jo, pavyzdingi rašytojai

¹⁴¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas*, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 67.

¹⁴² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 17.

¹⁴³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Septynioliktas tomas*, 1985 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 356, l. 79.

komunistai giria, liaupsina viską iš eilės, spekuliuoja žiniomis, o jis to daryti niekada negalėjo ir nesugebės (plačiau apie rašytojo komunisto bruožus rašoma vėlesniuose skyriuose).¹⁴⁴

Taigi J. Baltušis vertino ir pripažino pamatines komunizmo idėjas, viešumoje demonstravo palankumą ir priklausymą komunistų partijai. Kitokia pozicija išreiškiama dienoraščiuose. Pastaruosiuose rašytojas atsiriboja nuo Lietuvoje veikusios komunistų partijos, teigdamas, esą jo vertybės kitokios nei „šiuolaikinių komunistų“. Dar daugiau, naujieji komunistai, rašytojo požiūriu, buvo gana amoralūs, atsisakę bet kokių moralinių vertybių. J. Baltušis nuo tokių asmenų griežtai atsiribojo ir liko tarsi vienu iš nedaugelio ortodoksinio komunizmo puoselėtojų.

3.2. Sovietinės tikrovės vertinimas: aukštinimas ir kritika

J. Baltušis ne kartą viešai pasisakė apie sovietinės santvarkos raidą, pasiekimus¹⁴⁵ ir ydas¹⁴⁶. Gana jautriai apie tai svarstė dienoraščiuose. Sovietų Sąjungos santvarką rašytojas vertino tiek iš politinių, tiek iš moralinių ir kultūrinių pozicijų. J. Baltušis literatūros kūriniams neaukštino partijos vadų, atvirai neliaupsino sovietinės santvarkos. Pats rašytojas tai ne kartą pabrėžė ir teigė nesuprantantis besielgiančių kitaip.¹⁴⁷

Kintant politiniam klimatui, rašytojas dienoraštyje vis dažniau smerkia ir menkina Staliną, pastarąjį vadina „žmogžudžių žmogžudžiu“¹⁴⁸, „kruviniu Stalinu“¹⁴⁹. Įsigalėjus stagnacijos laikotarpiui, 1970-aisiais, mąstydamas apie Balį Sruogą ir jo „Dievų miško“ cenzūravimą, J. Baltušis rašo: „Tebūnie prakeikti Stalino kulto laikai amžių amžiams! Ir tebūnie prakeikti visi, kas tuos laikus panaudojo savo asmeninės karjeros, gerbūvio, iškilimo tikslais. Tikrai jie kalti, kad tokios šviesios mūsų tautos galvos atgulė po velėna!“¹⁵⁰ Su Stalino kultu J. Baltušis siejo net tik žudynes, žmonių praradimus, bet ir žalingų praktikų, trukdžiusių žengti tolyn, įsigalėjimą: „Kruvinesnio tautų budelio, nekaltų žmonių žudiko pasaulio istorija dar nežino. Blogiausia tai, kad šiuo metu visu spartumu atgimsta Stalino kultas, jo metodai. <...> O Stalino metodus šiandien jau matome kiekviename žingsnyje. Itin šitai matyti iš taip vadinamų valstybės saugumo organų įsisiautėjimo, nesibaigiančių areštų, nepatinkamų žmonių uždarinėjimo į psichiatrines ligonines, bauginimų ir teroro. Tiesiog stebiuosi, kaip jie iki šiol nesusidorojo su manimi?“¹⁵¹ Asmeninėje erdvėje J. Baltušis kritikavo Stalino kultą bei šio vadovo ir jo parankinių atneštą nepataisomą žalą

¹⁴⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Septynioliktas tomas*, 1985 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 356, l. 79.

¹⁴⁵ Juozas Baltušis, Gyvenimas prasideda šiandien, in: *Vakarinės naujienos*, 1966 m. birželio 11 d.; Naują epochą atvėręs, in: *Komunistas*, 1963 m. lapkritis, nr. 11.

¹⁴⁶ Apie socializmą, poligrafiją, pilietinę drąsą. Kalba rašytojai, in: *Akiračiai*, 1981 m. vasaris, nr. 2; Jadvyga Godūnavičienė, Tiesos žodis atvirai. Pokalbis su tarybų Lietuvos liaudies rašytojų Juozu Baltušiu, in: *Vilnelė*, 1988 m. gegužės 30 d.

¹⁴⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas*, 1974 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 90–91.

¹⁴⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 33.

¹⁴⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas*, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 11.

¹⁵⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 91.

¹⁵¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas*, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 43.

Sovietų Sąjungai. Staliną rašytojas gretino su visa griaušančia jėga, žudiku be skrupulų, visiškai neatitikusiu komunizmo keltų idėjų.

J. Baltušis turėjo savitą poziciją Sovietų Sąjungos įkūrėjo, revoliucionieriaus Vladimiro Lenino atžvilgiu. Atlikdamas sovietinei valdžiai palankaus ir ištikimo rašytojo vaidmenį jis liaupsino ir šlovino Lenino pasiekimus, asmens didybę. Straipsnyje „Atėjo Leninas visiems laikams“ teigė, esą visu savo gyvenimu ir darbu Leninas pastatė amžiną, nesugriaunamą savo paminklą, jo sukurtas mokslas darė teigiamą įtaką Lietuvos žmonėms.¹⁵² Atlikęs rekomenduotiną partijos vadų šlovinimo praktiką, kitokias mintis J. Baltušis išsakė dienoraštyje. Dėl SSRS kilusios teroro bangos bei masinių žudynių čia jis kaltesniu laikė Leniną, o ne Staliną. Anot jo, Leninas, o ne Stalinas išvystė masines nekaltų žmonių žudynes Rusijoje, dėl kurių susiformavo ir kruvinasis Stalino kultas.¹⁵³ Pasak Baltušio: „Dabar kažkodėl užmirštama, kad Stalinas nesugalvojo nieko originalaus, o tik tai tęsė ir vystė Lenino pradėtą terorą, nesibaigiančias nekaltų žmonių žudynes, trėmimus, užkankinimus mirties lageriuose ir kalėjimuose.“¹⁵⁴ Tokį SSRS vadovų elgesį rašytojas vertino kaip šalies ir visuomenės vedimą į pražūtį.

Sovietų Sąjungos santvarkos pragaištingumą rašytojas įžvelgė gana anksti ir nuolat kritikavo dienoraštyje. Jis daug dėmesio skiria visuomeninės santvarkos, gyvenimo sąlygų analizei. Ne paslaptis, kad rašytojas naudojosi nomenklatūrai teikiamomis privilegijomis: specialiomis parduotuvėmis ir ligoninėmis, nuosavu automobiliu ir asmeniniu vairuotoju, galimybėmis keisti butus.¹⁵⁵ Nepaisant to, J. Baltušis nemanė ir neapsimetė manęs, kad Sovietų Sąjungoje kokybiškai, nekęsdami nepritekliaus gyvena visi, net darbininkų klasės atstovai. Dienoraštyje rašytojas ne kartą apmąsto sudėtingą Lietuvos gyventojų dalį: „<...> niekas taip negriauna partijos autoriteto ir niekas nevaro tokios antitarybinės agitacijos, kaip reali mūsų gyvenimo tikrovė, tas baisus biurokratizmas, toji neregėta betvarkė, vadovaujančių draugų nesugebėjimas spręsti elementariausius gamybos, buities, kultūros klausimus. Parduotuvėse tuščia, viskas gaunama tik per vadinamą „blatą“, tik per protekciją, per pažįstamus. Visi vagia, grobia valstybinį turtą <...> Tuo tarpu visi laikraščiai šaukia apie laimėjimus, ir tik apie laimėjimus, lyg tarybiniai žmonės būtų paskutiniai mulkia, lyg jais negalima būtų pasitikėti kaip žmonėmis, dorais ir darbščiais“.¹⁵⁶

Neslėpdamas savo išskirtinės padėties J. Baltušis ne kartą pabrėžia santykių, pagrįstų „blatu“, praktiką. „Blatas“ – tai nepiniginiai korupciniai ryšiai, ypač paplitęs sovietmečio Lietuvoje ir būdingas ne tik nomenklatūrai, bet visiems gyventojų sluoksniams. Pasak antropologo Donato

¹⁵² Juozas Baltušis, Atėjo Leninas visiems laikams, in: *Literatūra ir menas*, 1955, balandžio 23 d.

¹⁵³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas*, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 100.

¹⁵⁴ Ten pat.

¹⁵⁵ Apie J. Baltušiu suteiktas privilegijas rašoma J. Baltušio laiškuose dukroms Ritai ir Violetai, seseriai Marytei, Motinai. Laiškai publikuoti leidinyje: *Juozas Baltušis iš arti: laiškai ir kt.* Sud. Rita Baltušytė, Vilnius: Kultūros barai, 2010; taip pat J. Baltušio įdukros Dagnės Jakševičiūtės atsiminimų knygoje: Dagnė Jakševičiūtė, *Gyvenom socializme: prisiminimai apie rašytoją Juozą Baltušį*, Vilnius: Alma littera, 2013.

¹⁵⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 2.

Brandišausko, fragmentuotoje sovietmečio visuomenėje „blatas“ buvo tarsi vienos „visuomenės salos ryšys su kita, suteikiantis galimybę pasidalinti ištekliais ir jais apsikeisti“.¹⁵⁷ Be to, „blatas“ buvo kasdienė neišvengiama praktika klestint prekių trūkumui, todėl tapo kasdienės elgsenos bruožu, kuris ilgainiui pasidarė priimtinas ir toleruotinas.¹⁵⁸ Verta pastebėti, jog „blatui“ tapus natūraliu visuomenės elgesio modeliu, J. Baltušis šią praktiką vertino gana kritiškai, traktavo kaip nenormalią valstybei, kuri skelbėsi klestinti. Anot jo: „Visi kalba, kaip laimingai gyvena, paskui dar laimingesni. Bus? Vilniuje jau antri metai neįmanoma gauti būtiniausių prekių, visur protekcijos, kyšiai, amoralumas, sukčiavimai, grobstymai, „blatai“. Jei neturėčiau pažinčių, antri metai neparagaučiau kavos“.¹⁵⁹ Tai leidžia suprasti, kad Baltušis kritiškai vertino karą laimėjusios šalies kasdienybę, nepriteklių, siekius vaizduoti geresnę nei reali situaciją.

Sovietinis pasaulis buvo pilnas melo, tačiau, anot Nerijos Putinaitės, tai nebuvo absoliutaus melo pasaulis. Melas buvo režimo ir jo palaikytojų monopolis.¹⁶⁰ Viešas melas reiškėsi įvairiuose gyvenimo lygmenyse. Oficialiosios ideologijos ašis buvo tvirtinimas, kad sovietų tvarka atitinkanti visų ar didžiosios dalies žmonių, gyvenančių liaudies demokratijose bei Sovietų Sąjungoje, valią.¹⁶¹ Nors daugiausia melavo valdžia, faktą, jog melas buvo SSRS kasdienybės norma žinojo visi. Viešai melagiais LSSR bei SSRS vadovus apšaukdavo retas, nes taip pasielgus ne tik grėsė, bet ir buvo įgyvendinamos represijos. Vengdamas susidorojimo (nors dienoraštyje teigia nieko nebebijantis ir galintis kalbėti ką nori¹⁶²), visuotinę melo praktiką, susijusią su žmonių moralės smukimu, kritikavo J. Baltušis. Mąstydamas apie anūko Roko ateitį dienoraštyje rašė: „<...> gyvens jis sunkiais laikais, baigus smukti, tiksliau, smukdyti, bet kokiai žmonių moralei, principams, taurumui. Prie to dabar eina pasaulis, o visų pirma – Tarybų Sąjunga, kurioje melas paverstas oficialia norma.“¹⁶³ Pasak jo, šalies vadovai meluoja dėl realios valstybės padėties, saugodami savo privilegijas žmonėms meluoja rašytojai, kultūros ir visuomenės veikėjai. Lyg to būtų maža, rašytojas pripažįsta, jog partinių vadovų elgesys kupinas veidmainiavimo, klastos, kyšininkavimo, moralinio puvimo. Šios blogybės, anot Baltušio, buvo būdingos „buržuazinės Lietuvos“ valdžiai,¹⁶⁴ todėl jam ypač sunku suprasti, kad tokios pačios ydos ir net didesniu mastu vešėjo sovietinėje respublikoje.

Visi dienoraščių fragmentai kuria vaizdinį, jog ne tik sunki Sovietų Sąjungos materialinė padėtis kėlė rašytojo nepasitenkinimą. Dienoraštyje J. Baltušis ne kartą apsversto moralinę sovietinės visuomenės degradaciją, kurią lemia nuolatinis nepriteklis, biurokratizmas,

¹⁵⁷ Donatas Brandišauskas, Neformalūs korupciniai santykiai šiandieninėje Lietuvoje: sampratos ir praktikos (bandymai analizuoti blato raidą), in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, nr. 15, p. 73.

¹⁵⁸ Ten pat.

¹⁵⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuntas tomas*, 1976 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 347, l. 14.

¹⁶⁰ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 25.

¹⁶¹ Ten pat, p. 25–26.

¹⁶² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvyliktas tomas*, 1980 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 351, l. 102.

¹⁶³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 214.

¹⁶⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas*, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 11.

persekiojimas, baimė. 1970 m. dienoraštyje regimas įrašas: „Nusibodo žmonėms amžinas laukimas geresnių dienų, matant prieš akis nuolatinį gyvenimo blogėjimą, alkoholizmo plitimą, vadovų nemokšišumą, nebeišbrendamą biurokratizmą, Vyksta žmonių sąmonėje labai gilus procesas, dar gana lėtas, bet nesulaikomas, sistemingas, ir šis procesas – ne mūsų santvarkos ir ne mūsų ideologijos naudai. Tragiškiausia, kad gyvenimo sunkumų daugelis nepajėgia atskirti nuo santvarkos esmės, smerkia pačius pagrindus, nemato jokios galimybės pataisyti reikalus, niekuo nebetiki“.¹⁶⁵ Įdomu tai, kad, nepaisydamas savo paties kritikuojamų ydų, visuomenės degradacijos, valdžios absurdiškumo, J. Baltušis teigia, kad socialistinė santvarka idealiąja prasme turėtų būti geriausia. Realiai neapčiuopiamas idealas jam yra svarbesnis nei faktinė tiesa. Tokia J. Baltušio laikysena panašėja į aklą žavėjimąsi socializmu ir nenoru pripažinti, kad realybėje tokia santvarka tiesiog neįmanoma.

Pastarąją idėją pagrindžia tvirtas rašytojo pasiryžimas ginti tarybinę santvarką paaukojant gyvybę: „Ką besakytum, kaip beverstum, o tarybinė santvarka pati geriausia santvarka. Štai kad tiktai biurokratizmo mažiau, kad tiktai tvarkos daugėliau, o mažėliau bukalgalvių atsakingose vietose. Juk yra gi tvarka socialistinio lagerio šalyse: Vengrijoj, Rumunijoj, Demokratinėj Vokietijoj, pagaliau Lenkijoj... Tiktai pas mus tas prakeiktas atsilikimas vis dar nenugalimas, betvarkė visur didžiausia, kvailybės neišpasakytos. Ir vis dėlto, vis dėlto, jeigu tiktai kas paliestų pačią santvarką, jos pagrindus – pirmas stočiau ginti su ginklu rankose, gyvybės nepagailėčiau. O trūkumus, mūsų gyvenimo trūkumus reikia daužyti. Be gailėsčio“.¹⁶⁶ Verta pastebėti, kad vardydamas liaudies respublikas rašytojas nepamini Čekoslovakijos, kuri vos prieš kelis metus buvo patyrusi žiaurų „Prahos pavasario“ numalšinimą. Tik po dešimties metų, minint intervencijos į Čekoslovakiją metines, rašytojas pripažins, jog niekas tarybinės santvarkos pasaulio akyse nebuvo sukompromitavęs taip, kaip įsiveržimas su ginklu į Čekoslovakiją.¹⁶⁷

J. Baltušio santykis su sovietine valdžia kito keičiantis SSRS vadovams: skirtingi kalbėjimo tonai, temos išryškėja generalinio sekretoriaus postą užėmus N. Chruščiovui, L. Brežnevui. Pasak jo, N. Chruščiovas Sovietų Sąjungoje daug ką pakeitė „gerojon pusėn“.¹⁶⁸ Neigiamai rašytojas vertino L. Brežnevą ir jo kultą, ironiškai juokėsi, esą Brežnevas pats „save apdovanoja Socialistinio Darbo didvyrio vardu“, o šalyje plytėjo netvarka, nepritekliai¹⁶⁹. Daug dėmesio rašytojas skyrė vietinės vadovybės veiksmų analizei. J. Baltušis žavėjosi ir labai vertino ilgametį Lietuvos komunistų partijos vadovą Antaną Sniečkų, todėl nenuostabu, kad pastarojo vykdyta politika net dienoraštyje apsieina be dilesnės kritikos. Pasak jo, nors ir darė klaidų kaip visi, A. Sniečkus

¹⁶⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 41.

¹⁶⁶ Ten pat, l. 211.

¹⁶⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas*, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 152.

¹⁶⁸ Ten pat.

¹⁶⁹ Ten pat, l. 244.

mokėjo „laviruoti“, daug kur kur gelbėjo respubliką nuo bendro pablogėjimo, „išplėsdavo daugiau limitų Lietuvai“. ¹⁷⁰ J. Baltušis A. Sniečkų laikė komunistu idealistu, paskutiniu tikruoju komunistu ir numatė, kad po jo mirties prasidės pjautynės dėl posto. Tokį teigiamą A. Sniečkaus vertinimą greičiausiai nemaža dalimi lėmė sužinojimas, kad jį ir žmoną M. Mironaitę nuo tremties išgelbėjo ir iš sąrašų išbraukė būtent A. Sniečkus ¹⁷¹.

Bėgant laikui aklas žavėjimasis sovietine santvarka menko, o nusivylimas sovietine valdžia ir jos daroma neigiama, net katastrofiška įtaka visuomenei stiprėjo. Vis dažniau prasiveržia pasipiktinimas, kritika, nesupratimas, kur link vedama Lietuva. J. Baltušis pripažįsta, kad šalyje vyksta visuotinė degradacija: „<...> žmonių sulaukėjimas, masinis alkoholizmas, masinis kyšininkavimas, valstybiniu mastu varomas melas, neapykanta kiekvienam talentui, šviesesniai protui, visuotinis gėdinimasis turėti savo nuomonę, nuosavas mintis, atrodyti skirtingu nuo kitų... <...> Niekados lietuviai tiek negėrė, nemelavo, nesigaudeliojo savanaudiškumo, nesiekė karjerizmo, kaip dabar. Ir niekada nebuvo Lietuvoje taip niekinamas menas, literatūra, muzika, teatras kaip dabar. Oficialiai viskas aukštinama, garbinama, o iš tikrųjų...“ ¹⁷²

Prieštarinai J. Baltušis vertino sovietinės santvarkos įtaką lietuviškajai kultūrai. Priklausydamas rašytojų gretoms, jis pats cenzūravo kolegų kūrinius ¹⁷³, ne kartą „draugiškų“ cenzorių patarimų sulaukė ir jo paties kūriniai. Ypač daug nesklaidumų kėlė „Sakmės apie Južą“ rengimas leidybai, pareikalavęs ne vienos dešimties autoriaus korekcijų. ¹⁷⁴ Viešai džiaugdama kolegų išsakoma kritika, dienoraštyje rašytojas ironizavimo cenzūros komišumą ir absurdiškumą, sveiko proto ribų peržengimą. Teatre Monikai Mironaitei uždraudus skaityti V. Mykolaičio-Putino eilėraštį, kuriame pasakyta „Nėra pasauly tokių varžtų, kurie užgniaužtų laisvės troškulį“, J. Baltušis komentuoja: „Žodžiu, kur tik užsimenama apie laisvę, tuoj Žigaičio ¹⁷⁵ – pilnos kelnės. Iš tikrųjų – juokinga. Ir truputį daugiau negu juokinga. Apmaudu!“ ¹⁷⁶ Priešiškai J. Baltušis vertino ir aukščiausios cenzūros institucijos, Glavlito, veiklą: „Glavlitas dabar kimba prie kiekvieno žodžio, visur jam vaidenasi paslėpta kontrrevoliucija, pikti kėsmai, antitarybinė agitacija, pastangos sugriauti Komunistų partijos autoritetą“. ¹⁷⁷ Perdėtas cenzūros darbuotojų uolumas, panašėjęs į paranoją, J. Baltušiu atrodė nepriimtinas ir kvailas.

¹⁷⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Tryliktas tomas*, 1981 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 352, l. 3.

¹⁷¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 61.

¹⁷² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 1–2.

¹⁷³ Griežta J. Baltušio kritika J. Dovydaičio romanui „Dideli įvykiai naujamiestyje“ publikuota Elenos Baliutytės monografijoje *Laiko įkaitė ir partnerė: sovietinė ir posovietinė lietuvių literatūros kritika*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, p. 28. Uolus cenzoriaus darbas regimas kritikoje, išsakytoje K. Borutai dėl jo romano „Sunkūs paminklai“, in: *Kazio Borutos apysakos „Sunkūs paminklai“ aptarimo, įvykusio 1958 m. kovo 3 d. Valstybinėje grožinės literatūros leidykloje, protokolas*, LLTI mokslinės bibliotekos rankraštynas, f. 60, b. 175, l. 1–3.

¹⁷⁴ J. Baltušio apysakos „Sakmė apie Južą“ svarstymo, įvykusio 1978.03.20, protokolas, in: *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992, p. 478–480.

¹⁷⁵ Rimvydas Žigaitis (1933–2010) – kompozitorius, pedagogas, ilgametis LSSR filharmonijos vadovas.

¹⁷⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 257.

¹⁷⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 2.

Nepaisant suvaržymų meno, kultūros srityse, rašytojas išvėlgė teigiamų respublikos pasiekimų, kuriuos atnešė tarybinė santvarka: „Dažnokai girdžiu kalbas visokias: girdi, vyksta rusinimas Lietuvos, smaugiama žmonių iniciatyva, gyvename beteisiškai, uždaryti, užsienin neišleidžiami, it kitokių šnekų. Žinoma, sunkumų visokių yra, tačiau kada Lietuvoje ėjo knygos lietuvių kalba šitokiais tiražais, kaip dabar, kada mokėsi kiekvienas ketvirtas žmogus, kada taip kūrybiškai veikė lietuvių teatrai, vystėsi kinomatografija, augo menas, muzika, literatūra? Nebuvo nieko panašaus nuo pat Martyno Mažvydo laikų. Apie šitai reikia mąstyti, šitai branginti. Ir daugiau reikia sutartinumo darbe, platesnių užmojų, drąsesnių sprendimų. Taigi šitaip! Labai ir labai daug kas priklauso nuo mūsų pačių“.¹⁷⁸

Verta pabrėžti, kad sovietinės valdžios plėtojamą melą J. Baltušis vertina tarsi žvelgdamas iš tolo ir su tuo nesiedamas savęs. Rašytojas neužėmė svarbių valstybinių postų, nesiėmė esminių valstybinės reikšmės sprendimų, tačiau, būdamas mylimas ir gerbiamas kūrėjas, savo kalbomis darė įtaką visuomenei. Viena teigdamas viešojoje erdvėje, o kita – asmeninėje, kad ir pripažindamas, jog melavo kaip visi (1983 m. dienoraščio įrašas: „meluoju aš žmonėms, kaip meluoja visa mūsų propaganda“¹⁷⁹), J. Baltušis pats prisidėjo prie visuotinio melo kūrimo praktikos. 1970–1975 m. ir 1980–1991 m. rašytojas ėjo LSSR taikos gynimo komiteto pirmininko pareigas. Užimdamas šias atsakingas pareigas rašytojas keliavo po įvairius Lietuvos miestus, straipsniais agitavo prisidėti prie taikos išsaugojimo, sovietų valdžią remiant pinigais. Interviu skambiu pavadinimu „Nori taikos – kovok dėl jos“ teigė, jog taikos šalininkai iš Sovietų Sąjungos savo veiksmais sėkmingai pažabojo imperialistinių šalių siekį gaminti neutronines bombas ir jas panaudoti prieš Sovietų Sąjungą bei socialistinio bloko šalis.¹⁸⁰ Dar daugiau, savo uždaviniu įvardijo ir respublikos piliečius kvietė stiprinti visas taikos judėjimo formas, duoti tinkamą atkirtį imperialistinėms karo kurstytojoms, džiaugėsi, jog žmonės noriai aukoja komiteto darbams bei reikmėms.

Tokia pozicija ir teiginiai neatitiko tikrovės, kurioje Sovietų Sąjunga nuolat rungėsi su JAV ir didelę dalį valstybės biudžeto skyrė būtent ginklavimosi varžyboms, branduolinio ginklo kūrimui ir tobulinimui.¹⁸¹ Diametrali J. Baltušio pozicija Taikos gynimo komiteto veiklos atžvilgiu išreiškiama privačioje erdvėje. Pripažindamas organizacijos neveiksnumą ir fikcinį egzistavimo pobūdį teigė, kad šis judėjimas tėra „dykaduonių plepių maitinimas liaudies pinigais“.¹⁸² Jo akimis Taikos gynimo komitetas juokingas ir menkas darinys: „Koks gi gali būti taikos stiprinimas, kad rusai dabar lenda į Afriką, Aziją, kursto karus, stengiasi įsigalėti pasaulio tolimiausiuose žemynuose?! Juo šlykščiau klausytis TSRS vadovų tuzalų apie taikos saugojimą, apie TSRS

¹⁷⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuonioliktas tomas*, 1986 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 357, l. 26.

¹⁷⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Penkioliktas tomas*, 1983 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 134.

¹⁸⁰ Nori taikos – kovok dėl jos, in: *Literatūra ir menas*, Vilnius, 1980 m. gegužės 1 d., nr. 18.

¹⁸¹ John Lewis Gaddis, *The cold war*, London: Penguin books, 2006.

¹⁸² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas*, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 103.

taikingą politiką. Melas, melas ir dar kartą melas! Ir šitam melui niekas neduoda atkirčio, visi drebam dėl savo kailio“.¹⁸³

Taikos gynimo komitetas ne kartą kritikuojamas ir tolesniuose dienoraščio puslapiuose, pabrėžiant pačios organizacijos narių neatsakingumą ir pašaipų požiūrį į turimas atlikti pareigas: „Taikos gynimo komitete, kur sėdžiu kasdien nuo 11 iki 13 valandos, nieko naujo. Tie patys tauškalai apie Tarybų Sąjungos troškimą išsaugoti taiką, tie patys reikalavimai duoti informaciją, kur, kada ir kokie masiniai mitingai praversti, kiek žmonių dalyvavo ir t.t. O mes nieko nepavedinėjame, nes nėra jokių nurodymų „iš aukščiau“, o be „nurodymų“ nė nebandyk ko nors organizuoti. Vien į kailį užsidirbtum. O kad reikalauja informacijos, tai duodame: surašom, kur kokia dainų šventė arba amatų diena įvyko, pavadiname ją taikos mitingu, ir siunčiam. Tegul džiaugiasi Maskvos durneliai. Įdomiausia, kad jie iš tikrųjų džiaugiasi tenai Tarybiniam taiko gynimo komitete. Žodžiu, kaip danguje, taip ir ant žemės. Be melo nė žingsnio“.¹⁸⁴ Taigi rašytojas suprato kai kurių valstybinių darinių absurdiškumą, neveiksmumą, reiškė nusivylimą, tačiau pats taip pat aktyviai dalyvavo visuotinio melo schemose. Nuolatinį melą priėmė kaip santvarkos duotybę ir neišvengiamą kasdienę praktiką, kurios reikėjo laikytis norint išgyventi.

Bene didžiausia fikcija po „savanoriško“ Baltijos šalių įsitraukimo į Tarybų Sąjungos broliškų tautų šeimą – rinkimai į TSRS Aukščiausiąją Tarybą, kuriuose kartais „dalyvaudavo“ beveik 100 procentų Sovietų Sąjungos piliečių. Eiti į rinkimus buvo privalu, tačiau atstovai į TSRS AT būdavo patvirtinti anksčiau, atsižvelgiant ne į žmonių valią, o atsakingų institucijų interesus. Apie šiuos rinkimus ironiškai atsiliepė LTSR AT deputatas J. Baltušis: „Šiandien visoje Tarybų Sąjungoje, taigi ir pas mus, buvo vaidinama sena ir nusidėvėjusi komedija: rinkimai į TSRS Aukščiausiąją Tarybą. Paėmiau Monikos ir Roko pasus, nuėjau, suleidau už visus biuletenius, sugrįžau. Priklu ant dūšios! O ką darysi? Nieko nedarysi. Jeigu neisi balsuoti, tai dešimt kartų ateis tave raginti ir galų gale išplėš tavo balsą. Taigi!“¹⁸⁵ Šioje situacijoje atsispindi vienas esminių *homo sovieticus* bruožų – bejėgiškumas, susitaikymas, manymas, kad nieko pakeisti negalima, todėl reikia elgtis pagal įsisenėjusią praktiką. Paradoksalu, tačiau užimdamas aukštas politines pareigas, viešomis kalbomis ne kartą aiškinęs rinkimų svarbą, agitavęs juose dalyvauti, pats rinkimus vertino ironiškai. Kritiškai rašytojas atsiliepė net ir apie savo užimtas pareigas: „Iš Aukšč. Tarybos Prezidiumo atėjo du atsakymai <...> O dar atėjo iš ten pat reikalavimas atsiskaityti, ką nuveikiau kaip deputatas, atsiųsti ataskaitą iki š. m. balandžio 1 d. Nieko aš jiems nesiūsiu, kadangi nieko nenuveikiau, nė negalėjau nieko nuveikti, juoba dabar deputato pareigos – tikra fikcija, jokių teisių

¹⁸³ Juozas Baltušis, Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 103.

¹⁸⁴ Juozas Baltušis, Vietoj dienoraščio, 1984 kovas–gegužė, parengė Antanas Šimkus, in: *Metai*, 2017, nr. 3, p. 127.

¹⁸⁵ Ten pat, p. 113.

ir jokių galimybių jis neturi, niekas jo neklauso ir niekas su juo nesiskaito, pasnaudžia sesijoje, ir viskas, laukia kitos sesijos.“¹⁸⁶

Realistiškai rašytojas žvelgė į Vakarų pasaulio santykius su Sovietų Sąjunga, taip pat gana drąsiai įvardijo SSRS trūkumus, skirtybes lyginant su vakarietiškomis šalimis. Tiesa, po 1967 m. išleistos knygos „Tėvų ir brolių takais“, kurioje J. Baltušis, negailėdamas gerų žodžių bei teigiamų JAV kasdienybės bruožų išryškinimo aprašė savo vizitą į Ameriką, ryškesnių darbų apie užsienio valstybes nebeparengė. Anuomet J. Baltušis sulaukė kritikos, esą Vakarų vaizduoja pernelyg šviesiomis spalvomis, tad, bijodamas sankcijų, įspūdžius apie kelionę į Švediją, Paryžių įamžino dienoraštyje. Pats rašytojas išskiria dar vieną viešo nerašymo apie Vakarų priežastį: „Manęs, kažkodėl nebelabai traukia kelionės į kapitalistinius kraštus. Sunkoka sugrįžus iš jų. Nelengva paaiškinti žmonėms, kodėl tenai žmonės nepalyginamai geriau gyvena, negu mūsųose“.

Rašytojas nesistengia slėpti, jog tarybinė santvarka ne vienu aspektu nusileidžia Vakarų demokratijoms ir net kitoms socialistinio lagerio šalims: „Visumoje – vokiečiai gyvena daug geriau už mus, ir nė iš tolo nepalyginamai geriau už rusus – vokiečių nugalėtojus. Turi stiprų teatrą, Aukštos kultūros socialistinė respublika“.¹⁸⁷ Neginčijamą tiesą paneigti sunku net uoliausiam dogmatikui, tad J. Baltušis pripažino SSRS atsilikimą ir tarybinės santvarkos problemas.

J. Baltušiui rūpėjo ne tik Sovietų Sąjungos vidus, tačiau ir pastarosios santykiai su kitomis valstybėmis. Ypač Vakarų. JAV, Didžiąją Britaniją, Prancūziją rašytojas vadino kapitalistinėmis, imperialistinėmis šalimis. Neretai šie įvardijimai vartoti kritiškai, ironiškai. J. Baltušis gana realistiškai suvokė Vakarų šalių karinį potencialą ir galią, todėl džiaugėsi JAV ir SSRS santykių atšilimu: „Maskvoje vyksta derybos su Amerikos prezidentu Niksonu. Atrodo, sėkmingos. Tai labai gerai. Amerika ir Tarybų Sąjunga turi sutarti, nes priešingu atveju – blogai visiems. Labai blogai. Pirmą sykį stebiu tokį reiškinį, kad šios dvi galingos ir tokios prieštaringos viena kitai valstybės kalba ne apie tai, kas jas skiria, kaip darydavo iki šiol, o apie tai, kas jungia. Tai geras ženklas. Stipriai paguodžiantis. Karo nebus bent artimiausiu metu.“¹⁸⁸

J. Baltušio laikysena sovietinės kasdienybės ir santvarkos atžvilgiu buvo spalvinga. Save laikydamas tikru komunistu, rašytojas nenorėjo gretintis su komunistais, veikusiais LSSR bei SSRS. Vertindamas sovietinės santvarkos atneštus pasiekimus ar net juos hiperbolizuodamas, tuo pat metu J. Baltušis pripažino daugybę ydų: biurokratizmą, kyšininkavimą, skurdą, persekiojimą. J. Baltušio poziciją tarybinės santvarkos atžvilgiu apibūdina jo mintys: „Šiandien tarybinės santvarkos atkūrimo Lietuvoje 44-metis. Gana prieštaringi jausmai širdy. Iš vienos pusės – be galo daug gero, sveikintino, žmonių gyvenimo palengvėjimo ir daug ko kito šviesaus. Iš kitos – moralinis smukimas, girtavimas masinis, kyšininkavimas taipogi masinis, melas, suktybės, veidmainystė nuo

¹⁸⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 21–22.

¹⁸⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 193.

¹⁸⁸ Ten pat, l. 78.

eilinių žmonių iki aukščiausių pareigūnų, plius – neįtikėtinas valdančiųjų sluoksnių sauvaliavimas, komandavimas be jokių kompromisų“.¹⁸⁹

Panašiai svarstyta ir vėlesniais gyvenimo metais: „69 metai po spalio, o rojaus nematyti. Daug kas padaryta, gyvenimas turi gerų pusių. Bet padaryta ne daugiau nei kapitalo valdomose šalyse, net mažiau: maisto trūksta, būtiniausių daiktų žmonėms trūksta, butų trūksta, žmonių, ypač atsakingą darbą dirbančių, moralė smukusi, Tarybų Sąjungoje 40 milijonų alkoholikų... Dabar skelbiami nauji pertvarkymai, laukiama teigiamų poslinkių, bet ar sulauksime, bent mano anūkai ar sulauks? Neatrodė.“¹⁹⁰ Nusivylimas sovietine santvarka dienoraštyje pasikartoja ne kartą. „Tarybų Sąjunga pasirodė ne kas kita, o viena galingiausių pasaulyje imperijų, iš esmės fašistinė“ – rašo tarybinis rašytojas Juozas Baltušis 1979-aisiais¹⁹¹. „Melu jau persunktas visas gyvenimas nuo viršaus ligi apačios, kiekvienoje detalėje ir kiekviename žingsnyje... <...> O labiausiai už viską slegia tas prakeiktas mūsų bejėgiškumas, supratimas, kad nėra jokios išeities, kad kiekvienas mūsų taip įsuktas į prakeiktu gudrumu sugalvotą verpetą, jog turi suktis jame be mažiausios vilties sulaukti kada nors kitokio gyvenimo, kitokių sąlygų. <...> Gyvenimas toks, kad kas tiktai doras, tas ir nusiminęs, juoba negali susitaikyti su tikrove, melu...“¹⁹².

Komunizmo idealams ištikimas rašytojas pripažįsta gyvenantis didžiausioje komunistinėje šalyje pasaulyje, kurioje šios ideologijos postulatai neveikia. Uoliai rašytojo ryškinami pasiekimai, kaip matyti iš dienoraščių fragmentų, vis dažniau nusveriami ydų, nuosmukio pripažinimo. J. Baltušis pripažįsta, kad sovietinė santvarka yra destruktivi ir žalinga žmonėms. Visas gyvenimas sovietinėje realybėje yra apimtas melo ir siekio vaizduoti neegzistuojančią tikrovę.

¹⁸⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šešioliktas tomas*, 1984 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 355, l. 130.

¹⁹⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuonioliktas tomas*, 1986 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 357, l. 48.

¹⁹¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio*, 1978 m. gruodžio 1 d. – 1979 m. vasario 28 d., parengė Antanas Šimkus, in: *Metai*, 2016, nr. 12, p. 117.

¹⁹² Ten pat.

4. KŪRYBINIAI SIEKIAI IR LITERATŪROS LAUKO VERTINIMAI

4.1. Asmeninės kūrybos gairės

1989-aisiais pasirodė knyga „Tarybinių lietuvių rašytojų autobiografijos“, kurioje perleista keliais metais anksčiau išspausdinta ir mažai pakoreguota J. Baltušio gyvenimo istorija. Pastarojoje autorius teigia: „Iš visos savo kūrybos paskaitomomis (ne tobulomis, o būtent paskaitomomis!) laikau dvi knygas: „Parduotų vasarų“ I tomą ir „Su kuo valgyta druska“ I tomą. Visus kitus kūrinius šiandien rašyčiau kitaip. Deja, jau šaukštai po pietų“.¹⁹³ Toks kritiškas savęs vertinimas atrodo gana kuklus rašytojui, kuris 1980 m. buvo apdovanotas atminimo medaliu už skaitomiausią 1979–1980 m. knygą, „Sakmę apie Južą“, kurios 5 leidimai iki 1986 m. sudarė 175 000 egzempliorių.¹⁹⁴ Toks prisipažinimas iš klasiku dar gyvam esant laikyto¹⁹⁵ rašytojo lūpų panašėja į nepagrįstą savęs nuvertinimą ar net savitą flirtą su skaitytoju, siekiant pademonstruoti palankiai vertinamą kuklumą, siekį tobulėti.

Verta pastebėti, kad J. Baltušio savikritiška laikysena savo paties kaip literato atžvilgiu viešojoje erdvėje kryptinga. 1957-aisiais, sulaukęs penkiasdešimties ir dalindamasis patirtimi su jaunaisiais kolegomis bei draugais, viename straipsnių rašė: „Nelengva man kalbėti apie savo kūrybinį darbą, šito darbo patyrimą. Nelengva ir nekuklu, kadangi iš esmės didesnio patyrimo neturiu. Visos ligšiolinės mano kūrybinės pastangos – tik įsibėgėjimas, tik pasiruošimas rimtesniems literatūros bandymams“.¹⁹⁶ Dešimtmečiu vėliau rašytojas svarstė apie savo „šiokius tokius literatūrinius duomenis“, paveldėtus iš mamos, o atsakydamas į klausimą, kokia jo neįgyvendinta svajonė režė: „Pasidaryti rašytoju“.¹⁹⁷ Matyti, jog viešojoje erdvėje J. Baltušis nevengė kritikos savo kūrybiniam darbui, nuolat dvejojo talentu, tačiau atviriau savo ydų viešai analizuoti nesiryžo.

Ir asmeninėje erdvėje J. Baltušis nesibodėjo kritikos sau, ironiškai žvelgė į savęs kaip literato įvardijimą. 1953-ųjų dienoraštyje užfiksuotas įrašas: „Kankina nemiga, naktimis kažkokios galiucinacijos. Atsigulu, o nuo sienos Levas Tolstojus, šypsosi, mirkčioja, tarytum sakytų: „Ech tu, rašytojau, rašytojau!“ Na, aš ir pats žinau, koks iš manęs rašytojas, ko čia dar šaipytis? O naują veikalą vistiek rašysiu. Tik nežinau dar, proza ar drama“.¹⁹⁸ Ši mintis išryškina menininko nevisavertiškumo jausmą, kuris J. Baltušį lydėjo visą gyvenimą. Rašytojas ne kartą save vadino

¹⁹³ *Tarybinių lietuvių rašytojų autobiografijos*, t. 1, sud. Aldona Mickienė, Vilnius: Vaga, 1989, p. 106.

¹⁹⁴ Kazys Ambrasas, *Skaitau Baltušį...* Vilnius: Vaga, 1986, p. 265.

¹⁹⁵ Loreta Mačianskaitė, Klasikas Juozas Baltušis šalia autsaiderio Ichoko Mero, in: *Lituanistica*, 2010, t. 5, nr. 1–4 (79–82), p. 117.

¹⁹⁶ Juozas Baltušis, *Pasakymai ir atsakymai: apybraižos, straipsniai, recenzijos, interviu*, Vilnius: Vaga, 1988, p. 120.

¹⁹⁷ Ten pat, p. 194 – 200.

¹⁹⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Pirmas tomas, 1952–1969 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 11–12.

negabiu, netaleingiu, „kažkoku literatūros darbininku“ ar „literatūros kuinu“¹⁹⁹, lygindamas savo kūrybą su kitų pripažino esantis ne vienu laipteliu žemiau. Nusivylęs nejaukiu, prastai organizuotu Ievos Simonaitytės, kurią J. Baltušis labai vertino, o gyvenimą lygino su žygdarbiu (nuo mažaraštės mergaitės nueitas kelias iki aukščiausių literatūros viršukalnių) jubiliejaus minėjimu, rašė: „Skaudu ir apmaudu dėl Simonaitytės. Kaip mūsų visuomenė kartais nemoka įvertinti savo didelių rašytojų! Ieva šimtą kartų vertesnė pagarbos nei aš. Šimtą kartų“.²⁰⁰

Verta pastebėti, kad kritiškas savęs vertinimas nebuvo neargumentuota ar iš Rašytojų sąjungos²⁰¹, „Vagos“ leidyklos posėdžių perimta savęs sumenkinimo praktika, kurią buvo priverstas propaguoti dažnas cenzorių pastabų sulaukęs autorius. Kūrybinėje plotmėje rašytojas buvo reiklus ir gana gerai suprato savo trūkumus: išsilavinimo, vaizduotės stoką, savamoksliskumą. Laiške dukrai Violetai rašytojas su apmaudu prisiminė, kad skaityti galėdavo tik po sunkiausių samdinio berno darbų, mokėsi savarankiškai ir neįgijo gero išsilavinimo, kurį turėjo kiti to meto rašytojai.²⁰² Savo autobiografijoje J. Baltušis taip pat pripažino neišmanantis literatūros teoriją ir tai įvardijo savo kūrybos trūkumu.²⁰³ 1980-ųjų dienoraštyje regimas nusivylimas ir graužatis dėl žinių, kompetencijų stokos: „Niūru, negera dūšioje. Daug mažiau apie žmogaus būtį, jo uždavinius. Supratau, jog esu vienas mažiausiai išsilavinusių žmonių Lietuvoje, mažiausiai apsiskaitęs, mažiausiai supratęs, ką nūnai supranta žmonės, ėję mokslus. <...> Išseko jėgos. Nūnai esmi pasilpęs, atsilikęs, daugeliui tiesiog pajuokos objektas...“.²⁰⁴ Ne kartą rašytojas save vadino bemoksliu, iš kurio nereikia tikėtis per daug.²⁰⁵

Panašios mintys rašytojo neapleido ir 1986 m., pasirodžius Kazio Ambraso knygai „Skaitau Baltušį...“: „Jau kad pasisekė man, tai pasisekė. Nelaukiau šito ir nesitikėjau. Juo labiau, kad į savo literatūrinę kūrybą visada žiūrėjau su geroka ironija, savikritiškai, kiek galėdamas teisingai. Taip žiūriu ir dabar, nuoširdžiai dvejodamas dėl savo darbų literatūros bare būtinumo, reikalingumo prasmės. Ypač atsimenant, kokie milžinai kūrė mažytės mūsų tautos literatūrą, kaip pasišventusiai jie dirbo, kokius kalbos, minčių, išminties lobius sukaupe. Taigi“.²⁰⁶ Matyti, jog J. Baltušis tiek savo talentą, tiek literatūrinį įdirbį bei išsilavinimą vertino santūriai ir net kritiškai.

¹⁹⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 20–54; 156.

²⁰⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 16.

²⁰¹ Lietuvos TSR Tarybinių rašytojų sąjungos 1946 m. spalio 10 d. posėdyje savo kalbą J. Baltušis pradėjo žodžiais: „Netenka nei minutės svyruoti, kad kritika „Pergalės“ adresu buvo visiškai teisinga, stipriai pagrįsta ir visumoj priimtina<...>“, LLMA, Lietuvos TSR Tarybinių rašytojų sąjungos 1946 m. spalio 10 d. posėdžio protokolai, f. 34, ap. 1, b. 132, l. 5.

²⁰² J. Baltušio laiškas dukrai Violetai, 1956 m. vasario 11 d., in: *Juozas Baltušis iš arti: laišakai ir kt.*, sud. Rita Baltušytė, Vilnius: Kultūros barai, 2010, p. 53.

²⁰³ *Tarybinių lietuvių rašytojų autobiografijos*, t. 1, sud. Aldona Mickienė, Vilnius: Vaga, 1989, p. 105.

²⁰⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvyliktas tomas*, 1980 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 351, l. 112.

²⁰⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 141.

²⁰⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuonioliktas tomas*, 1986 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 357, l. 49.

Įvairiomis progomis rašytojas išryškino kitą savo kaip literato problemą, kurią vadino vaizduotės stoka. Daugelyje leidinių²⁰⁷, filme apie Juozą Baltušį pasakota istorija apie susitikimą su Kaziu Boruta, nurodžiusiu, kur yra J. Baltušio kūrybos stiprioji pusė. Parašęs pirmąją novelę „Himalajų kalnų simfonija“, jos rankraštį rašytojas nunešė K. Borutai. Pastarasis, įžvelgęs daug trūkumų, J. Baltušiu patarė, kol nežino nieko, rašyti apie tai, ką žino. Ir rašyti apie tai, apie ką niekas kitas geriau neišmano, nes Dievo dovaną pasakoti jis tikrai turi. J. Baltušis teigė, jog atmintin giliai įstrigo mokytojo patarimas nesikarstyti po Himalajus, o vaikščioti po lietuvišką žemę.²⁰⁸ Po šio pakalbio J. Baltušis nustatė vieną ryškiausių savo kūrybos gairių – medžiagą kūriniams imti iš realaus gyvenimo, rašyti apie darbininkų, kaimo žmonių, koku save laikė ir pats rašytojas, gyvenimus. Realistinio pasakojimo tradiciją ir pastangas nenukrypti nuo asmeninių patirčių, jam žinomų faktų, J. Baltušis gynė ir savo kūrinių svarstymuose.

Savo kūriniuose J. Baltušis siekė atspindėti paprasto kaimo žmogaus kasdienybę, patirtis, ištikusias dar tarpukario Lietuvoje. Savo autentišką patyrimą jis laikė tiesa, kuria grindė kūrinių siužetus²⁰⁹. Jautriai reaguodamas į Juozo Apučio mintį, esą vaizduojant sovietinį kaimą, kuris daug ką praranda ir nieko neranda, reikia mokytis iš Žemaitės, teigė: „Būtų šitas Aputis pasmilkęs dūminėje, kaip mes savo jaunystėje, būtų pavarinėjęs bandą buožių ganyklose, pašėręs utėles ir blakes – kitą giesmę giedotų! Kiek bebūtų trūkumų dabartinio kaimo gyvenime, kiek visokių sunkumų, o argi palyginsi su ta prakeikta tamsybės karalija, kokia buvo kaimas iki tarybinės santvarkos? Juokas grynas! Prarado kaimas tamsybę /ne balanės prasmė, nors ir šitai svarbu!/ prarado prietarus, utėles, o svarbiausia – nevirtį sulaukti šviesesnių dienų <...>“.²¹⁰ J. Baltušiu rūpėjo kaimo pokyčiai, neturtingo samdinio patyrimai jame. Šią tematiką jam atrodė svarbu atliepti ir savo gana autobiografiškoje kūryboje.

Prisiminimų knygos „Su kuo valgyta druska“ antrajame tome J. Baltušis nemažai dėmesio skyrė partizaninio karo Lietuvoje vaizdavimui. Tiesa, pastarieji kūriniai vadinti buržuaziais nacionalistais ir vaizduoti kaip itin žiaurūs, bet kokias moralines normas peržengę asmenys. Iš pirmo žvilgsnio partizanų-banditų, „klasių kovos“ vaizdavimas panašėja į tiesmuką socialistinio realizmo propagavimą, tačiau net savo dienoraštyje J. Baltušis neišsizada ideologinio atspalvio sąvokų: „Bet juk tai tiesa. Nežinau tolygaus žiaurumo, kokį parodė buržuaziniai nacionalistai Lietuvoje pokario metais vykusioje klasių kovoje. Šito negali nei pateisinti, nei sušvelninti taikomi jiems „partizanų“ vardai bei pastangos parodyti juos kaip kovotojus už laisvą ir nepriklausomą

²⁰⁷ *Interviu su rašytojais*, sud. Stasys Lipskis, Vilnius: Vaga, 1980, p. 68; *Tarybinių lietuvių rašytojų autobiografijos*, t. 1, sud. Aldona Mickienė, Vilnius: Vaga, 1989, p. 104.

²⁰⁸ Filme – Juozas Baltušis, 1979 m., rež. Rimtautas Šilinis, in: *LRT.lt*, žiūrėta [2018–05–03], prieiga per internetą: <<https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/8164/filme-juozas-baltusis>>.

²⁰⁹ *Interviu su rašytojais*, sud. Stasys Lipskis, Vilnius: Vaga, 1980, p. 63–64.

²¹⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 91.

Lietuvą“.²¹¹ J. Baltušis vienpusišką ir kritišką poziciją partizanų atžvilgiu laiko tiesa, realiais įvykiais, kuriuos privalu atspindėti kūryboje. Toks griežtas nusistatymas ir kitų nuomonių ignoravimas primena *homo sovieticus* įprotį savo nuomonę laikyti „vedamąja“, nurodancia vienintelę ir nekvestionuojamą tiesą.

Panašus siekis atspindėti istoriją, kaimo žmogaus gyvenimą regimas rašant „Sakmę apie Južą“. Pasak J. Baltušio, romano siekis – atskleisti viską, kas dėjosi Lietuvoje 1940–1941 m., pradėjus kurti tarybinę santvarką: „žemės dalinimas, tos pačios žemės, kuri vėliau buvo dalinama, visus suvarant į kolūkius, išvežimai, represijos, baisūs šeimų bei giminių išardymai, ir viskas padengta nesibaigiančiais šūkiiais apie humanizmą, laisvę, demokratiją, žmonių lygiateisiškumą, brolybę... Šlykštu prisiminti, dar šlykščiau rašyti... Ir kam aprašinėti? Dabar tokio kūrinio niekas nespausdins, o jeigu liks rankraštyje po mano mirties, taigi KGB konfiskuos, išraus su visomis šaknimis, niekam nė pauostyti nedavę. Ir neturiu kam palikti rankraštį to kūrinio“.²¹² Šios mintys išryškina J. Baltušio siekį atspindėti anuometines istorines realijas. Išleistame „Sakmės apie Južą“ variante tiek sovietinės okupacijos absurdo bei žiaurumo pavaizduota nebuvo, tačiau dalį kūrybos gairių rašytojas įgyvendino.

1978 m. kovą „Vagos“ leidykloje vyko posėdis, kurio metu svarstyta bei kritikuota „Sakmė apie Južą“. Tuometinis leidyklos originaliosios literatūros redakcijos vedėjas Juozas Stepšys, iš pradžių pagyręs J. Baltušį, bylojo: „Aš esu žmogus dogmatiškas ir į viską žiūriu dogmatiko akimis. Kryžiai – iš tiesų liaudies buities momentas, katarsis. Bet Baltušiu būdingas hipertrofuotas stilius, sutirštėjimas. Pvz., kur geras kiemas, ten kryžius. Po visą Lietuvą taip. <...> Labiausiai kelia rūpesčių 1940 metų pavaizdavimas. Vežimų problema. Realistinė tiesa reikalauja juos minėti. Bet išvežimai tampa vos ne centriniu momentu, vaizduojant 1940 metus.“²¹³ Vyr. redaktoriaus pavaduotojui kliuvo tokios kūrinio detalės, kaip „sugrūdo į prekinis vagonus“, nesimpatiškas tarybinio aktyvisto Adomo paveikslas.²¹⁴ Nepaisant kolegų kritikos, J. Baltušis gynė savo poziciją teigdamas: „Turiu prisipažinti, kad apie 1940 m. rašiau su didžiausiais prieštaravimais. Gal visų tų žiaurumų buvo galima parodyt mažiau. Prekiniai vagonai vis dėlto buvo. Atsiveria langelis, ir iškrenta kūdikio lavonas... Miršta seneliai... Pajusti tą pusiausvyrą ir išgriebti istorinę tiesą – ypač kai emocijos daužo į šalis, trukdo susikaupti“.²¹⁵ Pagrindiniu savo kūrybos tikslu J. Baltušis laikė tikrovės, paprasto, o ne nomenklatūrinio žmogaus kasdienybės perteikimą. Tiesa, susidūręs su cenzūra ir draudimais, ne visada sutikdavo koreguoti visus kritikuotus elementus.

²¹¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas, 1978 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 67.

²¹² Ten pat, l. 46.

²¹³ J. Baltušio apysakos „Sakmė apie Južą“ svarstymo, įvykusio 1978 m. kovo 20 d., protokolai, in: *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992, p. 478–479.

²¹⁴ Ten pat, p. 479.

²¹⁵ Ten pat.

J. Baltušiu buvo labai svarbu atspindėti ir savo autentišką patirtį, įgytą kelionėse po užsienio kraštus. Sovietinėje Lietuvoje buvo įaugusi valdžios diegta klišė „supuvusius Vakarūs“ tapatinti su moraliniu nuosmikiu, atsilikimu, visuomenės degradacija. Kiek kitokį Vakarų, o tiksliau, Amerikos vaizdinį J. Baltušis atskleidė savo knygoje „Tėvų ir brolių takais“ (1967 m.). Joje Amerika minima kaip darbščių, talentingų, šviesaus proto ir pažangios galvosenos darbo žmonių šalis.²¹⁶ J. Baltušis žavėjosi gera ekonomine Amerikos padėtimi, žmonių paprastumu. Privalomo Vakarų valstybės šmeižimo apžvalgoje būta gana nedaug, tad, tikėtina, nemaža dalim dėl to knygos leidimo kelias buvo ilgas: delsimas, sumažintas tiražas ir panašūs sunkumai. Anuomet, kaip pamena J. Baltušis, už tokį Vakarų aprašymą jis susilaukė daug kritikos ir grėsmių: „Dvidešimt dveji metai praėjo po mano tų rašymų, kiek gūžų teko susirinkti už juos, ypač Genriko Zimano „storonėmis“ buvau suspenduotas, numatyta net „organizacinių“ priemonių prieš mane ir štai, prašau, pripažįstama, kad aš buvau teisus“.²¹⁷

Po „Tėvų ir brolių takais“ sukeltų problemų, mintis apie Vakarų šalis, kuriose J. Baltušis lankėsi ne kartą, rašytojas nutarė atskleisti tik dienoraščio lapuose. Apsilankęs Suomijoje bei Švedijoje, J. Baltušis daugiau nei dešimtyje dienoraščio lapų aprašė aplankytų šalių visuomenės ypatumus, miestų architektūrą, Švedijos universitetus ir net alkoholį, tačiau apie galimybę šias pastabas publikuoti net nesvarstė. Pasak jo, jei negali sakyti tiesos, geriau visai nerašyti ir informaciją pasilaikyti sau.²¹⁸ Panašios nuostatos laikomasi Lietuvos istoriją atspindinčių autobiografinių kūrinių atžvilgiu: „Susimąščiau, gal sugrįžti prie „Druskos“ III-jo pūdo? O kaip sugrįžti, kai širdyje pilna baimės, kad nieko dora iš to nebus? Juk turėsiu meluoti, aprašydamas kulto laikus ir jų atgarsį Lietuvoje, geriausiu atveju – daug ką nutylėti, o šito aš nemoku, juoba tokiais atvejais visuomet jaučiuosi lyg koks vagis ar sukčius, apvagiantis vienu metu dešimtis tūkstančių žmonių, – mano skaitytojų. Ir juo sunkiau, kad šitie skaitytojai tiki manim, laiko savo žmogum, savo rašytoju. Tai kaip imsies darbo?“²¹⁹ Dienoraštyje aptardamas savo kūrybos postulatus J. Baltušis akcentuoja siekį sakyti tiesą, kuri betarpiškai susijusi su jo patirtimi.

Nepaisant dienoraštyje išsakomos tvirtos pozicijos, esą geriau tylėti nei meluoti, J. Baltušis prisipažįsta, jog ne visada rašė taip, kaip norėjo. Rašytojas sako kartais pernelyg uoliai laikęsis socialistinio realizmo, per mažai dėmesio skyręs personažų žmogiškumui: „Atleisk man, viešpatie, tas klaidas, kurių pridariau savo kūryboje, tempdamas ant sociologinio, luominio, klasinio kurpalio savo personažus, tuo pačiu nepajėgdamas įžvelgti juose gyvą žmogų, su pulsuojančia širdim, jausmais, išgyvenimais, laime ir tragedijomis. Daugiau tokių absurdų nebekartosiu niekada. Juoba

²¹⁶ Juozas Baltušis, *Tėvų ir brolių takais*, Vilnius: Vaga, 1967, p. 8.

²¹⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuonioliktas tomas, 1986 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 357, l. 4.

²¹⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas, 1971 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 179.

²¹⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas, 1978 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 4.

nėra meno be gyvo žmogaus, kaip nėra žmoniškumo be tauraus požiūrio į patį žmogų“.²²⁰ J. Baltušis pripažįsta savo kūrybos programą koregavęs pagal kitų, ne savo valią.

Ypatingai sudėtingas buvo „Sakmės apie Južą“ gimimas. Kūrinys pradėtas rašyti 1970 m., išleistas – aštuoneriais metais vėliau. Visą laikotarpį rašytoją kankina dvejonės dėl Juzos „antitarybiškumo“, klausimai, ar kūrinį praleis cenzūra. J. Baltušis „Sakmę apie Južą“ laikė gyvybiškai svarbia sau: „Ėda abejonės mano jau minėtos: praeis, ar nepraeis? Viešpatie tu dieve, iš kur pasisemti jėgų! Juk turiu parašyti šį savo romaną /ar apysaką/, negaliu mirti, neišreiškęs dabartinio savo dvasios stovio, kuris, kaip matau, giminingas daugeliui. Turiu!“²²¹ J. Baltušis nerimauja, kad Juzos personažas vystosi savaime, nepaklūsta jo anksčiau taikytoms normoms ir prasilenkia su tarybine tikrove. Galiausiai autorius atskleidžia ir pamatinę kūrinio idėją, kurią norėjo perteikti: žmogus negali gyventi vienas – gyvenimas vis tiek įtraukia žmogų į savo sukurį, o jeigu atkakliai priešinamasi – priverčia nusikalsti žmonėms. Pasak jo, tai sakmė apie eilinį kaimo žmogų, nieku ypatingu neišsiskiriantį, ne didvyrį, ne išminčių, ne filosofą, tiesiog paprastą žmogų, kurių, anot J. Baltušio, lietuvių tautoje tūkstančiai.²²²

Šį kūrinį J. Baltušis vadino atsisveikinimu su kaimo tematika, o gal net ir visa kūryba, todėl išskirtinai juo rūpinosi: „Šiaip ar taip, o šis kūrinys bus mano atsisveikinimas su kaimo tematika, tebūnie tad jis gilus, kiek mano jėgos neša, tebūnie skaidrus, smagus ir kartu pogaudis, vietomis gal net rūstus /tikrasis menas visuomet rūstus/. Ir tebūnie lyriškas. Būtinai. O gal čia ne vien mano atsisveikinimas su kaimu, jo žmonėmis, gamta, o ir su daug kuo kitu, gal ir su pačia kūryba. Tad tepraskamba jis tauriai ir nuoširdžiai, kiek tiktai mano jėgos leis man šito siekti“.²²³

Nors J. Baltušis nuolat abejojo savo talentu, kaip ir bene kiekvienas kūrėjas troško pripažinimo. Ne kartą save peikęs, rašytojas atidžiai sekė požiūrį į savo kūrinius, piktinosi sunkumais juos leidžiant. J. Baltušio knygos leistos ne tik lietuvių, bet ir rusų, ukrainiečių, baltarusių, latvių, armėnų, tadžikų, uzbekų kalbomis; bendras knygų tiražas siekė daugiau nei 2 milijonus egzempliorių.²²⁴ Net pelnęs pripažinimą rašytojas ne kartą skundėsi esąs diskriminuojamas. 1969-aisiais susitikime su skaitytojais J. Baltušis apgailestavo: „Žmonių pilna, o knygų nėra: „Kur gauti?“. Keista ir apmaudu. Juk mano knygos išperkamos trumpiausiais terminais, duoda pelną valstybei, kodėl neišleidžiama? „Popierio nėra“. Kai kam atsiranda popierio, tik ne man. Visuomet aš buvau paskutinėj vietoj“.²²⁵ Tokie nusiskundimai rodo, kad J. Baltušis manė, jog jo knygos yra vertos dėmesio, taigi ne grafomaniškos ir ne tokios menkos, kaip ne kartą teigė

²²⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas, 1974 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 157.

²²¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas, 1970 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 158.

²²² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas, 1978 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 145.

²²³ Ten pat.

²²⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Vienuoliktas tomas, 1979 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 350, l. 16.

²²⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Pirmas tomas, 1952–1969 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 11.

rašytojas. Piktinosi J. Baltušis ilgu leidybos keliu savo nepasitenkinimą grįsdamas tuo, kad jo knygas skaitytojai tiesiog išgraibsto ir myli.

Rašytojas ne kartą teigė, kad rašyme svarbiausia kūrybinis džiaugsmas, o ne populiarumas, tiražų kiekiai. Dienoraštyje regimas įrašas: „Nežinau, kaip kitiems, o man kūrybinis procesas visuomet turi nešti džiaugsmą. Šitai svarbiausia. Ne knygos išleidimas, ne kažkokia rašytojo garbė, populiarumas, o kūrybinis džiaugsmas. Jeigu jo neišgyvenčiau, spjaučiau į tą garbę ir visus panašius dalykus. Sulūžusio skatiko jie neverti!“.²²⁶ Šios mintys disonuoja su rašytojo rūpesčiu dėl sumažėjusių jo knygų tiražų, lėtesnio leidybos tempo. Taip pat jo dienoraščiuose, prisiminimuose apie jį išryškėja rašytojo pomėgis susitikti ir bendrauti su skaitytojais²²⁷. Taigi pripažinimo siekta ir juo džiaugtasi.

Skirtingai rašytojas traktavo valdžios ir žmonių įvertinimą. 1983-aisiais sklido kalbos apie Lenino premijos paskyrimą už kūrinį „Sakmė apie Južą“. J. Baltušio reakcija į šiuos gandus buvo neįprasta jau pripažintam rašytojui: „Tiesiog fiziškai skauda širdį, taip nenoriu jos sulaukti. Ir nerandu, kokių man reikėtų imtis priemonių, kad jos skyrimas būtų atšauktas, o laikas bėga, vos metai ir du mėnesiai beliko iki tos premijos skyrimo. Išgelbėtų mane nuo šitos nelaimės nebent tyčia iškrėstas koks antitarybinis akibrokštas. Bet tada nukentėtų mano artimieji, juoba kas gi patikės, kad tai tyčinis akibrokštas? Mūsų laikais šitai sunkiai teįsivaizduojama“.²²⁸ Lenino premiją J. Baltušis laiko didele nelaime ir net gėda, mat, anot jo, būti ja pažymėtam reišktė būti priskirtam prisitaikėlių, aklai garbinančių valdžią gretoms.²²⁹ Dramatiškai skamba rašytojo mintis, esą, gavus Lenino premiją, net ramiai numirti nebūtų galima.

Matyti, jog valstybiniai apdovanojimai nebuvo didžiausias rašytojo kūrybos siekis. Iš atsakingų asmenų, institucijų jam buvo svarbu gauti atlygį bei užsitikrinti kuo didesnę knygų tiražą. Kur kas svarbesnis nei valdžios J. Baltušiu buvo visuomenės pripažinimas. Jis teigė niekada nesidomėjęs apdovanojimais, o pats didžiausias įvertinimas yra žmonių pripažinimas: „Ėjau Lenino prospektu, pamačiau: prie Centrinio knygyno – minia. Žmonių eilės nusitiesusios ligi „Svajonės“ konditerijos... Pasirodo, tai mano „Druskos“ II-sis tomas šitai griebiamas. Kai kas pažino mane, pradėjo šaukti... Bėgau kaip zuikis. Labai keistas jausmas, šitokį vaizdą matant. Mūsų literatūroje, berods, dar nėra buvę nieko panašaus. O džiaugsmo širdyje nejaučiu. Kodėl? Grauzia mintis, kad nevertas aš tokio dėmesio, kad knyga prastai parašyta, o dar kad labai vienišas esu būtent šiomis dienomis... Na, o gal jau išlepau, išpuikau kaip paskutinis durnius, ką? Visko gali būti. Mažai ko taip bijau, kaip išpuikimo, pasipūtimo, dieve saugok mane nuo šitos nelaimės!“²³⁰. Kituose

²²⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas, 1972 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 141.

²²⁷ Laimonas Noreika, *Vidurnakčio užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001, p. 180–181.

²²⁸ Juozas Baltušis, *Vietoj dienoraščio, 1983 m.*, parengė Antanas Šimkus, in: *Metai*, 2017, nr. 2, p. 123.

²²⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šešioliktas tomas, 1984 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 355, l. 3.

²³⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuntas tomas, 1976 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 347, l. 154–155.

dienoraščio puslapiuose, nusivylus bendra literatūros padėtimi, rašoma: „Ir – nusispjaut. Turiu savo skaitytojus, turiu plačiosios visuomenės pritarimą, daugiau man nieko nereikia“.²³¹

4.2. Požiūris į sovietinės literatūros lauką

Sovietinės literatūros laukas buvo sudarytas iš daugybės pavienių ir institucinių *agentų*. Svarbų vaidmenį atliko literatūros ir kitų meno sričių cenzūrą vykdeš Glavlitas, Meno reikalų valdyba. Literatūros lauke ryškią vietą užėmė Lietuvos TSR tarybinių rašytojų sąjunga, taip pat didžiausia valstybinė leidykla „Vaga“. Pastarųjų institucijų vadovybė rengė posėdžius ne vieno kūrinio aptarimui, kritikai, žarstė pastabas ir siūlymus, dalyvavo cenzūros aparato veikloje.

Liaudies rašytojo vardą pelnęs J. Baltušis literatūros lauke buvo gana ryški ir veikli, turtingą įvairių rūšių kapitalą turėjusi asmenybė. Būdamas komunistų partijos nariu ir užimdamas politinius postus jis priklausė LSSR nomenklatūriniam elitui: J. Baltušis 1958–1975 m. buvo kandidatas į Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto narius, 1947–1975 m., 1980–1990 m. – Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos, 1959–1967 m. – AT Prezidiumo pirmininko pavaduotojas.²³²

Rašytojus supusi institucinė struktūra buvo sudaryta iš kelių sluoksnių: centre buvo Rašytojų sąjungas, viršuje – įvairūs kultūros politikos formuotojai, apačioje – Rašytojų sąjungai pavaldžios arba akivaizdžią jos įtaką patiriančios organizacijos (žurnalai, leidyklos).²³³ Rašytojų sąjunga buvo susijusi su literatūros lauko, rašytojų autoriteto formavimu, materialiu literatų aprūpinimu, jų veiklos skatinimu. Žurnalų, laikraščių redakcijos atsakė už literatūrinę kritiką, kūrybos ir rašytojų autoriteto sklaidą, visuomeninės kritikos organizavimą.²³⁴ 1946–1954 m. J. Baltušis buvo Rašytojų sąjungos partinės organizacijos sekretorius, taip pat dirbo žurnalo „Pergalė“ vyr. redaktoriumi, buvo Lietuvos kinematografijos darbuotojų sąjungos organizacinio biuro pirmininkas.²³⁵ Rašytojų sąjungos bei jai priklausančių leidinių redakcijų ar kitų susijusių organizacijų vadovybė, pasak V. Ivanausko, būdavo gana ryški kultūrinės nomenklatūros dalis. Ja dažniausiai tapdavo asmenys, kuriais pasitikėjo ir pati valdžia, ir kurie turėjo autoritetą rašytojų gretose.²³⁶

Taigi J. Baltušis sovietinės literatūros lauke buvo sukaupęs nemenką ekonominį kapitalą. Priklausydamas tiek politiniam elitui, tiek rašytojų *isteblišmento* institucinei struktūrai, J. Baltušis naudojosi nemenku P. Bourdieu įvardytu ekonominiu kapitalu, apibrėžiančiu galią, išreikštą pinigais ar kitomis materialinėmis vertybėmis. Buvęs Lietuvos TSR rašytojų sąjungos pirmininkas Alfonsas Bieliauskas prisiminimuose pasidalijo pedantiškai surašytais kolegų rašytojų honorarais

²³¹ Juozas Baltušis, Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 298.

²³² Mindaugas Tamošaitis, Juozas Baltušis ir Eduardas Mieželaitis tautinio atgimimo ir pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais, in: *Lituanistica*, 2016, t. 62, nr. 1 (103), p. 13.

²³³ Vilius Ivanauskas, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojais tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: LII, 2015, p. 86–87.

²³⁴ Ten pat, p. 87.

²³⁵ Aurelija Juodytė-Žiožienė, Tarp kūrybiškumo ir stereotipų: Ko verta Juozo Baltušio proza? In: *Darbai ir dienos*, 2002, nr. 29, p. 7.

²³⁶ Vilius Ivanauskas, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojais tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: LII, 2015, p. 88.

per penkerių metų laikotarpį. Iš šio šaltinio matyti, kad J. Baltušis buvo vienas daugiausiai uždirbusių literatų, patekęs į geriausiai apmokamų rašytojų ketvertuką drauge su E. Mieželaičiu, Just. Marcinkevičiumi bei J. Avyžiumi.²³⁷ Per 1967–1971 m. laikotarpį J. Baltušis uždirbo 46 312 rublių. Vidutinis metinis darbo užmokestis anuomet siekė 7 200 rublių (apie 120 rublių per mėnesį). Ne kartą J. Baltušis keitė butus į vis didesnius²³⁸, gavęs paramą ir sulaukęs vietinės valdžios palaikymo pasistatė namą Paalksnėje, būdamas Taikos gynimo komiteto pirmininku turėjo nuosavą automobilį su vairuotoju. Matyti, jog rašytojas, nepaisant dienoraščiuose regimų epizodiškų nusiskundimų dėl pinigų stokos, buvo sukaupęs kur kas gausesnę ekonominę kapitalą nei dažnas to meto literatas.

Ne mažiau turtingas buvo J. Baltušio socialinis kapitalas, kuris, anot P. Bourdieu, sudarytas iš faktinių ar virtualių išteklių, atitekusių individui arba grupei, kurie priklauso daugiau ar mažiau institucionalizuotų tarpusavio pažinimo ir pripažinimo santykių tinklui.²³⁹ J. Baltušis priklausė tiek politiniam, tiek kultūriniam elitui, turėjo daug pažinčių bei pats buvo laikomas įtakingu asmeniu (kai kuriems rašytojams padėjo patekti į Rašytojų sąjungą, vargingiau gyvenantiems išrūpindavo butus). Kaip matyti iš dienoraščio puslapių, jo socialinė padėtis leido naudotis specialiomis nomenklatūrai skirtomis parduotuvėmis²⁴⁰, kuriose buvo įvairesnių produktų, ligoninėmis²⁴¹, išrūpinti kelialapius į gydyklas, poilsiavietes prie jūros. Naudodamasis išskirtinės privilegijomis J. Baltušis padėjo iš Lietuvos į Vakarus išvykti dukroms: Ritai Baltušytei ir Violetai Juozėnaitei. Paprastas žmogus ar valdžios neproteguojamas menininkas tokių privilegijų neturėjo.

Kultūrinis J. Baltušio kapitalas sovietinės literatūros lauke buvo vienas turtingesnių. Knygos leistos daugiau nei dešimčia kalbų, o bendras jų tiražas Sovietų Sąjungoje siekė kelis milijonus egzempliorių. Vidutinis vienos knygos tiražas skirtingais dešimtmečiais LSSR svyravo nuo 2 iki 3 tūkstančių egzempliorių²⁴². J. Baltušio raštai, romanai neretai leisti 8000–10 000 ir daugiau tūkstančių egzempliorių tiražu. Rašytojas taip pat aktyviai veikė ir publicistikos srityje. Periodinėje spaudoje rašė tiek apie literatūrą, tiek apie pramonės ir žemės ūkio pasiekimus, tiek apie politines realijas, taikos gynimo klausimus. Ketvirtoji P. Bourdieu įvardyta kapitalo rūšis – simbolinis kapitalas, apibrėžiamas per sociokultūrinį prestižą, susikurtą vardą. 1954 m. J. Baltušis pripažintas nusipelnusiu LSSR meno veikėju, 1969 – LSSR liaudies rašytoju, 1957 m. už romaną „Parduotos vasaros“ skirta LSSR valstybinė premija, 1966 m. – Žemaitės literatūrine premija. 1980 m. buvo

²³⁷ Alfonsas Bieliauskas, *Abipus Rubikono: paliudijimai*, Vilnius: Pradai, 498–499.

²³⁸ Dagnė Jakševičiūtė, *Gyvenom socializme: prisiminimai apie rašytoją Juozą Baltušį*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 137.

²³⁹ Cituota pagal: Loreta Jakonytė, Pierre'o Bourdieu literatūros sociologija, in: *Literatūra*, 2005, 47 (1), p. 62.

²⁴⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Keturioliktas tomas, 1982 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 15.

²⁴¹ Apie specialias ligonines J. Baltušis rašo laiške mamai ir sesei Marytei, 1955 m. rugsėjo 27 d., in: *Juozas Baltušis iš arti: laiškai ir kt.*, sud. Rita Baltušytė, Vilnius: Kultūros barai, 2010, p. 49–50.

²⁴² Vanda Stonienė, *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)*, Vilnius: UAB „Baltijos kopija“, 2000, p. 82.

apdovanotas atminimo medaliu už skaitomiausią 1979–1980 m. knygą – „Sakmę apie Južą“.²⁴³ Dienoraštyje aprašomi gausūs susitikimai su skaitytojais, neretai trukdavę iki paryčių, kuriuos J. Baltušis labai mėgo, taip pat leidžia suprasti, kad anuometinėje visuomenėje, nepaisant kontroversijų ar konfliktų su kitais rašytojais J. Baltušis buvo mėgstamas ir gerbiamas.

Visuminis kapitalas formavo J. Baltušio kaip literatūros lauko agento galią veikti gana plačiai: spręsti, kuri literatūra yra gera, o kuri ne, kurie rašytojai verti būti priimti į Rašytojų sąjungą ir panašiai. Pastarieji sprendimai nemaža dalimi priklausė ir nuo rašytojo sukaupto, įgyto *habitus*. Skurdi vaikystė, išsilavinimo stoka, nepriteklūs, skatinęs bet kokia kaina siekti daugiau, nulėmė rašytojo įsitikinimų rinkinį, dariusį įtaką jo pasaulio suvokimui, mąstymui, emocijoms, siekiams. J. Baltušio *habitus* atskleidė jo norą būti pripažintam, leidžiamam, siekį naudotis nomenklatūros privilegijomis ir atsižvelgti į atsakingų institucijų diktuotas kūrybos gaires, nesugrįžti į vaikystėje patirtą skurdą, rašyti apie socialinę problematiką. Per *habitus* J. Baltušis užsiėmė oficiozinio rašytojo laikysena. Pastarajam būdingas valdžiai palankių kūrybos gairių plėtojimas, nekonfliktiniai santykiai su valdančių sluoksnių atstovais, aktyvus veikimas tiek kultūrinėje, tiek politinėje erdvėje.

Taigi sovietinės literatūros lauke J. Baltušis buvo aktyviai ir kryptingai veikęs agentas, mėgtas valdžios, visuomenės, turėjęs svarių ryšių, leidusių tvarkytis geriau nei eiliniam „respublikos piliečiui“. Dienoraščio puslapiuose atsiskleidžia savitas J. Baltušio požiūris į sovietinės literatūros lauką bei savo padėtį jame. Būdamas daugybės įvykių epicentre, pats rašytojas save matė tarsi veikiantį nuošalyje: be didesnės aplinkinių įtakos, su niekuo nesitapatinantį. Apskritai, sovietinės literatūros lauką J. Baltušis apibūdino kaip bjaurios konkurencijos kupiną sritį. Pasak jo: „Rašytojų tarpe stoviu atskirai. Visiškai vienas. Ir juo toliau, juo mažiau pasigendu jų bendravimo. Gal išpuikau, gal nusenau, protu susilpnėjau, bet nebegaliu bendrauti nė su vienu. Iš tolo purto jų karjerizmas, prisitaikymas, pasakytčiau, kažkoks žvėriškas plėšrumas, pavydas vienas kitam, noras žūt būt vyrauti prieš kitus ir, žinoma, kuo geriausiai, kuo prabangiausiai gyventi: laksto, ieško importinių baldų, pertvarkinėja, rekonstruoja savo butus, blizgina, lakoja kiekvieną daiktėlį... Gėda žiūrėti ir bendros kalbos nesurandu su jais. Dieve padėk man, kad tik nebūtų čia mano išpuikimo pasekmė, o dėl visa kita – nusispjaut!“²⁴⁴

Aptardamas sovietinį literatūros lauką, J. Baltušis kritiškai vertino ne tik pavienių žaidėjų veiksmus, bet ir institucijų veiklą, valdžios nuleidžiamas instrukcijas, plintančias praktikas, darančias įtaką kūrybai. J. Baltušis gana pašaipiai žvelgė į visa apėmusią cenzūrą ir vis didesnę jos įsigalėjimą. Ne mažesnę susirūpinimą jam kėlė nuožmi Glavlito veikla: „Gruodžio 29 įvyko mano kūrybos vakaras, skaitovų tarpe Čepaitis skaitė mano feljtonus, tai iš karto supratau: šiandien tie feljtonai nebūtų atspausdinti, glavlitai juos nematant užbrauktų. O juk jie parašyti ir paskelbti

²⁴³ Kazys Ambrasas, *Skaitau Baltušį...* Vilnius: Vaga, 1986.

²⁴⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas, 1974 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 89.

kulto laikais. Tai šit iki ko priėjome, ko pasiekėm. Glavlitas dabar kimba prie kiekvieno žodžio, visur jam vaidenasi paslėpta kontrrevoliucija, pikti kėsmai, antitarybinė agitacija, pastangos sugriauti Komunistų partijos autoritetą“.²⁴⁵

Ironišką rašytojo požiūrį į cenzūrą ir pastarosios absurda demonstruoja komiška, tačiau dažna sovietinės kasdienybės situacija: „Rašytoja Mikulėnaitė ruošia naują savo apsakymų knygą, o knygoje įrašytas toks sakiny: „Kandys bijo laikraščių“. Iš karto „užkliuvo“ cenzūroje, taigi Glavlite: „Kaip tai bijo?! Mūsų, tarybinių, laikraščių net kandys bijo?!“. Autorė purkštauja. Nežinia, kuo baigsis ši „byla“. Niekas juk nežino, kur žmonių kvailumo ribos“.²⁴⁶ Matyti, jog J. Baltušis puikiai suprato cenzūros institucijų vykdyto kūrybos kupiūravimo absurda, vertino kaip žalingą ir kliudantį rašytojui darbui.

J. Baltušiu atrodė, kad sovietiniame literatūros lauke apskritai neteisingai suprantamas literatūros vaidmuo, todėl siekiai ją apriboti socialistiniu realizmu ir cenzūra yra žalingos pastangos. Pasak rašytojo, kiekvienam aišku, kad vadinamasis socialistinis realizmas yra visiškai absurdas, visa savo esme priešingas pačiai literatūros prigimčiai. Literatūra negali nieko statyti, gali tik griauti. Ir kai jai primetamas „socialistinės visuomenės statybos vaidmuo, ji išsigimsta, pasidaro sektantiška, gausiai privista prisitaikėlių, ilgo rublio patriotų, kurie ir apšaukiami principiniais, komunistais, nukabinami ordiniais ir auksinėmis žvaigždėmis.“²⁴⁷ J. Baltušis nemėgo valdžios primetamų kūrybos normų bei asmenų, kurie nuleistas instrukcija greitai realizuodavo savo kūryboje bei tapdavo garbinamais rašytojais. Savęs tokių rašytojų gretoms J. Baltušis niekada nepriskyrė.

Vienas svarbiausių kūrybos vertinimo kriterijų J. Baltušiu buvo talentas. Pats ne kartą skundėsis jo trūkumu, protegavo ir negailėjo gražių žodžių tiems, kuriuose išvelgė bent kruopelę prigimtines duotybes kurti. Pripažindamas, jog nesupranta Stasio Krasausko kūrybos, teigė, kad jo talento klausimas nekvestionuojamas²⁴⁸. Vis dėlto J. Baltušis pabrėžė, kad sovietinėje literatūroje ir apskritai visoje Sovietų Sąjungoje talentai nebuvo vertinami ir dėl to apgailėstavo: „Talentas! O talentas visą laiką siutina žmones be talento. Skatina juos prilyginti jį iki savo lygmens, kitaip tariant – sulikviduoti“.²⁴⁹ Bene geriausiai talentų smukdymo situaciją literatūros lauke atspindi J. Baltušio aprašyta Romualdo Granausko situacija: „<...> jaunas, talentingas prozininkas neturi nei buto, nei stalo, ant kurio galėtų rašyti, gyvena su žmona atskirai, pas įvairius draugus, į Rašytojų sąjungą nepriimtas, naują knygą „Vagos“ leidykla atmetė... Taigi šitaip. Nebuvo talentai mylimi buržuazinės Lietuvos laikais, nemylimi ir dabar. Tai suprantama. Talentai savarankiški, nesilanksto

²⁴⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas, 1970 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 2.

²⁴⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Keturioliktas tomas, 1982 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 86.

²⁴⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas, 1974 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 139.

²⁴⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuntas tomas, 1976 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 347, l. 193.

²⁴⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Pirmas tomas, 1952–1969 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 90.

dievams, kuriais netiki, išdidūs ir orūs, o kam reikalingi tokie dabar, visuotinio palaižūniškumo, prisitaikymo, aklo paklusnumo ir visiško nužmogėjimo laikais? Niekam nereikalingi. Užtat ir kenčia visi, priešingai grafomanams, chaltūrininkams, kurie aprūpinami viskuo pirmoje eilėje“.²⁵⁰ J. Baltušis literatūroje negalėjo pakęsti grafomanijos ir jos plitimo. Jis buvo įsitikinęs, kad sovietinė lietuvių literatūra sparčiai žengė nuo kokybės prie kiekybės. J. Baltušis aiškiai matė talentingų, kitaip rašančių ir kitaip pasaulį matančių reginčių diskriminavimą ir jį vertino tiek kaip įprastą sovietmečio praktiką, tiek kaip ydą, kuri esti ypač įsigalėjusi.

Taigi kalbėdamas apie rašytojus, gaunančius privilegijų, J. Baltušis su jais nesitapatina, laikosi nuošalyje. Dienoraščio puslapiuose taip pat išryškėja, jog J. Baltušis sovietinės literatūros lauke save matė kaip diskriminuojamą, nemėgstamą asmenį. Dienoraštyje neslepiant apmaudo rašoma: „Kiek jau metų esu paskutinėj vietoj leidybiniu požiūriu, tai popieriaus man pristinga, tai pinigų, tai „lankų“ skaičius per didelis. Kai pažiūriu į kitus autorius, tikrai skaudu darosi. Ragauskos, Alf. Bieliauskos, Sluckio, Kanovičiaus knygos plaukia viena po kitos, o kai tik reikalas paliečia mane – nebėr. Viskas sustoja. Pirmąją dalį išleidęs, aštuonerius metus laukiau kol išeis naujas leidimas. Per tą laiką visų autorių išėjo pakartotinai po kelias laidas. Keista ir tikrai skaudu. O iš tribūnų visur giria mano „vasaras“, skaitytojai trumpiausiu laiku išgraibo kas knygynuose. Jeigu šitaip, tai kodėl su išleidimu šitaip?“.²⁵¹

Panašus požiūris į literatūros lauko dalyvius atsiskleidžia ir vėlesnių metų užrašuose: „Visai netikėtai paskambino Sabonis iš „Vagos“, pasiūlė sudaryti novelių rinktinę, žada išleisti. Kone apstulbau. Iki šiol juk niekas mano jokių rinktinių neleido, net neužsimindavo, leido kitų: Sluckio, Pociaus, Dautarto, Lankausko... Kas gi čia pasidarė?! Iš kur tas pripažinimas man, visus ilgus dešimtmečius guitam literatūros kuinui?!“.²⁵² Matyti, kad J. Baltušis kiek hiperbolizuotai vertino sunkumus, su kuriais susidūrė leidybos plotmėje ir todėl save „nurašė“ į diskriminuojamų, menkai leidžiamų rašytojų gretas.

Būdamas kritiškas tiek savo, tiek kitų kūrybai, J. Baltušis pasigedo sąžiningos kritikos sovietinės literatūros lauke. Pasak rašytojo, sovietinė literatūros kritika buvo skurdi, neprofesionali, pasižyminti apdairiomis išvadomis, vertinanti ne tai, kas parašyta, o kas parašė kūrinį.²⁵³ Anot jo, SSRS apskritai jokia vieša kritika yra nepakenčiama, viską reikia tik girti. Būdamas reiklus sau, J. Baltušis skeptiškai vertina jam skirtas liaupses: „Kultūros barų“ 12 numeryje atpyškintas straipsnis apie mano malonybės „Parduotų vasarų“ antros dalies kalbą. Taip ir pavadintas: „Lietuviško žodžio meistras“. Autorės: A. Kučinskaitė ir S. Kėzytė. Gėda skaityti tokį straipsnį: vieni liaupsinimai! Kas iš tokio straipsnio? Ko gali pasimokyti? Jeigu šitos abi mergos kai ką išmano apie lietuvių kalbą, tai

²⁵⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Penktas tomas, 1973 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 102.

²⁵¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Pirmas tomas, 1952–1969 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 213.

²⁵² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas, 1971 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 20–21.

²⁵³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuntas tomas, 1977 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 348, l. 11.

turėjo nurodyti man, kalbos, ir apskritai, mažaraščiui, klaidas, trūkumus, o ne giedoti aleliūjus! Aleliūjai man nereikalingi, todėl kad nieko iš jų neišlups, o reikia draugiškos, gero linkinčios kritikos naudingos ir man, ir skaitytojams. Ė!...”²⁵⁴

J. Baltušis pats buvo linkęs atsiskirti nuo kolegų, vertino juos kritiškai, tačiau iš jo dienoraščių matyti, kad ir jo kolegos, draugai nevengė kritikos J. Baltušiui ar net laikė save pranašesniais už jį. Į tokią kritiką rašytojas reagavo labai jautriai ir, greičiausiai, tai lėmė jo iškreiptą savęs paties vertinimą sovietinės literatūros lauke. Viena dienoraščio lapų rašoma: „Nenoriu nieko blogo pasakyti, o negaliu pamiršti, kad tiek ji, M. Meškauskienė, tiek daugelis kitų, net A. Venclova, K. Korsakas visą gyvenimą žiūri į mane iš aukšto, laiko save nepalyginamai išmintingesniais, šviesesniais, pilnaverčiais žmonėmis, o aš jų akyse toks, kuriam tik leidžiama kažką rašyti, tapnojama per petį globotojiškai prašnekant: „Na, nieko, dirbk, stenkis, mes tau padėsime, pamokysime, patarsime...“. Visą gyvenimą šitaip. Pradedu pagaliau netekti kantrybės!”²⁵⁵

Verta pastebėti, kad diskriminaciją J. Baltušis siejo ne tik su savo asmeniu, bet ir su visa vyresniąja rašytojų karta. Nepasitikėjimas tarp kartų buvo nemenkas.²⁵⁶ 1972 m. dienoraštyje rašoma: „Kalbėjau telefonu su Ieva Simonaitė. Nusiskundžia – visų užmiršta, nustumta. Lyg tai ji viena šitaip. Kas atsimena mane, Paukštelį, Sirijos Girą? Niekam nereikalingi mes, mėginantieji dorai dirbti literatūrinį darbą. Dabar madoj tauškalai, veidmainiai, padlaižiai. Dieve jiems padėk, o mes liksime kokiais buvę. Priešingu atveju būtų gėda gyventi. Jau ir taip negera ant dūšios, kad tylim, nekeliame aikštėn blogumų, leidžiam siautėti literatūriniais šarlatanams. To betrūko, kad patys taptumėm tokiais!“²⁵⁷ Per septyniasdešimtąjį savo jubiliejų J. Baltušis stebėjosi jam parodytu dėmesiu, nes, anot jo, iki pat iškilnių buvo laikomas šešėlyje: „<...> į mane žiūrima su nepasitikėjimu, net įtarumu. Buvo metas, kai Mieželaitis, vėliau Bieliauskas atvirai ir tiesiai diskriminavo mane kaip įmanydami, ir iš niekur jokio atkirčio jiems nebuvo“.²⁵⁸ Taigi J. Baltušis literatūros lauke jautėsi gana vienišas, pamirštas ir net diskriminuojamas tiek dėl kūrybos, tiek dėl amžiaus, tiek dėl asmeninių nesutarimų.

Iš J. Baltušio dienoraščių išryškėja, kas, rašytojo akimis, sudarė jam palankių, artimų, bendraminčių rašytojų ratą, o kurių dėl įvairių priežasčių nemėgo. Vienas daugiausiai asmeninių J. Baltušio liausių susilaukusių literatų buvo Antanas Venclova. Pasak J. Baltušio, A. Venclova gebėjo tinkamai įvertinti tiek tarpukario, tiek sovietinės Lietuvos rašytojų palikimo reikšmę, išsaugojimo ateities kartoms svarbą, turėjo įtakos įtikinti „kvailius atsakinguose poste“²⁵⁹, kad būtina išleisti Vaižganto, Basanavičiaus, Baranausko, Šatrijos Raganos kūrybą. Dokumentiniame

²⁵⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas, 1974m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 346, l. 5.

²⁵⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Keturioliktas tomas, 1982 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 18.

²⁵⁶ Vilius Ivanauskas, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojais tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: LII, 2015, p. 128.

²⁵⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas, 1972 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 51.

²⁵⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Vienuoliktas tomas, 1979 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 350, l. 57.

²⁵⁹ Vilius Ivanauskas, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojais tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: LII, 2015, p. 71.

filme apie Antaną Venclovą (1975), J. Baltušis pabrėžė, kad A. Venclovos iniciatyva pradėta leisti lituanistinės bibliotekos serija, esą jam esant gyvam visi žinojo: „Sykį yra Venclova – viskas bus gerai“.²⁶⁰ J. Baltušis A. Venclovą vadino savo geru draugu, o nuoširdų rūpestį rašytoju išreiškė jo negebėjimas susitaikyti su A. Venclovos mirtimi. Pasak jo, A. Venclovos mirtis – didelis smūgis visai lietuvių kultūrai.²⁶¹

Kaip minėta, J. Baltušiui ypač rūpėjo talento klausimas. Remdamasis subjektyviu literatūriniu skoniu rašytojas talentingųjų gretoms priskyre savo kartos atstovą Vytautą Sirijos Girą. Pasak jo, pastarasis buvo iš tiesų geras rašytojas, prozos nustumimo fone iškilęs kaip labai geras romanistas.²⁶² J. Baltušio manymu, V. Sirijos Giros romanas „Raudonmedžio rojus“ literatūros kritikos nepelnytai nutylėtas ir neįvertintas. Teigiamai ir su neslepamu žavesiu J. Baltušis atsiliepė apie dar tarpukariu išgarsėjusius rašytojus: Ievą Simonaitytę, Kazį Borutą, Vincą Mykolaitį-Putiną. Išskirtinai vertino Maironį. Apskritai, Maironį J. Baltušis laikė pačiu geriausiu lietuvių poetu. Dienoraštyje jis išpažįsta: „Skaičiau Maironio posmus. Riedėjo ašaros iš akių. Kiekvieną kartą man šitaip, kai tik paimu jo posmus į rankas. Nebuvo ir nėra didesnio poeto už jį, Maironį“.²⁶³

V. Mykolaitį-Putiną J. Baltušis vadino didžiu, šviesiu ir išmintingu žmogumi, palikusiu ryškų pėdsaką lietuvių literatūros istorijoje.²⁶⁴ Ne kartą prisimindamas K. Borutą, J. Baltušis kalbėjo ypač gražiais, palankiausiai vertinimą išreiškiančiais žodžiais. Ši pozicija atsispindėjo ir viešojoje erdvėje²⁶⁵. J. Baltušis gyrė K. Borutos talentą, apgailestavo, kad jis tiek metų buvo neteisingai persekiotas, tinkamai neįvertintas, jautėsi dėkingas už pagalbą žengiant pirmuosius žingsnius literatūros pasaulyje.²⁶⁶ Tiesa, kalbai pasisukus apie politines pažiūras, J. Baltušio tonas buvo griežtesnis: „<...> nelygus, be politinio nugurkaulio. Prirašyta jo, vargšo, visokiausių dalykų. Šalia tokių literatūros šedevrų, kaip „Baltaragio malūnas“, staiga – „Svečiuose pas Čiurlionius“, šimto puslapių apybraiža, tikras konglomeratas, sąvokų samplaika. Rašo pokario metais, o kalba apie okupaciją, sunkius jos padarinius. Kieno ta okupacija? Apie vokiečius fašistus nė žodžio“.²⁶⁷ Tokia argumentacija leidžia suprasti, kad J. Baltušis kritiškai vertino rašytojus, nesilaikiusius oficialios krypties.

Negailejo pagyrų J. Baltušis ir I. Simonaitytei, pastarąją lygindamas su Žemaite: „<...> nueiti kelią iki aukščiausių literatūros viršukalnių ir atsistoti greta didžiausių mūsų literatūros klasikų – tokį kelią gali nueiti tikrai žygdarbio žmogus, tauriai mylintis savo liaudį, savo tėvynę,

²⁶⁰ Kino filmas „Antanas Venclova“, rež. Algirdas Dausa, 1975, in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), Kino dokumentų skyrius, LCVA kino dokumentų duomenų bazė, kolekcijos nr. XV, ap. 01(35), apskaitos vieneto nr. 1846/35.

²⁶¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas, 1972 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 107.

²⁶² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Penktas tomas, 1973 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 144.

²⁶³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Keturioliktas tomas, 1982 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 107.

²⁶⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Penktas tomas, 1973 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 4.

²⁶⁵ *Interviu su rašytojais*, sud. Stasys Lipskis, Vilnius: Vaga, 1980, p. 68.

²⁶⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Keturioliktas tomas, 1982 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 45.

²⁶⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas, 1970 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 8–9.

tvirtai ir nenukrypstamai siekiantis gerovės ir laimės savo tautai. Ievos Simonaitytės žygdarbis – pavyzdys mums visiems. Ir tiems, kurie jau atėjome į literatūrą, kurie dar eina ir kurie dar tik ateityje. Po Žemaitės aš nežinau kito tokio brangaus pavyzdžio mūsų literatūroje!”.²⁶⁸

Vyresniosios kartos rašytojų gretose būta nemažai literatų, kurių veiklą J. Baltušis vertino labai kritiškai ar net neigiamai. Ypač daug dėmesio dienoraštyje skiriama rašytojams, kuriuos J. Baltušis neabejotinai laikė savo konkurentais – Vytautui Petkevičiui bei Eduardui Mieželaičiui. Abu jie buvo gausiai leidžiami, valdžios propaguoti literatai. E. Mieželaičio honorarai gerokai viršijo J. Baltušio²⁶⁹, o ir asmeninėje, šeimos erdvėje tarp jų vyko ryški konfrontacija²⁷⁰. Išleidus E. Mieželaičio eilių rinkinius gana greitai buvo organizuojama parama poeto autoriteto sklaidai.²⁷¹ Gauta Lenino premija buvo vertinama kaip visiškas kūrėjo autoriteto įtvirtinimas. Be šios aiškios rašytojų konfrontacijos J. Baltušis įvardija daugiau E. Mieželaičio kūrybos, jo asmens trūkumų.

Ypač smarkiai E. Mieželaitį peikė ir net kaltino padlaižaviu rusams: „Kiekvienam juk aišku, kad šiuo metu istorinės aplinkybės susidėję tokios, jog Lietuva, kaip savarankiška valstybė, negali egzistuoti, o privalo paklusti vienai didžiųjų valstybių. Tai neišvengiama. Klausimas tikrai vienas: kuriai didžiųjų paklusti? Ir atsakymas tikrai vienas: neabejotinai, rusams, Rusijai. <...> Bet šlovinti rusus, padlaižiauti jiems... Už ką? Už istorinę neišvengiamybę? Šitaip gali elgtis paskutinis karjeristas!”.²⁷² Greta karjeristo etiketės J. Baltušis rašytoją vadino šarlatanu, netaalentingu. Anot jo, E. Mieželaičio kūryba tėra stūgavimai, „plerpsėjimai“, kuriais užpildyti ištisi puslapiai, panašėjantys į laukinių šauksmus, susišaukinėjimą džiunglėse.²⁷³ Abejodamas savo kompetencija, J. Baltušis vis dėlto rėžia: „Po Donelaičio, po Maironio, po Salomėjos Nėries staiga skaitome: kė! Kė! Kė! Gė! Gė! Gė! Vas! Vas! Vas! Kas tai? O tuo tarpu šis rašymo būdas oficialiai šiandien pripažintas kaip vienintelė teisinga kryptis, privaloma visiems rašytojams“.²⁷⁴ Matyti, kad J. Baltušiu nebuvo priimtinas kito literatūros lauko žaidėjo rašymo stilius, tačiau taip pat galima kelti prielaidą, jog ypač rašytoją pykdė kito asmens pripažinimas ir kūrybos aukštinimas, kurio tokiu plačiu mastu nesulaukė pats J. Baltušis.

Garbės troškimu, piktybišku kenkimu ir prasta kūryba J. Baltušis kaltino ir V. Petkevičių. Dienoraščio puslapiuose matyti, kad rašytojai nesibodėjo vienas kitą pašiepti susirinkimų, įvairių minėjimų metu. Anot J. Baltušio, V. Petkevičiaus kūryba nėra aukšto lygio, tačiau jo vietą literatūros lauke, žvelgiant iš J. Baltušio žiūros taško, nulėmė tarpasmeniniai rašytojų santykiai. Nepriklausomybės aušroje rašytame dienoraštyje regimas įrašas: „Gimtajame krašte“ – Vytauto

²⁶⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 15.

²⁶⁹ Alfonsas Bieliauskas, *Abipus Rubikono: paliudijimai*, Vilnius: Pradai, 498–499.

²⁷⁰ Apie nesutarimus su E. Mieželaičiu asmeninėje aplinkoje plačiau rašoma: Dagnė Jakševičiūtė, *Gyvenom socializme: prisiminimai apie rašytoją Juozą Baltušį*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 64–65.

²⁷¹ Vilius Ivanauskas, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojais tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: LLI, 2015, p. 109.

²⁷² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštasis tomas*, 1974 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 90–91.

²⁷³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antrasis tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 39.

²⁷⁴ Ten pat.

Petkevičiaus pasisakymas <...> Perskaičiau atidžiai ir staiga pajutau... gailestį šitam žmogui. Daug blogo jis man padarė gyvenime, daug nemalonumų sukėlė, kartais tiesiog grėsmingų situacijų, o pajutau... gailestį. Nebėra žmogaus <...> Nenoriu spręsti kategoriškai, bet nujautimas sako man: nebėra žmogaus, nebėra ir rašytojo. Nebeatsikels jis iš duobės, į kurią pats įstūmė savo melu, intrigomis, nesąžiningumu“.²⁷⁵ Matyti, kad V. Petkevičių J. Baltušis vertino ypač subjektyviai. Kūrybos vertinimas buvo paremtas paties J. Baltušio pašiepta kritikos formule: kritikuotas ne kūriny, o jo kūrėjas.

J. Baltušis sovietinės literatūros lauke išvelgė daugiau priešų, ar, pasak jo paties, rašytojų vardo nevertų asmenų. Dienoraštyje išryškėja J. Baltušio antisemitinės pažiūros. Jo kritikuotų sąrašė – ir žurnalistas, partinis ir valstybės veikėjas Henrikas Zimanas, ir rašytojas Mykolas Sluckis. G. Zimaną J. Baltušis laikė kvailiu, negabiu, ilgainiui G. Zimano vardas nuolat palydimas įvardijant sionistiniu rasistu („sionistinis rasistas Zimanas iškeltas atstovauti lietuvių tautų Tautybių Taryboje“²⁷⁶, „<...> suvažiavime nėra Zimano. Net alsuot lengviau, kai nėra salėje to <...> sionistinio rasisto“²⁷⁷). Rašytojas G. Zimaną kaltino susidorojimu su Baliu Sruoga, kurį J. Baltušis dėl jo kūrinio „Dievų miškas“ vertino ypač aukštai. Pasak jo, tai, ko su žymiuoju rašytoju neįveikė padaryti Štuthofio esesininkai, tai sutriuškindamas dar neišleistą knygą padarė G. Zimanas.²⁷⁸ J. Baltušis buvo įsitikinęs, kad G. Zimanas turėjo daug įtakos sprendžiant, kaip ir kokius kūrinius reikia cenzūroti, kurių negalima leisti, baiminosi dėl knygos „Kas dainon nesudėta“ likimo. Matyti, kad J. Baltušis G. Zimaną regėjo kaip gana įtakingą literatūros ir apskritai kultūros lauko figūrą, tiesiogiai lėmusią ir jo kūrinių leidybą, todėl jautė didelę neapykantą.

Panašiai J. Baltušio akyse atsiskleidė ir Mykolas Sluckis, Grigorijus Kanovičius. Pastaruosius rašytojas vadino avantiūristais bei kaltino lietuviškos kultūros smukdymu. Džiaugėsi, kad ir pro juos prasiveržia lietuviškas žodis. Atsiliepdamas apie M. Sluckio romaną „Uostas mano – neramus“ teigė jį esant „bulvariniu romaniūkščiu“²⁷⁹, žemo lygio kūryba, tvirtino, esą M. Sluckis nesilaiko rašytojo etikos²⁸⁰. G. Kanovičių rašytojas kaltino nesąžiningu elgesiu, siekiu neteisėtai į kalėjimą pasodinti jauną lietuvi dailininką, šį melagingai apkaltinus piktybiniu chuliganizmu²⁸¹. J. Baltušis taip pat tvirtino, esą tragiška A. Sniečkaus klaida – G. Zimano globojimas, pasidavimas jo įtakai ideologijos, kultūros reikaluose.²⁸² Atsiliepdamas apie aptariamus rašytojus J. Baltušis taikė ne tik kūrybos, bet ir moralės vertinimo kriterijus.

²⁷⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt pirmas tomas, 1989 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 360, l. 200.

²⁷⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas, 1974 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 73.

²⁷⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuntas tomas, 1976 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 347, l. 11.

²⁷⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuntas tomas, 1976 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 347, l. 30.

²⁷⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Pirmas tomas, 1952–1969 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 176.

²⁸⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas, 1974 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 81.

²⁸¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Penkioliktas tomas, 1983 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 92.

²⁸² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Pirmas tomas, 1952–1969 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 166.

Verta pastebėti, jog būta atvejų, kai gana kategoriška J. Baltušio pozicija tam tikrų rašytojų atžvilgiu keitėsi. Kaip minėta anksčiau, J. Baltušiui labai rūpėjo talento klausimas, todėl net nesutampant pažiūroms, jis palankiai žiūrėjo į talentingus rašytojus. Konfrontuodamas tiek su Justinu Marcinkevičiumi, tiek Jonu Avyžiumi vertino pastarųjų prigimtinius gabumus. Aptardamas „Dienoraštį be datų“ J. Baltušis teigė: „Reto grožio ir reto gilumo mintys, apmąstymai, svarstymai. Jaudina ir podraug stiprina. Gera, kad pasirodo mūsų nuplikusiame horizonte tikras talentas, ryški asmenybė!“.²⁸³ Ilgainiui J. Baltušis jaunesniojo kolegos asmenyje pradės išvelgti klastą, suktybę. Dramos kūrinyje „Mindaugas“ J. Baltušis išžiūrėjo asmens kulto propagavimą. Pasak jo, kūrinyje viskas skirta tik valstybei ir nieko žmonėms, visai kaip Stalino laikais.²⁸⁴ Nepaisant to, J. Baltušis niekada neneigė nei J. Marcinkevičiaus talento, nei svarbos lietuvių literatūroje.

Panašus požiūris išreikštas žvelgiant į Joną Avyžių. J. Baltušis teigiamai atsiliepė apie du pirmuosius romano „Sodybų tuštėjimo metas“, apdovanotų Lenino premija, tomus. Trečiojoje kūrinio dalyje jis pasigedo ryškių charakterių, personažų išgyvenimų, pasakojimą sulygino su faktų skaičiavimu. Nepalankiai sutiktas J. Avyžiaus bandymas rašyti romaną apie miesto inteligentiją „Chameleono spalvos“. Pasak J. Baltušio, J. Avyžius talentingas, tačiau neišsilavinęs, su bohema pažįstamas tik iš nuogirdų ir snobų plepalų, todėl ir negalėjo parašyti kūrinio apie miesto elitą. Panašios pozicijos rašytojas laikėsi ir kūrinio svarstyme: „Aš asmeniškai drg. Avyžių labai vertinu, gerbiu ir myliu ir man ne vis tiek, ką ir kaip jis rašo, ypač dabar, esant tokiai sudėtingai literatūrinei situacijai <...> Man atrodo, kad, imantis rašyti kūrinį, ypač romaną, reikia turėti aiškų, didelį uždavinį, tikslą – žinoti, kam viskas. O toj knygoj kaip tik pasigedau. J. Avyžius ėmėsi vaizduoti vieną visuomenės sluoksnį, kurį sudaro kažkokie nevykėliai, iškrypę iš didelio gyvenimo proceso, pristatantys visokias nesąmones ir anekdotus, labiausiai susirūpinę erotika ir pletkeliais. <...> Galima, žinoma, rašyti ir apie tokius žmones, bet šitokie „kūrėjai“ verti didžiausio pasmerkimo, aštrios satyros, tik jokių būdu – ne simpatijų“.²⁸⁵

Matyti, jog net vienos kartos rašytojų rate būta nemažai nesutarimų. Ne išimtis ir jaunieji rašytojai, konkuravę ne tik tarpusavyje, bet ir su pripažinimą pelniusiais rašytojais. J. Baltušis mėgo padėti talentingiems rašytojams. Ypač J. Baltušis vertino Romualdą Granauską. Jį ir beveik visą jo kūrybą laikė aukšto lygio bei išskirtinai talentinga. Paprašytas parašyti recenziją novelei „Jaučio akis“ J. Baltušis atsisako to imtis. Pasak jo, kūrinyje daug abejotinų užuominų, už kurias autorius gali susilaukti kritikos, todėl nutaria su juo pasikalbėti asmeniškai, kad jaunas talentas nebūtų sužlugdytas.²⁸⁶ Nuoširdžiai J. Baltušis džiaugėsi R. Granausko kūrinių vertimais į prancūzų,

²⁸³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvyliktas tomas*, 1980 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 351, l. 79.

²⁸⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 140.

²⁸⁵ J. Avyžiaus romano „Chameleono spalvos“ svarstymo, įvykusio 1977 m. vasario 9 d., protokolas, in: *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992, p. 468.

²⁸⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Penktas tomas*, 1973 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 6.

norvegų kalbas.²⁸⁷ Nors R. Granauskas priklausė jaunesniajai rašytojų kartai, konfrontacijos tarp jo ir J. Baltušio nebūta. Pastarasis visada skatino R. Granauską nepaisant materialinių sunkumų, nusivylimo rašyti. J. Baltušis didžiu talentu taip pat laikė Juozą Erlicką, kovojo už jo priėmimą į Rašytojų sąjungą, su R. Granausku parengė laišką Rašytojų sąjungai dėl J. Erlicko diskriminavimo.²⁸⁸ 1988 m. „Komjaunimo tiesoje“ buvo paskelbtas J. Baltušio raštas dėl jaunojo rašytojo, kuriame jis akcentavo J. Erlicko talentą, piktinosi atkakliu nepripažinimu, jo pjesių ignoravimu ir boikotu teatruose. J. Baltušis vedė derybas su Rašytojų sąjungos valdyba dėl J. Erlicko aprūpinimo butu, dėl šio reikalo siūlė kreiptis į LKP CK pirmąjį sekretorių Algirdą Mykolą Brazauką, kad tik visi reikalai pajudėtų greičiau.

J. Baltušis gana kritiškai žvelgė į meno, kultūros srityse veikusias moteris. Pasak jo: „Moterys be talento – tai pakulų maišai šilko užvalkaluose.“²⁸⁹ Jis ypač teigiamai vertino, kai kuriais atvejais net aukštino jaunosios kartos poetę Dalią Saukaitytę teigdamas: „Stipriai rašo. Nieko bendra neturi su tais „novatoriais“, kuriuos liaupsina ir kelia oficialieji sluoksniai. Stebina neregėtas Dalios brandumas, visapusiškumas, realistiška pasaulėjauta. <...> Duok Dieve kiekvienam šitaip! Labai tikiu ja kaip poete. Ir kaip žmogus tikiu. Šita neišduos tų amžinųjų žmonijos vertybių, kurios spiaudomos ir trypiamos dabar“.²⁹⁰ Talentingomis ir daug žadančiomis J. Baltušis laikė ir Doloresą Kazragytę, Bitę Vilimaitę, Judita Vaičiūnaitę, Vytautę Žilinskaitę, Ireną Veisaitę. Kiek komiškai skamba J. Baltušio mintis apie I. Veisaitę teigiant, esą žydų tarpe yra ir gerų žmonių, ne visi *zimanai*. I. Veisaitės darbštumas, savarankiškumas žavėjo J. Baltušį ir skatino toliau atsitraukti nuo perdėm kritiško požiūrio į žydų tautą.²⁹¹

J. Baltušio sovietinės literatūros lauko vertinimą lėmė jo įsitikinimai, asmeninės patirtys, taip pat ir subjektyvus kūrybos supratimas. Rašytojas išžvelgė ir atvirai kritikavo daugybę negerovių: aklą socrealizmo taikymą, literatūros kritikos viešojoje erdvėje stoką, karjerizmą, kuri skatina įvairios oficialios institucijos. Būdamas vyresniosios kartos gretose, J. Baltušis vertino jaunuosius literatus, net padėjo jiems materialiai ar savo autoritetu. Didžiausia vertybe literatūroje jis laikė talentą. Net tada, kai kūrybos linija jam nebuvo priimtina, J. Baltušis nekvestionuodavo rašančiojo talento. Tiesa, konfliktai, nesutarimai su kai kuriais įtakingais literatūros lauko žaidėjais lėmė kritišką, emocijų, o ne racionalių argumentų sąlygotą menkinantį požiūrį į rašytojas.

²⁸⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt pirmas tomas*, 1989 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 360, l. 25.

²⁸⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 111.

²⁸⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 16.

²⁹⁰ Ten pat, l. 17.

²⁹¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas*, 1974 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 74.

5. „MORALĖS IR TIESOS SERGĖTOJAS”

5.1. Vertybių sistema: tarp šeimos ir uolaus darbo

Literatūrinė kalba, įtraukiančiu rašymo stiliumi pasižymintys J. Baltušio dienoraščiai nėra tik politines realijas bei literatūros lauką atspindintis dokumentas. Dienoraštis – tai ir tekstas, kuris autoriui reikalingas kaip priemonė savo charakteriui formuoti ir pažiūrų sistemai atskleisti.²⁹² Dienoraščiuose galima išvelgti, kokį savo portretą siekia sukurti rašantysis subjektas, kokios gyvenimo laikysenos ir vertybės išryškėja postuluojamuose teiginiuose. J. Baltušio dienoraštyje daug dėmesio skiriama momentinių jausenų, jų supančių žmonių elgesio fiksavimui, įvairių santykių analizei, kurie demonstruoja, kokie dalykai autoriaus gyvenime buvo svarbiausi.

Tiek viešojoje, tiek asmeninėje erdvėje J. Baltušis ne kartą pasakojo apie sunkią literatūrinio darbo pradžią, taip pat ilgas darbo valandas ir darbštumą, padėjusį siekti aukštumų. J. Baltušis dienoraštyje pripažino, kad nemėgsta silpnų žmonių, nekenčia tinginių. Griežtai rašytojas pasisakė apie su „netinkama kompanija“ susidėjusią D. Saukaitę: „Ji gabi poetė, daug žadanti. Deja, patekusi Kauno snobų įtakon, valkiojasi po kavines, deklamuoja ten visokiems durniams savo eilėraščius, tie aikčioja, tautizija apie jos dieviškumą. Sugadins, velniai, talentingą merginą, pašvilpk paskui“.²⁹³ J. Baltušis taip pat smerkė į linksmybes įnikusią ir mažai rašančią talentingą Bitę Vilimaitę: „Sužinojau: Bitė Vilimaitė parašė triuškinančią recenziją apie Dalios Urnevičiūtės pirmąją prozos knygą. Recenzijoje – vieni keiksmi, koliojimai, pravardžiavimai <...> Stebiuosi, kad tokia talentinga prozininkė gali būti tokios niekšingos dūšėlės žmogysta. Matyt, ir šitaip būna gyvenime. Matyt. <...> Apskritai su Vilimaite prasti reikalai. Geria nežmoniškai, trankosi po visas karčiamas, ištvirkauja su kuo tik papuola, kas tik ja susigundo <...> O jos išpuikimas – neregėtas ir negirdėtas! Laiko save tokia prozininke, kokios gali gimi tik per 300 metų viena, visus kitus rašytojus niekina, viešai iš jų tyčiojasi, šaiposi po visus kampus. Jeigu ji toliau šitaip laikysis, tai bus nekas ir iš jos literatūrinių gabumų“.²⁹⁴

Neigiamai vertindamas aplinkinių elgesį J. Baltušis kontrastą kuria prisimindamas praeitą sunkų kūrybinį kelią. Dienoraštyje, reflektuodamas savo vaikystę, J. Baltušis rašo: „Tvarte rašiau naktimis, iškuopęs mėšlus ir pabarstęs smėlio po kojomis, darbe sugaišdamas nuo 6 ryto iki 10 ar 11 vakaro. Ir neėmė velnias, nepalūžau, atlaikiau visas bėdas. Tai, žinoma, nereiškia, kad visi jaunieji turi dabar šitaip pradėti, sėdėti naktimis tvarte <...> o vis dėlto – sunkumai iš jaunystės reikalingi!“²⁹⁵ Matyti, jog J. Baltušis vertino žmonių tvirtumą, darbštumą, pastangas siekti užsibrėžtų tikslų.

²⁹² Rimantas Glinskis, *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai. Naujosios literatūros studijos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 130.

²⁹³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 4.

²⁹⁴ Ten pat, l. 171–172.

²⁹⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas*, 1974 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 18.

Rašytojas negailėjo griežtų žodžių sau pačiam. Prabėgusį laiką be rašymo laikė praėjusiu veltui, save vadino bevaliu ir tinginiu. Kelias dienas neprisėdęs prie rašomo kūrinio teigė, jog pradeda savęs nekęsti. Smerkė save J. Baltušis ir už dažnus susitikimus su skaitytojais, pasimatymus su kolegomis. 1972-ųjų dienoraštyje – ypač savikritiškas pasisakymas: „Nemyliu ir nekenčiu savęs. Retas esmi bevalis, apsimetėlis, prie jokio darbo prisiversti negaliu. „Juza“ mečiau rašęs, griebiau atsiminimus „Mes ėjom, trepsėjom“, dabar ir šitie nebeatinka. O kokio velnio? Gyvenu materialiai kuo puikiausiai, prabangoje, tiesa, nesimaudau, bet ir sunkumų nepažįstu, turiu puikų butą, patogų gerą kambarį, gerą žmoną, labai guvų anūką, turiu viską, ko reikia ramiam kūrybiniam gyvenimui. O kur tas darbas? Kur mano naujos knygos? Žiūri tik, kad kur išdūmus, su skaitytojais susitikus kuriame nors Lietuvos rajonų ar kolūkių, ir šitie susitikimai pavirto jau kažkokia manija, liga... Po velnių!“.²⁹⁶

Ypač uoliu moralės saugotoju J. Baltušis buvo dukterų Ritos ir Violetos, taip pat ir podukros Dagnės atžvilgiu. Dienoraštyje jis ne kartą nerimauja, kritikuoja jų profesinės veiklos pasirinkimą (jauniausia dukra Violeta pasirinko kinematografijos sritį, o kino menininkų rašytojas niekada negerbė), smerkė negebėjimą elgtis su pinigais, griežtai vertino dukrų vyrus. Dienoraštyje J. Baltušis rašė: „Apskritai, dukterys nedaug džiaugsmo neša. Rita makaluojasi, nesusitvarko gyvenime, vargsta viena su vaiku, nors nesiskundžia, paramos neprašo, bet ant širdies vis guli ir gana. Su Dagne visai prastai, eksploatuoja motiną pasišokinėdama, tempia, neša viską iš mūsų namų“.²⁹⁷ Dukrai Violetai smarkiai įsiskolinus atsisako ją remti finansiškai ir teigia, kad geriau pinigų „išmes per tvorą“, bet vėl jų neduos. Panašios kritikos dukrų, anūkų elgesio atžvilgiu kupinas visas dienoraštis. Verta pastebėti, jog J. Baltušis negaili kritikos savo nepraktiškumui, ūmiam būdui, tačiau kitų ydas dienoraštyje neretai analizuoja gausiau nei savąją.

Žvelgiant į rašytojo šeimos narių prisiminimus matyti, kad pats J. Baltušis neretai elgėsi taip, kaip niekino darant kitus. J. Baltušio podukra prisimena: „<...> Užkopęs į valdžios aukštumas Baltušis pasidarė didelis moralės saugotojas. Dabar mūsų kavalieriai ėmė jam visai nepatikti – esą nesolidūs, ne itin uolūs tarybų valdžios gerbėjai. O jau mylėti vedusį vyrą, jo manymu, apskritai nevalia. Jam pačiam tos „tarybinės moralės normos“, žinoma, negaliojo“.²⁹⁸ Dienoraščio puslapiuose ne kartą atvirai kalba apie meilę kitai moteriai, apie nepraktišką elgesį su pinigais, išlaidavimą, tačiau pastarieji įrašai epizodiški, apie daugybę trumpalaikių romanų, susižavėjimų užsimenama sakiniu ar dviem.

Nepaisant gana griežto auklėjimo, nuolatinių nesutarimų tiek su dukromis, tiek su žmona Monika Mironaite, matyti, kad J. Baltušiu šeima buvo labai brangi. Išsiskyręs su pirmąja žmona ir

²⁹⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 65.

²⁹⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 40.

²⁹⁸ Dagnė Jakševičiūtė, *Gyvenom socializme: prisiminimai apie rašytoją Juozą Baltušį*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 138.

gavęs teisę auginti vieną iš dukrų, niekada nepamiršo antrosios. Finansiškai ir kitaip materialiai padėjo tiek pirmajai savo žmonai, tiek sesei Marytei ir savo mamai. Tai matyti iš J. Baltušio laiškų, įvairiomis progomis iki pat 1990-ųjų rašytų giminaičiams.²⁹⁹ Galimybę gydytis specialiose ligoninėse, specialistus iš užsienio, kelialapius į brangias gydyklas ir poilsia vietas išrūpino ne vienam savo artimajam. Verta pastebėti, kad ypač J. Baltušis mylėjo ir rūpinosi savo anūku Roku, kuris nemažą gyvenimo dalį gyveno su J. Baltūšiu ir M. Mironaite, o ne su savo mama D. Jakševičiūte. Pirkdamas batus, kostiumą sau, visada naujus rūbus ar avalynę išrūpindavo ir anūkui. Jautriai J. Baltušis pergyveno konfliktus su M. Mironaite, dienoraštyje ne kartą prisipažino nebegalintis pakelti įtampos, norintis skyrybų antrą kart (vieną kartą su M. Mironaite J. Baltušis buvo išsiskyręs), tačiau nuoširdūs pokalbiai, džiaugsmas dėl anūkų pasiekimų, bendrai užgyventas turtas stabdė nuo tokio žingsnio. Kaip užsiminta anksčiau, sunkiai J. Baltušis rado bendrą kalbą su dukromis. Negalėjo atleisti Ritai už tai, kad, išvykusi į Australiją, ten ir pasiliko kurtis tolesnio gyvenimo³⁰⁰, podukrą Dagnę kaltino intrigomis, tačiau visada džiaugėsi jų pasiekimais, ištikus nelaimėi skubėdavo padėti. Privilegijomis nemaža dalimi naudojosi šeimos narių gerovės, o ne savo asmeninės naudos kūrimui. Nepaisant meilės šeimai ir jos svarbos, reflektuodamas savo šeimyninį gyvenimą J. Baltušis rašė: „Atvirai pasakius, nepavyko man gyvenimas. Ir negalėjo pavykti. Kitoks buvau, negu visi. Mažai tinkamas šeimos gyvenimui, nepraktiškas, bailokas. Šitokie nebūna laimingi. Ir nebūna laimingi, kas arti jų stovi, visų pirma – šeima“.³⁰¹

Konfliktai šeimoje, nusivylimas savo paties elgesiu J. Baltušį skatino ieškoti žmogiškojo ryšio kitų žmonių draugijoje. Paguodą J. Baltušis surado ilgametėje draugystėje su poete Dalia Saukaityte. Ištikus nelaimėi, susipykus su šeima, prieglobsčio rašytojas ieškojo pas jaunesniąją kolegę ir pokalbius su ja vadino gydančiais. Suprasdamas amžiaus skirtumą (41-eri metai) J. Baltušis dienoraščiuose dažnai pats su savimi diskutavo apie galimą draugystės peraugimą į meilę, pastarąją mintį laikydamas kvaila, negalima, svarstė apie šių santykių baigtį. Bene geriausiai jo jausmus ir šių santykių svarbą, savo žmogaus atradimą byloja dienoraščio įrašas: „Keista vis dėlto mūsų draugystė. Tarytum sapne viskas, tarytum kokiam regėjime. Viskas nerealu kažkaip. Susitinkame, kalbamės, bendraujame, dalinamės visomis mintimis, ir vis kažkaip supami keistos skaidrumos, lyg sapnuodami. Realus pasaulis su jo žmonėmis, rūpesčiais, reikalais, apskritai, tikrovė kažkur anapus mūsų, svetimas mums ir absoliučiai nereikalingas. Tarytum nieko daugiau nėra nėra visoj Žemės planetoj, tikrai mudu du. Ir nieko mums nereikia, tiktai matyti vienas kitą, tiktai girdėti vienas kito balsą. Ar tai meilė? Dievas žino. Ar tai reikia slėpti nuo visuomenės, žmonių?

²⁹⁹ Juozas Baltušis iš arti: laiškai ir kt. Sud. Rita Baltušytė, Vilnius: Kultūros barai, 2010.

³⁰⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuonioliktas tomas*, 1986 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 357, l. 103–104.

³⁰¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Penkioliktas tomas*, 1983 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 11–12.

Dievas žino. Širdies gilumoje nejaučiu mažiausios kaltės prieš Moniką, juo labiau – prieš visuomenę, nors protu kartais suprantu, kad gal negerai šitaip“.³⁰²

Matyti, jog atradęs artimą žmogų, J. Baltušis pamina kitiems primestas ir taikytas moralės normas. Rašytojas tiek viešojoje erdvėje, tiek dienoraštyje minėjo, kad bjauriausias žmogaus bruožas yra dviveidiškumas.³⁰³ Jis teigė nesuprantantis, kaip žmonės gali į akis sakyti viena, o už akių daryti kita, greitai išsižadėti savo pažiūrų. Šią kritiką jis ne kartą taikė kolegoms rašytojams, kritikuodamas už nuomonės nenuoseklumą, prisitaikėliškumą. Pats rašytojas taip pat ne visada buvo atviras. Pripažindamas, jog gyventi dvigubą gyvenimą – mylėti D. Saukaitytę, bet nenorėti skirtis su M. Mironaite – negerai, nuolat svarstė, kaip savo romaną nuslėpti nuo visuomenės.³⁰⁴ Teigdamas, jog nenori skaudinti Monikos, draugystę su D. Saukaityte stengėsi slėpti nuo aplinkos.

Nors J. Baltušis buvo pripažintas rašytojas, o kolegų, giminaičių prisiminimuose išryškėjo kaip draugystę, pasitikėjimą vertinęs žmogus, pastarųjų vertybių realizacijos jo gyvenime stigo. Vos keletą rašytojų – A. Venclovą, J. Paukštelį ir kai kuriuos kitus – J. Baltušis laikė savo draugais. Nuoširdus žmogiškas santykis J. Baltušiui buvo labai svarbus, todėl jis ypač vertino susitikimus su jį mylinčiais skaitytojais. Rašytojas pripažįsta besidžiaugiantis, jog turi tautos pripažinimą, o daugiau jam nieko ir nereikia. Vis dėlto nepaisant susitikimų su gerbėjais, jų laiškų, dėmesio, visų mylimas rašytojas teigė visą gyvenimą jautęs vienišumą. „Vaikystėje ir suaugęs, jaunas būdamas, ir vėliau, vedęs Vandą, ir dar vėliau, surišęs savo likimą su Monika. Žiūriu kartais: vaikšto žmonės, važinėja, vis po du, vyras su žmona, vaikus vedasi, anūkus, savi visi, artimi, o kur mano artimieji, kur savieji? Nieko šito neturėjau: nei savųjų artumo, nei draugų tikrų“.³⁰⁵

Atsakydamas į leidinio „Švyturys“ anketos klausimus J. Baltušis teigia, kad labiausiai žmoguje vertina žmogiškumą³⁰⁶. Pastaroji savybė dažniausiai apibūdinama palankumu, pagarba, atjauta ir pasiaukojimu dėl kitų. Rašytojo dukra R. Baltušytė teigė, kad jos tėvas tikrai nebuvo angeliukas su sparniukais, tačiau, nepaisant padarytų klaidų, jis ne kartą padėjo kitiems.³⁰⁷ J. Baltušio dienoraštyje kas mėnesį regimi įrašai, kuriuose atspindimi pagalbos prašymai. Vieni į J. Baltušį kreipdavosi dėl didesnio buto, kiti – dėl darbo, tretį – prašydami užtarti svarstant jų likimą atsakingose institucijose. J. Baltušis tarpininkavo dėl malonės suteikimo buvusiam Kauno „Orbitos“ administratoriui R. Lisauskui, padėjo gauti butus tūloms darbininkų Markevičių, Smolenskų šeimoms, džiaugėsi galėdamas padėti valdžios užguitiems, nemėgtiems „paprastiems“ žmonėms.

³⁰² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 100.

³⁰³ Juozas Baltušis, *Pasakymai ir atsakymai: apybraižos, straipsniai, recenzijos, interviu*, Vilnius: Vaga, 1988, p. 199.

³⁰⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 274.

³⁰⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 135.

³⁰⁶ Juozas Baltušis, *Pasakymai ir atsakymai: apybraižos, straipsniai, recenzijos, interviu*, Vilnius: Vaga, 1985, p. 199.

³⁰⁷ Rita Baltušytė, Juozas Baltušis nebuvo angeliukas su sparniukais, in: *alfa.lt*, 2012 m. gruodžio 17 d., prieiga per internetą: < <https://www.alfa.lt/straipsnis/15071266/baltusyte-juozas-baltusis-nebuvo-angeliukas-su-sparniukais>>, [žiūrėta 2018–05–06].

Taigi rašytojas stengėsi padėti vargingiau gyvenusiems žmonėms; jam rūpėjo kitų žmonių problemos.

Sovietmečiu J. Baltušis garsėjo kaip gana aršus socializmo propaguotojas, nevengęs auklėti savo kolegų³⁰⁸, saugumo struktūroms įskundęs savo mokytoją K. Borutą, prisidėjęs prie rašytojo K. Jakubėno negandų³⁰⁹, negailestingai kritikavo jam neįtikusius rašytojus, griežtai pasisakė prieš kai kurių rašytojų priėmimą į Rašytojų sąjungą³¹⁰. Ne kartą rašytojas kaltintas prie savižudybės privedęs poetą Vladą Grybą³¹¹, pražudęs ne vieną talentą³¹². Su žmoniškumo problema rašytojui tiesiogiai teko susidurti dirbant Aukščiausiosios Tarybos prezidiume, kuriame buvo sprendžiami mirties bausmė nuteistų asmenų likimai. Kalbėdamas apie turėtą spręsti mirtininko klausimą jis svarstė: „Visa laimė – mirtininko klausimas atidėtas. Kiekviena tokia byla atima man kelias naktis miego: vis svarstau, svarstau, ar teisingai balsavau. Tikras prakeikimas toji mirties bausmė. Ir kodėl būtent pas mus ji taip plačiai taikoma?“³¹³

Kaip pamatinę menininko savybę J. Baltušis įvardijo sąžinę. Pasak jo, tik sąžinei paklūsta menininkas, tik ji diktuoja visus jo poelgius, tik jai jis paklūsta be jokių išlygų. Anot jo, šia prasme menininkas visuomet nuoširdus, ištikimas, bekompromisis³¹⁴. Taigi nuoširdumui, ištikimybei ir nuoseklumui J. Baltušis savo gyvenime suteikė vertybių statusą. Jis taip pat teigė: „Žygdarbyje ar smukime, drąsiausiuose kūrybiniuose užmojuose ar įkyriose gyvenimo smulkmenose jis niekad nesitaiksto, prie nieko neprisitaiko, niekad nedaro to, kuo netiki visa širdimi, kam nešaukia jo sąžinės balsas. Ne vien protu, bet ir galia menininko intuicija jis kiekviename žingsnyje nujaučia tą mirtiną pavojų, kurį menininkui neša mažiausias kompromisas su savo sąžine – pavojų iš kūrėjo tapti konjunktūriniu autoriumi, prarasti savo veidą ir pagaliau savo talentą“³¹⁵. Kūryboje J. Baltušis neretai laikėsi savo pozicijos, susirinkimuose apgindavo savo nuomonę ir tam tikrus siužeto motyvus, tačiau ne visada sąžinė kaip aukščiausia vestybė veikė jo kasdieniame gyvenime.

Taigi žmogiškumas J. Baltušiui nebuvo svetimas, tačiau, padėdamas vieniems, gana nuožmiai elgėsi su kitais. Savo aplinkiniams taikydamas gana aukštus moralės standartus ir tikėjęs, kad jo teigiamos nuostatos yra teisingos, pats neretai elgėsi priešingai, prisitaikydamas prie

³⁰⁸ Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai 1978–2004*, sud. Janina Žėkaitė, Jūratė Sprindytė, Vilnius, 2007, p. 4.

³⁰⁹ Mindaugas Tamošaitis, *Skausmingas praregėjimas: Lietuvių rašytojai Antrojo pasaulinio karo metais ir pokariu*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2014, p. 173.

³¹⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Devynioliktas tomas*, 1987 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 358, l. 71–72.

³¹¹ Apie J. Baltušio kaltę dėl Vlado Grybo mirties prisiminimuose rašo Eduardas Mieželaitis, in: *Nereikalingas žmogus.*, Akcentai, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003, p. 101–102. Apie kaltinimus dėl V. Grybo mirties dienoraštyje J. Baltušis, in: Juozo Baltušio dienoraščiai. Devintas tomas, 1975 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 346, l. 30–31; Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuonioliktas tomas*, 1986 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 357, l. 38 – 39.

³¹² Apie tai, kad visuotinai yra vadinamas talentų žudikų, J. Baltušis rašo dienoraštyje, in: Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuonioliktas šeštas tomas*, 1974 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 155.

³¹³ Juozas Baltušis, *Dienoraščiai. Pirmas tomas*, 1952–1969 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 81.

³¹⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 156.

³¹⁵ Ten pat.

situacijos. Nekentęs dviveidiškumo, išdavysčių, pats rašytojas ne kartą nusižengė šiems tauriems postulatams.

5.2. Dievo ieškantis komunistas: religijos problema

Antireliginė propaganda buvo svarbi sovietų režimo vykdyto ideologinio indoktrinavimo ir antibažnytinės politikos dalis. Tuo metu, kai būta labai mažai galimybių giliau pažinti tikėjimo turinį, o visais įmanomais kanalais brukamos ateistinės propagandos niekas negalėjo viešai kvestionuoti, istoriko Arūno Streikaus teigimu, norom nenorom ji darė didelę įtaką Lietuvos gyventojų mentalitetui.³¹⁶

Komunistu drąsiai save vadinęs J. Baltušis didelių dvejonų, konversijų religinėje plotmėje nepatyrė. Viename dienoraščio lapų rašytojas prisipažįsta: „Niekada nemylėjau dievo“.³¹⁷ Kitiškai rašytojas žvelgė į religines šventes, religines šventes namuose, nors jo šeima (mama, sesuo, brolis) buvo tikintys ir vaikystėje J. Baltušis auklėtas krikščioniškoje dvasioje. Kitišką santykį su religija demonstruoja nuolatinis žodžio „Dievas“ rašymas mažąja raide, taip jį paverčiant bendrinium daiktavardžiu, apibūdinant tarsi tam tikrą daiktą, reiškinį. Mažąja raide dažnai rašomi ir visų religinių švenčių pavadinimai: kūčios, kalėdos, velykos... Ypač kitiškai rašytojas vertino hierarchinę Bažnyčios struktūrą. Mąstydamas apie filmo „Prie Nemuno rytas“ aptarimą piktinosi: „Konkrečiai, reikalauta parodyti kunigą darant piktadarystes tik dėl to, kad jį priverčia tai daryti buržuaziniai nacionalistai. Kvailystė! Kunigai be jokio „spaudimo“ eina prieš tarybinę santvarką. Antras reikalavimas: įvesti į filmą antrą kunigą ir parodyti jį teigiamu. Dviguba kvailystė! Nėra kunigų gerų ir blogų, visi kunigai blogi, visi liaudies priešai! Ilgai barėmės, bet taip ir nesutarėme. Žiūrėsime“.³¹⁸

Nepaisant neigiamo požiūrio į Bažnyčią, rašytojas pripažino, kad kadaise tikėjo Dievą. Tiksliau, tikėjo kažkokia jėga, kuri padėdavo semtis stiprybės sunkiais gyvenimo momentais, o pastarąją vadino „Dievu“. Dienoraštyje regimas savitas atsimetimo nuo tikėjimo išpažinimas: „Kokia prasmė dabar valgyti kūčias? Švęsti Kalėdas? Viskas praėjo, nublanko, išseko, vien prisiminimai graudūs liko, kaip susėsdavome visa šeima prie bendro stalo: mama, tėtis, brolis Leonardas, sesuo Marytė. Laužėm plotką, dėkojome dievui už pragyventus metus, linkėjom sulaukti naujų kūčių... Kur dabar viskas, o visų pirma – dievas? Nieko nebeliko. Abu tėvai – seniai kapuose. O dievas? Niekad jo nemylėjau, negalėjau įsivaizduoti, kad jis egzistuoja, tačiau buvo lyg ir kažkokia paguoda, kad vis dėlto „kažkas“ yra, kad visos skriaudos bus atlygintos „tenai“, anapus kapo duobės. Būsiu atviras, tiesus: daug paguodos suteikdavo toji mintis. Matyt, tikėjimo žmonės

³¹⁶ Arūnas Streikus, Antireliginė propaganda Lietuvoje 1944–1970 metais, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2004, nr. 14, p. 88.

³¹⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 285.

³¹⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Pirmas tomas*, 1952–1969 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 340, l. 1.

laikosi daugiausia dėl tos paguodos, kurią teikia jis. Kažkuo juk reikia tikėti, jei ne dievu tai žmonėmis, gerosiomis jų savybėmis, kitaip – pražūsi. Ir štai tikėjimo į dievą man nebeliko. Labai seniai. Ir sugriovė man šitą tikėjimą ne koks moksliškas suvokimas, kad dievas – gryna metafizika /moksliniu samprotavimu niekada nepasižymėjau/, o labai realūs dalykai, visų pirma – Vatikano politika, jo konkordatas su Adolfu Hitleriu, popiežiaus nurodymas teikti pagalbą per Raudonąjį kryžių viso pasaulio karo belaisviams, išskyrus tarybinius. Iš to ir kilo reali išvada, kad religija – toks pat melas, kaip apskritai bet kokia politika“.³¹⁹ Šioje dienoraščio išpažintyje matome, jog rašytojas religiją tapatino su tam tikra kryptinga politika, kritikavo jos institucionalizavimą, lėmusį nusigręžimą nuo jos, o drauge ir nuo Dievo.

Nors J. Baltušio išsakyta nuostata abejonių jo įsitikinimais nekelia, tam tikri kalbos bei elgesio bruožai kuria savitą kontrastą. Reaguodamas į žinią apie Broniaus Radzevičiaus pasitraukimą iš gyvenimo, J. Baltušis kreipiasi į Dievą: „Nieko nekalbu apie savo nuotaiką, vien tariau: duok dieve, jeigu tikrai dar esi kur, kad šitokių pranešimų nebebūtų bent ateityje, Duok dieve“.³²⁰ Šis kreipimasis į Dievą demonstruoja J. Baltušio norą tikėti kažkuo aukštesniu, atrasti tikėjimą, leisiantį manyti, kad ateityje su antgamtinių jėgų pagalba panašios tragedijos nepasikartos. Valingai ar ne rašytojas į Dievą kreipiasi prašydamas sergėti jam padėjusius žmones, prašydamas apsaugoti nuo nelaimės. Viena vertus, nuolat regimą kreipinį „Duok, Dieve“ galima vertinti kaip priežodį, populiarų visais laikais. Kita vertus, tai atskleidžia žmoguje išlikusį tikėjimo grūdą ar bent norą tikėti kažkuo aukštesniu nei jis pats.

Kritiškai vertinęs religines šventes, religinio kulto pastatus, J. Baltušis nesibodėjo turėti Kristaus skulptūros savo nuosavuose namuose, džiaugėsi gauta reta maldaknyge. Netikėtai iš Ateizmo muziejaus atėjęs vaikinai J. Baltušiu atnešė drožinį – Kristaus galvą. Rašytojas šį gestą įvertino palankiai ir pasikabino savo darbo kabinete³²¹. Šio fakto J. Baltušis nesureikšmino, tačiau tai leidžia suprasti, kad jis nebuvo aršus ateistas. Pastarasis sovietmečiu sietas su bene kiekvieno komunisto charakteristika. Kristaus atvaizdas suranda vietą rašytojo asmeninėje erdvėje. Ne kartą J. Baltušis lankėsi ir bažnyčioje, noriai klausėsi giesmių ir panirdavo į vaikystės prisiminimus, kai į maldos namus keliaudavo su visa šeima. Prisipažino, kad klausydamasis choro atliekamos giesmės „Marija, Marija“ buvęs giliai sujaudintas ir jautęs grožio sukeltus šiurpulus³²².

J. Baltušis nekritikavo kitų žmonių apsisprendimo lankytis atlaiduose, mišiose. Lankydamasis Anykščiuose rašytojas stebėjosi, kad į bažnyčią susirinko minios žmonių, kurių gretose – ir vaikai, ir suaugę vyrai, ir senoliai, jog visi noriai aukoja bažnyčiai.³²³ Pasak jo, tokios

³¹⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 285–286.

³²⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvyliktas tomas*, 1980 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 351, l. 200.

³²¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas*, 1974 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 82.

³²² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 166.

³²³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 126.

praktikos regėjimas sukelia įspūdį, esą niekas Lietuvoje nepasikeitė, viskas kaip tarpukariu. J. Baltušis svarsto apie antireliginės propagandos ir ateizmo diegimo veiksnumą. Jis abejoja įvairių organizacijų – spaliukų, pionierių, komjaunimo veikimo nauda, kadangi besimeldžiančių skaičius, anot jo, nesumažėjo nuo ateitininkų, pavasarininkų laikų³²⁴.

J. Baltušis su pašaipą žvelgė į valdžios priemones, kuriomis siekta žmones atitraukti nuo tikėjimo. Pasak jo, sunku įsivaizduoti ką nors kvailesnį nei ateistų kovą su religija: estradinis koncertas tikinčiųjų neatitrauks nuo vyskupo vizito parapijoje. Anot jo, aklas kunigų luomo juodinimas taip pat nieko neįtikins ir nepaveiks. Pavyzdžiui, antiklerikalinį filmą apie prelatą Olšauską J. Baltušis laikė ne tik prasta kino juosta, tačiau ir visos ateistinės propagandos kompromitavimu.³²⁵ Jis svarstė, ar apskritai teisinga valdžios pažiūra į religiją, žmonių tikėjimo klausimą. Oficialiai atšaukus Dievą, jis nebuvo pakeistas niekuo kitu, tačiau žmonėms dvasinis gyvenimas visada rūpėjo ir bus reikalingas. Išraiškina rašytojo pastaba: „Ir visiškai be reikalo, man atrodo, dabar taikomos visokios represijos tikintiesiems, pradedant bažnyčių uždarinėjimu, jų turto išgrobimu ir baigiant draudimu mokyti vaikus tikėjimo katekizmo. Niekai visa tai. Nuo šitų priemonių žmonėse vien rūstybė ir noras priešintis stiprėja“.³²⁶ Deklaravęs savo ateistines pažiūras, rašytojas niekada nemenkino religijos, nekvestionavo jos svarbos kasdieniame kitų žmonių gyvenime.

Religiniai motyvai nebuvo svetimi ir J. Baltušio kūriniams, ypač „Sakmei apie Južą“. Būtent dėl pasikartojančio kryžių motyvo rašytoją kritikavo Juozas Stepšys, tačiau pastarieji galutiniame romano variante išliko. Greta kryžių ne kartą minimos mišios, giesmės, švęstas vanduo, taip pat teikiantys aliuzijų į krikščionišką tikėjimą. Stebisi Juza ir sūnėno Adomelio bei jo mylimosios vedybomis, kurių nepalaimino kunigas³²⁷. Anot Renatos Šerelytės, nežinia, kaip psichoanalitikas aiškintų Juzos sapnus apie mirusius artimuosius, bet frazė, kad gyvajam „mirusių nereikia kalbinti“, užtat sapne pamačius galima paprašyti atleidimo, „ranką pabučiuot gali, padėkoti, kad geri tau buvo“,³²⁸ labai artima maldai. „Kalno pamokslui. Atšiaurų chtonišką pasaulį nušviečia Evangelijos šviesa, o Juzos mirtis palinkus virš „baltai išklajėto lino marškinių“ panaši į atleidimo prašymą“.³²⁹ Išsiskyrė rašytojas ir savo nenoru juodinti kunigus. Romane į akis krinta, kad klebono nesistengiama piešti kaip neigiamo veikėjo, liaudies priešo, besistengiančio pralobti iš kiekvienos smulkmenos. Priešingai, jis ragina Adomo žmoną nelaikyti savyje pykčio, susitaikyti su Juza, vieni kitiems atleisti nuodėmes.

³²⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 126.

³²⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Septynioliktas tomas*, 1985 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 356, l. 49.

³²⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Vienuoliktas tomas*, 1979 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 350, l. 7–8.

³²⁷ Juozas Baltušis, *Sakmė apie Južą*, Vilnius: Vaga, 1984, p. 291.

³²⁸ Renata Šerelytė, *Nebylus pasaulis*, in: *Šiaurės Atėnai*, 2007, rugsėjo 15, nr. 35 (861), p. 9.

³²⁹ Ten pat, p. 9.

J. Baltušis deklaravo, jog netiki Dievą, piktinosi Bažnyčios hierarchine struktūra, negailėjo kritikos kunigų luomui. Nepaisant to, sunkiomis gyvenimo akimirkomis jis ieškojo paguodos, kreipdamasis ir į Dievą. Būdamas įsitikinęs komunistas, J. Baltušis nepropagavo ateizmo, nemenkino žmonių, lankiusių bažnyčią ir tikėjusių Dievu. Krikščionybės motyvus įpynė į savo kūrybą.

6. LIETUVOS PRAEITIES VERTINIMAI IR ATEITIES VIZIJOS: NUO „BURŽUAZINIŲ NACIONALISTŲ“ IKI „SAJŪDŽIO EKSTREMISTŲ“

6.1. Lietuvių tautos vaizdinys ir požiūris į kitas tautas

Sovietų Sąjunga santvarką grindė ir okupacijos faktą dengė internacionalizmo politika, pagrįsta „tautų draugyste“, nacionalinių interesų pajungimu bendros valstybės galiai. Ne vienerius metus Baltijos šalyse vykdyta rusifikacija, gniaužtas nacionalinis identitetas nepraslinko be žymės, tačiau lietuvių tauta išliko. Savo dienoraštyje būtent lietuvių tautos, o ne sovietinės visuomenės, egzistencijos klausimus, santykius su kitomis tautomis analizavo J. Baltušis.

Rašytojas išdėstė savitą lietuvių tautos vaizdinį. Ypač dažnai pasikartojantis darbščios, sąžiningos tautos motyvas. J. Baltušis gyrė ir gynė lietuvių tautos liaudies išmintį, jos valią, iškilusią sunkiais gyvenimo momentais.³³⁰ Kalbėdamas apie lietuvius J. Baltušis dažnai sugrįžta prie masinių tremčių į Sibiro žemes. Anot jo, nuo šių trėmimų lietuvių tauta smarkiai nukentėjo, tačiau išliko. J. Baltušis su apmaudu aptarė tuščių vagonų užpildymo praktiką, nekaltų žmonių trėmimus, Sibiro snieguose mirusius vaikus ir net po reabilitacijos negrįžusius žmones. Krištiškai vertindamas Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus veiklą pirmųjų tremčių metu rašė: „<...> nerodė jis gailėsčio niekam, daužė kairėn ir dešinėn, 1941 metais, prieš pat karo pradžią, taip buvo pagautas veiklos „užsidegimo“, kad pasimojo išpildyti virš šimto procentų masinio lietuvių trėmimo į Sibirą planą. Tūkstančiai ir tūkstančiai visiškai nekaltų žmonių tada atsidūrė Sibiro snieguose, tūkstančiai vaikų išmirė pakeliui, tūkstančiai nebegrįžo net po reabilitacijos“.³³¹ Pats išvengęs tremties, J. Baltušis dažnai pabrėžia tremčių siaubą ir neteisybę, kurią kulto laikais teko patirti lietuviams: „Nieko šito gi nebuvo, žmonės tiesiog masiškai buvo apšaukiami liaudies priešais ir tremiami arba naikinami. Šitokio likimo susilaukė dešimtys tūkstančių Lietuvos žmonių, ešelonas po ešalono išgabentų į Sibirą kartu su žmonomis, seneliais, vaikais, net vos gimusiais kūdikiais. Tai vis buvo „Liaudies priešai“? O Lietuvos kariuomenės karininkija? Tūkstančiai jų sunaikinti, kiti iki šiol negali sugrįžti – po 47 metų kalėjimo ir lagerių! Tai irgi buvo „liaudies priešai?“³³²

J. Baltušis piktinosi bandymais šmeižti lietuvius. Jautriai rašytojas reagavo į per televiziją transliuotą spektaklį „Kunigo naudą velniai“ gaudo, pastatytą remiantis Žemaitės apysakos motyvais. Pasak jo, iš vaidinimo susidaro įspūdis, jog visi lietuviai – vagys, gobšuliai, tamsuliai, fanatikai, tikri nusikaltėliai.³³³ Deklaruodamas lietuvių tautos gerąsias savybes bei rūpestį savo tauta, J. Baltušis prisipažįsta: „Ir sunku ant širdies, kad ir aš kai kuria prasme gerokai pajuodinau

³³⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Penkioliktas tomas*, 1983 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 64.

³³¹ Ten pat, l. 139.

³³² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 53–54.

³³³ Ten pat.

mūsų tautos žmones savo „Parduotose vasarose“, kai kuriose kitose savo knygose. Kam man šito reikėjo“.³³⁴ Šis svarstymas demonstruoja J. Baltušio gebėjimą prisitaikyti, paminti savo principus, kai to reikia, greičiausiai, deklaruojant palankumą okupacinei valdžiai, siekiant išlaikyti išskirtines privilegijas.

Toks rašytojo elgesys panašėja į Cz. Miloszo įvardytą tautinį *ketmaną*: viduje galima smerkti SSRS, tačiau verta reikšti pagarbą šiai šaliai – gerbti jos laimėjimus įvairiose srityse, nešiotis rusiškus laikraščius ir knygas, garbinti rusų muzikantus ir aktorius, kultūrą. Nė vieno kūrinio įžymioms Rusijos asmenybės arba tiesiog rusų gyvenimui nepašventęs ir vien savo krašto temomis terašas rašytojas negali būti saugus³³⁵. J. Baltušis viešai gyrė rusų rašytojus, viename straipsnių Tėvyne įvardijo ne Lietuvą, o Sovietų Sąjungą, atsiribodamas nuo bet kokio tautiškumo kalbėjo ne apie lietuvius, o apie tarybinę liaudį, darbo žmones.³³⁶ Prisimindamas pasitraukimą į SSRS gilumą dienoraščio puslapiuose rašytojas peikė, smerkė sovietinę santvarką ir jos ydas, afišavo lietuvių tautos aukštą kultūros lygį, lietuviams būdingas gerąsias savybes³³⁷. Dienoraštyje rašytojas taip pat aiškiai deklaravo: „Buvau, esu ir lieku lietuvis, patriotas“.³³⁸ J. Baltušis aiškiai save identifیکavo esant lietuviu, ne Sovietų Sąjungos piliečiu. Vaidyba ir tautinis *ketmanas* buvo neatskiriama J. Baltušio laikysena.

Pabrėždamas lietuvių toleranciją, išsvermę, jis taip pat teigė, jog lietuvių tauta niekada nebuvo nei nacionalistai, nei šovinistai. Dienoraštyje teigiama: „Mes, lietuviai, niekuomet nebuvo nei šovinistai, nei nacionalistai, nei nacionaliniai pasipūtėliai, o visuomet tolerantiški kitoms tautoms, draugiški, mažų mažiausiai – pakantūs. Bet mes trokštame, kad ir į mus būtų žiūrima taip, kaip mes žiūrime į kitas tautas, kad būtų branginama ir tausojama viskas, ką mes turime savito, brangaus kiekvieno lietuvių širdžiai, kas sudaro mūsų nacionalinį orumą, įgalina jaustis pilnaverčiais žmonėmis. Ir tais atvejais, kai šito nebūna, mes daromės ryžtingi, net žiaurūs. Ne kitoms tautoms – anaipol! – o tiems, kurie nelaiko mus savita tauta, nepripažįsta mums teisių vystyti mūsų nacionalinę kultūrą, mūsų nacionalinį charakterį“.³³⁹

Šis dienoraščio įrašas disonuoja su rašytojo ne kartą išreikštu kritišku požiūriu į Lietuvoje gyvenusias žydų, rusų tautas bei jų įtaką lietuviams. J. Baltušis teigė, kad XX a. 8-ajame dešimtmetyje vyko visos kultūros ir visos rusų civilizacijos smukimas, pasireiškęs žmonių sulaukėjimu, masiniu alkoholizmu, masiniu kyšininkavimu, valstybiniu mastu varomu melu,

³³⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 53–54.

³³⁵ Czesław Miłosz, Pavergtas protas, *Pavergtas protas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995, p. 83–85.

³³⁶ Juozas Baltušis, Atėjo Leninas visiems laikams, in: *Literatūra ir menas*, 1955, nr. 17, balandžio 23 d.

³³⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 53–54.

³³⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt antras tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 361, l. 59.

³³⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Antras tomas*, 1970 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 341, l. 79.

neapykanta kiekvienam talentui, šviesesniai protui. Su rusų tauta J. Baltušis siejo daugiau ydų: palaidumą, neprisirišimą prie gimtųjų vietų ir aklą paklusnumą. Anot jo, blogiausia, kad šis rusų kaip tautos smukimas neša užkratą kitoms tautoms, kurių gretose – ir lietuviai.³⁴⁰ Križiškai rašytojas vertino rusų tautos smelkimąsi į įvairias Sovietų Sąjungos respublikas ir vykdytą rusifikaciją.

Rusus J. Baltušis vertino kaip kultūriniais, mentaliniais bruožais lietuviams nusileidusią tautą. Pašiepdamas atsidavimą kiekvienam naujai išrinktam generaliniam sekretoriui rusus J. Baltušis vadino „Dievo ieškotojų“ tauta. Jo manymu, rusamas visiškai nesvarbu, ką garbinti, svarbu atlikti simbolinį garbinimo aktą.³⁴¹ Nepaisant rusų tautos ydų akcentavimo ar net tautos menkinimo, J. Baltušis laikėsi pozicijos, kad tik draugystėje su Rusija lietuviai gali išlikti kaip tauta. „Negi neaišku, kad tik draugystėje su rusais mes galime išlikti kaip tauta, vystyti savo nacionalinę kultūrą? Sandraugoje ne su kuria kita, o būtent rusų. Yra ir kitas kelias – su vokiečiais, tačiau šis – į pražūtį vedantis. Jeigu Vokietija perimtų Lietuvos teritoriją, tai po kelių metų jau niekas šioje žemėje nedrįstų Lietuvos vardo ištartį“.³⁴²

Skeptiškai, tačiau nevienareikšmiškai J. Baltušis žvelgė ir į žydus. Pastaruosius, nemaža dalimi dėl asmeninių nesutarimų su žydų tautybės rašytojais, vadino karjeristais, šlovės ieškotojais, dėl pinigų galinčius padaryti daug. Stereotipinis žydo, kuriam didžiausia vertybė pinigai, požiūris smarkiai veikė rašytojo pažiūras. J. Baltušis kaltino žydus darbu Glavlite³⁴³, veikimu komunistų partijoje, kino industrijoje, polinkiu meluoti, gobšumu. Vos identifikavęs žmogų esant žydų tautybės, J. Baltušis nusiteikdavo ypač kritiškai³⁴⁴. 1988-aisiais rašytojas apgailestavo: „Sužinojau netikėtą ir gan nemalonią naujieną: taigi, pasirodo, Lietuvos Valst. kino reikalų komiteto pirmininkas Brazaitis – pusžydis. Dabar iš karto daug kas paaiškėjom tegu velniai griebia mano žioplumą: nežinojau šito tiek metų!“³⁴⁵. Taikos gynimo komitete priėmęs rinkėją Movšą rašytojas greitai deklaruoja, kad juo netiki ir priduria: „Be viso kito – žydų tautybės, o tokie nūnai moka meluoti“³⁴⁶. Sutikęs seną pažįstamą J. Baltušis tarsi pagyrimą išsakė tai, kad šis, nors ir žydas, tačiau visai „nežydiškas“³⁴⁷.

Neslėpdamas nepakantumo, neargumentuotos paniekos žydams, J. Baltušis nemenkino jų kultūros. 1961 m. buvo likviduotos Olandų gatvės žydų kapinės. Antkapiniai paminklai buvo panaudoti visuomeninės paskirties pastatų, laiptų statymui. Tokią praktiką J. Baltušis vertino

³⁴⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas*, 1971 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 1–2.

³⁴¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Septynioliktas tomas*, 1985 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 356, l. 76.

³⁴² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt antras tomas*, 1990 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 361, l. 117.

³⁴³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Aštuntas tomas*, 1976 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 347, l. 83–84.

³⁴⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Devynioliktas tomas*, 1987 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 358, l. 98;

³⁴⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 52.

³⁴⁶ Ten pat, l. 19.

³⁴⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Vienuoliktas tomas, 1979 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 350, l. 143.

neigiamai. Jis teigė, jog, pagerbiant žydų tautos tragediją Hitlerinio siaubo metais, reikėjo apsaugoti jų kapus: „tegu stovi, tegu primena, kad buvo ir tokia tauta, sudariusi bene didžiausią tautinę mažumą Lietuvoje ir Lenkijoje. <...> Žydų nebėra, tiksliau, mažai jų belikę mūsų kraštuose, tačiau yra juk istorija. Prieš ją teks atsakyti“, – rašė J. Baltušis.³⁴⁸ Neigiamai rašytojas vertino siekį žydų tautos istorijos temą, jo paties žodžiais, „žydų klausimą“, išbraukti iš grožinės literatūros kūrinių. Anot jo, tūkstančiai žydų emigravo į Izraelį, dar daugiau tūkstančių, negavę leidimo išvykti, kelia protestus. Esant tokiai situacijai nurodymas neanalizuoti žydų istorijos atrodo dirbtinis, netikras ir neteisingas, varžantis ir taip menką menininkų teisę sovietmečiu³⁴⁹.

Taigi atsiskleidžia J. Baltušio rūpestis tautos ir jos istorijos išlikimu. Milžinišką žydų skaičiaus sumažėjimą Lietuvoje, bandymą slėpti istoriją rašytojas sieja su tautos egzistencijos klausimu. Panašią išlikimo situaciją pokario metais (tremtys, partizaninis karas, išėvystė į Vakarų šalis) išgyveno lietuviai, o su bandymais „perrašyti istoriją“ grūmėsi visą sovietmetį. J. Baltušis dienoraštyje dažnai apmąsto lietuvių tautos istoriją, mini Sibire mirusius nekaltus žmones bei šviesiausius protus, išvykusius į užsienį. Prisimindamas susitikimą su Algirdu Juliumi Greimu, rašytojas teigia, jog negalima prarasti nė vieno lietuvio, būtina palaikyti ryšius, bendradarbiauti³⁵⁰. J. Baltušiu rūpėjo tautos, jos istorijos ir tapatumo išsaugojimas nepaisant istorinių pokyčių.

6.2. Laikysena praėjusios ir dabartinės tikrovės atžvilgiu

J. Baltušis romanuose, publicistiniuose straipsniuose ne kartą svarstė apie Lietuvos istorinę raidą. XX a. pradžios Lietuvoje nuo vaikystės dirbęs samdiniu, negalėjęs mokytis, susidūręs su nepriteklumi šį Lietuvos laikotarpį rašytojas vertino kritiškai. Nepriklausomą Lietuvą rašytojas vadino fašistinės klikos valdyta valstybe, kur buržuazija skriaudė nepasiturinčius, paprastus darbo žmones.³⁵¹ Iš straipsnių spaudoje, atsiminimų matyti, kad J. Baltušis jautė nuoskaudą prabėgusiam laikui ir kaltino tarpukario Lietuvos valdžią, visuomenę. Anot jo, fašistinio režimo Lietuvoje metu jam tiesiog nebuvo įmanoma realizuoti nė šimtosios dalies savo sumanymų.³⁵² Nepaisant to, kad tarpukario Lietuva iki 1926 m. gruodžio 17-osios buvo valdoma Lietuvos demokratinių partijų, J. Baltušis šį laiką išskirtinai sieja su A. Smetonos „aksonine diktatūra“ ir vertina kaip svetimą, išnaudotojišką, vergovišką.

1988-aisiais, prisimindamas tarpukario Lietuvą, J. Baltušis dienoraštyje rašė: „Pirmiausia, Lietuva tais laikais nebuvo demokratiška, o fašistuojančios vyriausybės valdoma, su prezidentu A. Smetona priešaky. Valdžią šitie „demokratai“ paėmė 1926 metų gruodžio 17 dienos naktį

³⁴⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Keturioliktas tomas, 1982 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 60.

³⁴⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas, 1978 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 114–115.

³⁵⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Trečias tomas, 1971 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 342, l. 236.

³⁵¹ 1942 m. Juozo Baltušio pareiškimas Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) centraliniam komitetui, drg. A. Sniečkui, in: *Gairės*, 1996 m. liepos 7 d.

³⁵² Ten pat.

ginkluotom priemonėm, tuoj pat sušaudę keturis komunarus, prigrūdę pilnus kalėjimus darbininkų, ypač jaunimo, užsmaugę laisvą žodį ir laisvą mintį. Antra: jos nepriklausomybė matyti iš to, kad ponų Lenkija atplėšė nuo Lietuvos Vilniaus miestą ir Vilniaus kraštą, ir šeimininkavo tenai 20 metų, 1939 metais į Klaipėdą atsibeldė Hitleris, įlipo į dramos teatro rūmų balkoną ir pranešė žmonėms, pirmiausia vokiečiams, čionai atsibrovusiems, kad Klaipėdos vardas turi būti užmirštas ne mažiau, kaip tūkstantį artimiausių metų, kad čia vokiečių žemė buvo ir bus. Ir vienu ir kitu atveju Lietuva nesulaukė iš JAV, Anglijos, Prancūzijos jokios paramos, nė mažiausio užtarimo“.³⁵³ Matyti, kad kritiškas tarpukario Lietuvos vertinimas buvo nulemtas tiek skausmingų asmeninių patirčių, tiek anuomet patirtų teritorinių praradimų, valdančiųjų padarytų klaidų.

Neigiamą požiūrį į nepriklausomą Lietuvą rašytojas išsaugojo iki pat gyvenimo pabaigos. Save vadinęs lietuviu patriotu, J. Baltušis nepripažino Lietuvai svarbios datos – Vasario 16-osios – minėjimo, taip pat kritikavo tuos, kurie ją vertino ir bandė priminti visuomenei: „Kai kam gi įsimintina diena. Iš nepriklausomos Lietuvos laikų. Kai kas gi net mano, kad Lietuva, jeigu ne bolševikinės Rusijos okupacija, galėjo ir toliau egzistuoti laisva ir nepriklausoma. Tai, žinoma, klaida. Komandavo ją, kas tiktai netingėjo, eksploatavo, visokeriopai išnaudojo. Ir kentė ji skurdą, turėjo daug bedarbių. Vis dėlto buvo joje ir daug gero, ir tai reikia šiandien saugoti, tausoti. Tik šitaip. Nieko daugiau. Gyvename metą kai reikia daryti viską, kad aukščiau pakiltų mūsų žmonių bendra kultūra, kad karščiau degtų patriotiniai jausmai širdyje, kad mylėtų jie visa, kas buvo šviesaus ir gero sukurta mūsų žmonelių praeityje“.³⁵⁴

Ypač neigiamai J. Baltušis vertino partizaninį karą Lietuvoje. Viešojoje erdvėje partizanus rašytojas vadino buržuaziniais nacionalistais³⁵⁵, dienoraštyje – banditais.³⁵⁶ Laikydamasis sovietų diegto klasių kovos modelio, J. Baltušis tvirtino partizanus buvus žiaurius, kankinusius žmones. Rašytojo poziciją rezistencinio judėjimo atžvilgiu įprasmina jo 1978-ųjų dienoraščio įrašas: „Nežinau tolygaus žiaurumo, kokį parodė buržuaziniai nacionalistai Lietuvoje pokario metais vykusioje klasių kovoje. Šito negali nei pateisinti, nei sušvelninti taikomi jiems „partizanų“ vardai bei pastangos parodyti juos kaip kovotojus už laisvą ir nepriklausomą Lietuvą. Tai banditų, o ne kovotojų buvo metodai, banditų žmogžudžių, o ne karių metodai“.³⁵⁷ Vertindamas partizanus, rašytojas neužsimena apie jų siekius išvartyti okupantus, netiki pastangomis susigrąžinti Lietuvos nepriklausomybę.

Rezistencinis judėjimas J. Baltušio apibūdinamas kaip žiaurus karas, kurį nutraukė sovietinė valdžia. Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai rašytojas dirbo Lietuvos radijo komiteto

³⁵³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 100.

³⁵⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Septynioliktas tomas*, 1985 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 356, l. 17.

³⁵⁵ Juozas Baltušis, *Nori taikos – kovok dėl jos*, in: *Literatūra ir menas*, Vilnius, 1980 m. gegužės 1 d., nr. 18.

³⁵⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt pirmas tomas*, 1989 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 360, l. 64.

³⁵⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dešimtas tomas*, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 349, l. 67.

pirmininku, neilgai trukus įsitraukė į Lietuvos TSR tarybinių rašytojų sąjungos veiklą.³⁵⁸ Paties rašytojo teigimu, daug „šviesiausių vilčių“ ir „švento“ darbo tuomet buvo sutelkta naujos santvarkos kūrimui. Vėliau, likdamas ištikimas komunistiniams idealams, J. Baltušis nusivylė sovietine tikrove. Nusivylęs sovietine santvarka, J. Baltušis net kelis kartus ją lygino su tarpukario Lietuva, teigdamas, kad pastaroji buvo pranašesnė. Dar 1972-aisiais pralobusius žmones rašytojas vadino naująja buržuazija, su kuria, pasak jo, nesutiktų „trintis už jokią auksą“.³⁵⁹ Tais pačiais metais jis svarstė, kad buržuazinėje Lietuvoje ponų buvo kelis kartus mažiau nei sovietinėje. Pripažindamas, jog naudojasi nomenklatūros privilegijomis, gaudavo didesnę nei dažnas darbininkas atlyginimą, jis kritikavo tuos, kurie gebėjo susikrauti turtus. Savęs su šia asmenų grupe rašytojas netapatino.

Nors ir nusivylęs sovietine realybe, J. Baltušis atkakliai laikėsi nuomonės, kad Lietuva tapti laisva ir nepriklausoma neturi jokios galimybės. Viena *homo sovieticus* veiklos paskatų – nesėkmės vengimas, o ne naujo ir pozityvaus rezultato siekimas.³⁶⁰ Matydamas, kad sovietinė santvarka neatneša naudos, kurios tikėjosi, J. Baltušis nesiima nieko keisti. Jo turima Lietuvos gyvavimo ir ateities vizija patikima kitų sprendimams. Anot Imeldos Vedrickaitės, J. Baltušio norą prisiderinti prie gyvenamo laiko, atsakomybės dalį perkelti manipuluojančioms aplinkybėms pastebėjo Vytautas Kavolis, analizavęs lietuvių autobiografių raidą. Jis konstatavo maištingojo J. Baltušio susitaikymą su gyvenimo eigą diktuojančiu gamtos ir kultūros tvarkaraščiu.³⁶¹ Pasak V. Kavolio, J. Baltušiu laikas buvo pirminė savęs lokalizacijos ašis: laikas, kuriame gyvenama, nustatė, kur ir kaip gyvenama.³⁶²

1974 m. J. Baltušis dienoraštyje tvirtino, kad „dabartinėmis istorinėmis aplinkybėmis“ Lietuva gali išlikti tik ryšyje su kita valstybe, kuria neabejotinai yra Rusija. Pasak jo: „Pastaroji tiek atsilikusi, tiek joje betvarkės, jog tikrai šitokios imperijos sudėtyje mes kaip lietuviai ir tegalime išsilaikyti kaip tauta. Vokiečiai arba anglai kaip aukštesnės už mus kultūros tautos, iš karto nualintų visų mūsų tautiškumą, kitaip tarus, nutautintų visiškai. Štai kodėl vienintelė priežastis būti mums Rusijos imperijos sudėtyje. Ir vienintelė išeitis mums, kaip mažai tautelei. Taipogi latviams ir estams“.³⁶³ Prisisitaikydamas prie istorinių realijų, pripažindamas, jog didesniai ir gausesniai okupantui priešintis sunku, J. Baltušis užima *ketmanišką* nuosaikų prisisitaikymo poziciją.

³⁵⁸ Imelda Vedrickaitė, Rašytojo mauzoliejaus apmatai Juozo Baltušio dokumentinėje prozoje ir apysakoje „Sakmė apie Južą“, in: *Colloquia*, 2010, nr. 24, p. 89.

³⁵⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Ketvirtas tomas*, 1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 343, l. 97; 120.

³⁶⁰ Remigijus Bistrickas, Rimantas Kočiūnas, *Homo Sovieticus: Keli štrichai psichologiniam portretui*, in: *Sietynas*, 1988, nr. 2, p. 15.

³⁶¹ Imelda Vedrickaitė, Rašytojo mauzoliejaus apmatai Juozo Baltušio dokumentinėje prozoje ir apysakoje „Sakmė apie Južą“, in: *Colloquia*, 2010, nr. 24, p. 95.

³⁶² Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 518.

³⁶³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas*, 1974 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 90–91.

Rašytojo prisitaikymą ir net baimę ką nors keisti, demonstravo jo reakcijos į įvairias istorines realijas. 1971 m. iš sovietų laivyno pabėgus lietuviui Simui Kudirkai ir pasiprašius politinio prieglobsčio JAV³⁶⁴, J. Baltušis buvo apimtas nerimo. Rašytojas baiminosi, kad ne pirmą kartą pasikartojantys lietuvių bandymai pabėgti iš SSRS gali sukelti naują represijų bangą. Analizuodamas Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (LPS) veiklą, jis taip pat baiminosi, kad tokie veiksmai nepaskatintų sovietų valdžios grįžti prie stalininių metodų.

Nuo pirmų LPS veiklos dienų, J. Baltušis į šio susivienijimo veiklą žvelgė skeptiškai ir, kaip atskleidžia dienoraščiai, manė, kad Sąjūdis greitai išsisems.³⁶⁵ 1988 m. Aukščiausioje Taryboje reiškiant politinį nepasitikėjimą LKP CK sekretoriui, J. Baltušis laikėsi mažumos opozicijoje ir balsavo „prieš“. Rašytojas kritikavo Sąjūdžio lyderius, jų veiklą vadino pragaištinga, o juos pačius – ekstremistais, vadukais.³⁶⁶ Sąjūdžio atstovų išrinkimą į Seimą jis aiškino kaip tautos atsilikimą. Ši kritika buvo susijusi ne tik su neigiamu nusistatymu LPS vadovų atžvilgiu. J. Baltušis tikino, kad jis nesupranta, ko iš tikrųjų siekia Sąjūdis, kokią naują Lietuvą nori kurti. Pasak jo, lozungai apie laisvę tebuvo tautos kvailinimas, o paties LPS diktatas jam vaizdavosi esąs „fašizmo“ restauravimas.³⁶⁷

Nors J. Baltušis kritikavo Sąjūdį, jis nebuvo visiškai prieš jį nusistatęs. „Literatūroje ir mene“ publikuotame straipsnyje teigė: „Aš ne prieš Sąjūdį, ne kartą esu jį užtaręs už naują mąstyseną, ekonomikos trūkumą, ekologinės krašto padėties kritiką. Tarp jų yra dorų žmonių. Bet nepriimu Sąjūdžio pastangų restauruoti buvusią Lietuvą iki 1940 metų. Nepriimu pastangų idealizuoti tą Lietuvą, <...> Aš tokios Lietuvos nenoriu. Noriu geresnės, pažangesnės Lietuvos, negaliu susitaikyti su stalinizmu, brežnevizmu. <...> Šiandien noriu, kad Lietuva surastų tikrą ir teisingą kelią“.³⁶⁸ Teigiamai J. Baltušis vertino „Perestroikos“ sukeltus pokyčius, palaikė kitokios Lietuvos kūrimo idėją. J. Baltušis nuoširdžiai netikėjo, kad Lietuva galėtų gyvuoti savarankiška, tačiau neatmetė galimybės, kad ji galėtų būti valdoma kitaip. Šią idėją rašytojas išreiškė 1990 m. balandį, o jo pasisakymas transliuotas Maskvos televizijos laidoje „Vremia“: „Mums reikia įsisąmoninti vieną tiesą: be rusų tautos, be kitų Tarybų Sąjungos tautų, atsiskyrusi Lietuva negalės gyvuoti. Aš nematau kito kelio. Ir jeigu gerai pagalvosite, jūs suvoksitė šitą neginčijamą tiesą. Tikrai kartu su visomis tautomis, draugiškai, vieningai, tikrai federacijoje mes galime siekti tautos savarankiškumo, savimonės, demokratijos, kurios Lietuvoje dabar nėra – jūs patys žinote.“³⁶⁹ Savo

³⁶⁴ Antanas Terleckas, *Rezistento dienoraštis. Ketvirtoji knyga*, Vilnius: 2008, p. 366.

³⁶⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 142.

³⁶⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt pirmas tomas*, 1989 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 360, l. 27.

³⁶⁷ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt antras tomas*, 1990 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 361, l. 125.

³⁶⁸ Pertvarka ir intelektualinis perversmas, in: *Literatūra ir menas*, 1989 m. kovo 18 d., nr. 12.

³⁶⁹ Dagnė Jakševičiūtė, *Gyvenom socializme: prisiminimai apie rašytoją Juozą Baltušį*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 208–209.

dienoraštyje J. Baltušis tais pačiais metais rašė, jog gyvenant tarp dviejų milžinų, prie vieno iš jų gyvybiškai būtina glaustis³⁷⁰.

Per Maskvos televiziją transliuotoji kalba sukėlė didelį nepasitenkinimą J. Baltušiu, tačiau pats rašytojas šių minčių nevertino kaip nusistatymo prieš Lietuvos nepriklausomybę deklaravimo. Dienoraštyje aptardamas kalbą ir po jos kilusias apkalbas, jis aiškinosi, esą taip stengėsi paskatinti Lietuvos žmones sutikti su Gorbačiovo reikalavimais ir taip sudaryti sąlygas deryboms su Maskva, tačiau neatsisakant visos lietuvių tautos troškimo pasiekti politinę ir ekonominę nepriklausomybę.³⁷¹ „Savo kalboje per Maskvos televiziją <...> bandžiau pakalbinti Lietuvos žmones sutikti su Gorbačiovo reikalavimais, tuo pagrindžiant sąlygas deryboms su Maskva, tačiau neatsisakant lietuvių visos tautos troškimo pasiekti nepriklausomybę, politinę ir ekonominę, o šito galima siekti net ir įėjus į naują Federaciją, kuri dabar planuojama ir projektuojama“.³⁷²

Lietuvos ateitį rašytojas matė iš dalies priklausomą nuo Rusijos, tačiau savarankiškesnę: su savais įstatymais, savarankiška vidaus politika, tačiau prišlietą prie didesnės ir stipresnės partnerės. Šią mintį pagrindžia tvirtas rašytojo pareiškimas: „Aš už tai, kad Lietuva dabar gautų kuo didžiausią ekonominę laisvę, kad ji savarankiškai prekiautų su užsienio šalimis, pati spręstų savo vidaus reikalus, kad lietuvių kalba būtų pripažinta Lietuvoje valstybine ir visiems privaloma kalba, kad būtų griežtai sustabdytas rusų plūdimas į Lietuvą ir joje įsitvirtinamas. Šitaip aš svajoju. Jeigu mes šiandien atsiskirtumėm nuo TSRS, mus beregint sudorotų lenkai, kurie tik galanda dantį į Vilnių ir į visą Lietuvą, o jiems besąlygiškai pritaria jo šventenybė Romos popiežius lenkas Povilas Jonas II, iš tikrųjų gi Krokuvos lenkelis Voitila. Tai šitaip“.³⁷³ Tarsi norėdamas pagrįsti savo idėją, 1987 m. J. Baltušis dienoraštyje rašė apie Lietuvos pasiekimus Sovietų Sąjungoje. Pasak jo, Lietuva niekada nebuvo tokia lietuviška, kaip inkorporuota į SSRS: šimtmečio pradžioje ir tarpukariu nė viename Lietuvos mieste nebuvo galima susikalbėti lietuviškai ir niekada Lietuvoje nebuvo tiek mokyklų su dėstomąja lietuvių kalba, tiek universitetų, institutų.³⁷⁴

Paskutiniaisiais gyvenimo metais J. Baltušio politinės pažiūros buvo gana nestabilios, svyruojančios nuo tikėjimo SSRS tvirtėjimu iki spėlionių apie jos žlugimą, smerkiančios naujas politines jėgas bei jas palaikančios. J. Baltušis teigia, esą jis niekada nenorėjo, kad Lietuva būtų įjungta į SSRS. Anot jo: „Svajojau, kad Lietuvoje pasikeistų valstybės santvarka, kaip tikėjo dešimtys tūkstančių panašios padėties Lietuvos žmonių, tikėjau, kad Lietuva nebus įjungta į TSRS sudėtį, egzistuos laisva, demokratiška, teisingesnė, geresnė žmonėms. Labai greit pamačiau, ko

³⁷⁰ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt antras tomas*, 1990 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 361, l. 180.

³⁷¹ Ten pat, l. 62.

³⁷² Ten pat.

³⁷³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 100.

³⁷⁴ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Devynioliktas tomas*, 1987 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 358, l. 134.

verti mano svajojimai“.³⁷⁵ Šis pareiškimas panašėja į bandymą prisitaikyti prie greitai kitusių politinių realijų, norą sušvelninti priešišką visuomenės nusistatymą prieš save. Kita vertus, toks nepastovumas demonstruoja neapsisprendimą, pastangą prisitaikyti ir nuspėti, kuris pasirinkimas bus teisingesnis, palankesnis. Viešojoje bei asmeninėje erdvėje teigiamai vertinęs sovietinę valdžią, dienoraštyje kritikavęs sovietinę tikrovę, gyvenimo saulėlydyje J. Baltušis bandė nenutolti nuo bendrystės su Sovietų Sąjunga idėjos, tačiau tuo pačiu metu svarstė apie pastarosios griūtį.

³⁷⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt antras tomas*, 1990 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 361, l. 126.

7. ASMENINĖ DRAMA

7.1. Melas sau ir kitiems: sąmoningai nutylimi faktai ir kitos tapatybės konstravimas

Dienoraštis – žmogaus savistabos veidrodis, kuriame jis žvelgia pats į save, kalbasi su savimi.³⁷⁶ Iš gausybės jį supančių įvykių autorius pasirenka temas, kurias nori apsvarstyti iš naujo, nutyli įvykius, kuriuos trokšta palikti nuošalyje. Tam tikrų istorinių faktų, dalyvavimo svarbiuose įvykiuose nutylėjimas, savo vaidmens juose nereflektavimas liudija žmogaus pastangą užmiršti, kurti kitokį savo portretą. Rašytojų gyvenimas bei veiklos galimybės dėl cenzūros buvo labai suvaržytos. Prie Rašytojų sąjungos buvo įsteigti vakariniai marksizmo-leninizmo kursai, kuriuos lankė ir J. Baltušis. J. Baltušis toli gražu nebuvo šventas ir pats uoliai auklėdavo kitus.³⁷⁷ Kai kuriuos rašytojus ne tik auklėdavo tiesiogiai, tačiau ir skūsdavo LKP CK.

Žinomi keli atvejai, kai J. Baltušis, demonstruodamas ideologinį uolumą, viešai kritikavo, antitarybinėmis idėjomis kaltino savo kolegas, draugus, mokytojus: Kazį Jakubėnas, Kazį Borutą, Vladą Grybą. Tokie poelgiai netrukdavo pasiekti visuomenę ir neretai sukeldavo pasipiktinimo bangą. J. Baltušis dienoraštyje ne kartą mini, kad yra vadinamas talentų žudiku, jog priešišškai nusistačiusieji jį kaltina K. Jakubėno, K. Borutos sodinimu į kalėjimą, tačiau tokias kalbas jis pats vadino priešų šmeižtu, vertino ironiškai, kaip savitą klišę³⁷⁸, neišreikšdamas didesnio susirūpinimo, gailėsčio, visiškai neužsimindamas apie savo vaidmenį rašytojų bylose. Analizuojant *kito aš* konstravimą dienoraštyje, verta atkreipti dėmesį į J. Baltušio dalyvavimą K. Jakubėno, K. Borutos bei V. Grybo įskundimuose, aršioje jų kritikoje.

1946 m. K. Jakubėnas apkaltintas priešišku nusiteikimu sovietinės valdžios atžvilgiu, taip pat antitarybinės agitacijos tarp rašytojų ir studentų vedimu, netinkamais eilėraščiais.³⁷⁹ Vieną jų K. Jakubėnas rašė savo draugei, mylimajai Onai Šimaitei, 1944 m. išvežtai į Vokietiją. Kitas įtartinu laikytas eilėraštis „Laikrodėlis“. Skundą saugumo struktūroms dėl antitarybinės K. Jakubėno veiklos pateikė P. Cvirka, byloje prieš poetą liudijo A. Venclova ir J. Baltušis.³⁸⁰ J. Baltušio liudijimas buvo griežtas: „Tarybinės tikrovės grįžimo į Lietuvą nenorėjo. Tarybų Sąjungos pergale prieš Vokietiją netikėjo. Tarybų valdžios atkūrimą K. Jakubėnas sutiko abejingai, be idėjinio politinio pakilimo literatūrinėje kūryboje. Ir galop pasielgė antitarybiškai. 1944 metų pabaigoje dalyvavo literatūros vakare, kuris vyko Kaune. Jis kreipėsi į auditoriją eilėraščiu „Laikrodėlis“, kuriame padarė užuominą dėl Raudonosios armijos karių nusikalstamos veiklos. <...> 1945 metų pradžioje K. Jakubėnas skaitė šaižų antitarybinį kūrinį Kauno valstybiniame universitete, kuriuo

³⁷⁶ Vytautas Kubilius, Dienoraštis – pokalbis su savimi ir istorija, in: *Metai*, 2000, nr. 7, p. 81.

³⁷⁷ Lietuvos TSR rašytojų sąjungos partinės organizacijos atviras susirinkimas, 1951 m. rugsėjo 12 d., in: *Rašytojas pokario metais*, sud. autorių kolektyvas, Vilnius: Vaga, 1991, p. 283–288.

³⁷⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Šeštas tomas, 1974 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 345, l. 155.

³⁷⁹ Kaltinamosios išvados K. Jakubėno byloje, 1946 m. rugpjūčio 12 d., in: *Rašytojas pokario metais*, sud. autorių kolektyvas, Vilnius: Vaga, 1991, p. 455–456.

³⁸⁰ Alfonsas Jakubėnas, Kazio Jakubėno byla, in: *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 11, p. 21, 26–27.

prikaišiojo tarybinei vadovybei neva garbingų lietuvių išvežimą už Lietuvos TSR ribų“.³⁸¹ Nuožmaus stalinizmo metais tokie J. Baltušio žodžiai jau galėjo būti vertinami kaip kaltinimai antivalstybine veikla, o pastarosios rūšies nusikaltimai traktuoti kaip vieni baisiausių ir griežtai baudžiamų. Lageryje išbuvęs apie septynis mėnesius, K. Jakubėnas buvo paleistas ir grįžo į Vilnių, tačiau čia niekas nenorėjo nei įdarbinti, nei spausdinti jo kūrybos. Po trejų metų K. Jakubėnas buvo nužudytas. Jo brolis A. Jakubėnas neabejojo, kad tai sovietinio saugumo darbas.³⁸² Sunku abejoti J. Baltušio vaidmens byloje, nulėmusioje K. Jakubėno likimą, svarba. Vėlesniais metais kaltintas dėl K. Jakubėno pražudymo, J. Baltušis savo dalyvavimo neapmąstė, nutylėdavo, kaltę vertė kitiems.³⁸³ Savo kaltės J. Baltušis nepripažino ir šios gyvenimo detalės asmeninėje erdvėje beveik neanalizavo.

Juozas Baltušis ne kartą deklaravo didžią meilę savo pirmam ir vieninteliam literatūros mokytojui, patarėjui ir draugui Kaziui Borutai.³⁸⁴ Pasak Dalios Striogaitės, mažaraščiui, bet talentingam jaunuoliui vyresnysis draugas nutiesė kelią literatūron: organizavo jo debiutą (almanache „Darbas“, 1932), įpiršo skambią literatūrinę pavardę, parūpino darbą knygriškykloje, įvedė kūrėjų draugijon.³⁸⁵ Nepaisant šios draugystės, J. Baltušis ne kartą buvusį mokytoją mokė socialistinio realizmo principų ir marksistinės laikysenos, dienoraštyje taip pat teigė, esą K. Borutos politinės pažiūros tik keliančios problemų, greta tokių šedevrų kaip „Baltaragio malūnas“ pasirodo dėmesio ir meninės vertės stokojantys kūriniai (pavyzdžiui, dokumentinė apysaka „Sunkūs paminklai“, apie skulptorių Vincą Grybą³⁸⁶). Vieną skaudžiausių smūgių savo mokytojui J. Baltušis sudavė 1961 m., kai LKP CK sekretoriui pateikė skundą, kuriame K. Borutą kaltino politiniu analfabetizmu, nacionalistinėmis nuotaikomis ir kitomis „nuodėmėmis“.³⁸⁷

Aptardamas grupės rašytojų išvyką į Akmenės rajoną, J. Baltušis rašė: „Tačiau K. Boruta, ankstyvesnių išvykų metu laikęsis prideramai <...> ši kartą pasielgė taip, kaip gali pasielgti arba visiškai politinis analfabetas, arba tiesiog žmogus, stovįs buržuazinių nacionalistų pozicijose. <...> Kultūros namuose, vietoje grožinės literatūros kūrinio ėmė skaityti savo paties parašytą įvadą „Baltaragio malūno“ romano antrajai laidai. Šiame įvade K. Boruta deda pastangas visiškai reabilituoti save ir apkaltinti visus, kurie savo laiku kritikavo jį už šį romaną. K. Boruta įvade nurodo, kad jis gavo „atgalia ranka per galvą“ už „Baltaragio malūno“ išleidimą; jis tvirtino, kad ši smūgį jam sudavė tie, kurie neišmano „tikrosios lietuvių liaudies tautosakos ir jos reikšmės“; jis

³⁸¹ S. Puknys, *Rašytojai apskundę poetą tarybiniam saugumui*, in: *Draugas*, 1989 m. balandžio 18 d., nr. 75.

³⁸² Alfonsas Jakubėnas, Kazio Jakubėno byla, in: *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 12, p. 18–19.

³⁸³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt antras tomas, 1990 m.*, LLMA, f. 106, ap. 1, b. 361, l. 271.

³⁸⁴ Dalia Striogaitė, Juozas Baltušis partinio budrumo sargyboje. Vieno sovietmečio dokumento skaitymas, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2009, nr. 8–9, p. 320.

³⁸⁵ Ten pat.

³⁸⁶ Kazio Borutos apysakos „Sunkūs paminklai“ aptarimo, įvykusio 1958 m. kovo 3 d. Valstybinėje grožinės literatūros leidykloje, protokolai, LLTI mokslinės bibliotekos rankraštynas, f. 60, b. 175, l. 1–3.

³⁸⁷ Cituota pagal: Dalia Striogaitė, *Baltaragio malūnas ir jo byla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 293.

aiškino, kiek jam, kaip „Baltaragio malūno“ autoriui, teko ir tenka kentėti nuo šitų neišmanėlių už tai, kad jis teisingai supranta lietuvių liaudies tautosaką“.³⁸⁸

Trijų lapų mašinraštyje taip pat tvirtinta, kad netinkamas Borutos elgesys esą tik parodęs, kokia klaidinga jo – piliečio ir rašytojo – pozicija: „Jis serga liguista didybės manija, yra įsikalbėjęs esąs atstovas kažkokios lietuvių tautos – ne tos lietuvių tautos, kuri pastatė N. Akmenės cemento gamyklą, dirba ir kuria, stato komunistinę ateitį, o kažkokios kitos, jam vienam težinomos. Ši mintis taip giliai įstrigusi K. Borutos sąmonėje, jog jis nebepajėgia suprasti, kad ši tariamoji „lietuvių tauta“ yra tik jo liguistos fantazijos produktas, nieko bendro neturįs su tikrove <...> Nepajėgia K. Boruta suprasti ir to, kad savo politiniais kliedėjimais jis yra kažkur labai netoli nuo taip vadinamų „tautos atstovų“, nūnai iš užjūrio dergiančių Tarybų Lietuvą, jos laimėjimus tarybinio vystymosi kelyje.“³⁸⁹ Skundas dėl nacionalistinių nuotaikų skleidimo, pabrėžtinai K. Borutos pozicijos lyginimas su „užjūrio priešų“ teiginiais buvo, anot D. Striogaitės, itin stiprus politinis kaltinimas septinto dešimtmečio pradžioje, kai partija ragino kuo ryžtingiau atremti Vakarų propagandą, orientuotis į šlovingą dabartį ir komunistinę ateitį.³⁹⁰

Daugiau J. Baltušis tokių išpuolių prieš K. Borutą nesiėmė. Savo dienoraštyje, straipsniuose K. Borutą vadino šviesiu mokytoju, tauriu žmogumi, tačiau jo politines pažiūras vertino kaip neteisingas. Mokytojo įskundimo fakto J. Baltušis dienoraštyje neapmąsto. Dėl K. Borutos negandų kaltina aplinkinius, ūmų rašytojo būdą, tačiau savo indėlio į rašytojo persekiojimus neaptaria. 1990 m. jis dienoraštyje rašė, esą poetė, disidentė Ona Lukauskaitė-Poškienė pirmaisiais pokario metais į kalėjimą įklampino ir K. Borutą, ir K. Jakubėną. Atnešusi nacionalistinio pogrindžio atsišaukimo projektą, ragino K. Jakubėną ir K. Borutą jį pasirašyti, o ją areštavus, įskundė visus³⁹¹ (aliuzija į saugumo 1946 m. įvykdytą suėmimą O. Lukauskaitės-Poškienės bute). Savo kaltės J. Baltušis nepripažino ir šios gyvenimo detalės asmeninėje erdvėje beveik neanalizavo.

J. Baltušis triuškinė savo kolegas ne tik dėl pažiūrų, bet ir dėl rašytojui komunistui nederamo gyvenimo būdo. Nepatikusių kūrinų trūkumus plačiai analizuodavo Rašytojų sąjungos susirinkimuose, recenzijose. Sovietmečiu sklido kalbos, esą J. Baltušis taip užsipuolęs jauną poetą Vladą Grybą, kad šis, nematydamas prošvaisčių, nusižudė. Dienoraštyje rašytojas teigė, esą už jo

³⁸⁸ Juozo Baltušio raštas LKP CK sekretoriui 1961 m. sausio 24 d., in: Dalia Striogaitė, *Baltaragio malūnas ir jo byla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p.293.

³⁸⁹ Ten pat, p. 295–296.

³⁹⁰ Dalia Striogaitė, Juozas Baltušis partinio budrumo sargyboje. Vieno sovietmečio dokumento skaitymas, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2009, nr. 8–9, p. 321–322.

³⁹¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt antras tomas*, 1990 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 361, l. 271.

nugaros varyti šmeižtai, sąmoningai plėtoti gandai esą jis kaltas dėl jauno rašytojo savižudybės.³⁹² Tokių pastebėjimų būta ir kai kurių rašytojų prisiminimuose.³⁹³

V. Grybo kūrybos ydas, polinkį į alkoholizmą J. Baltušis akcentavo tiek Rašytojų sąjungos posėdžiuose, tiek periodinėje spaudoje pasirodžiusiuose straipsniuose. Svarstant asmeninę partinę komunisto V. Grybo bylą, J. Baltušis susirinkimą informavo, kad: „iš LKP Dzeržinskio RK³⁹⁴ gauti net keli milicijos organų dokumentai, kuriuose nurodoma, kad V. Grybas buvo sulaikytas girtame stovyje ir nugabentas į milicijos būstinę išsiblaivyti <...> jau keleri metai gyvena palaidą, buitiniai susmukusį gyvenimą, pastoviai girtuokliauja, o prisigėręs kelia skandalus. <...> Dėl nuolatinio girtavimo V. Grybas neteko pasitikėjimo ir negali niekur dirbti: atleistas iš „Pergalės“ redakcijos, vėliau – iš „Tiesos“ redakcijos. Taip elgdamasis jis atsidūrė tokiose sąlygose, kad pats nebegali dirbti kūrybinio darbo, augti politiškai ir kūrybiškai“.³⁹⁵ Šiame susirinkime pasisakė ir Teofilis Tilvytis, ir Eduardas Mieželaitis, o V. Grybas viešai atgailavo už savo nuodėmes, prisiekinėjo komunisto garbės žodžiu, kad daugiau tokie dalykai nepasikartos.

J. Baltušio neigiamas nusistatymas dar kartą išreikštas 1954 m. birželio 12 d. straipsnyje „Kovingai pasiruošti suvažiavimui“. Pastarajame V. Grybas kaltintas esą savo nederamu elgesiu, girtavimu, keliamais skandalais kompromituoja tarybinio rašytojo vardą. Pasak J. Baltušio, dėl silpnos kritikos ir savikritikos V. Grybas užsikrėtė pasipūtimu, išpuiko, o tai privedė prie moralinio-buitinio smukimo.³⁹⁶ Verta pastebėti, kad, prasidėjus kampanijai prieš netinkamą rašytojų elgesį, J. Baltušio nurodymu iš „Pergalės“ žurnalo išimti jau surinkti spausdinti V. Grybo eilėraščiai.³⁹⁷ Nuolatinę kolegų kritiką, grėsmę būti išmestam iš Rašytojų sąjungos, išvaymus iš įvairių leidinių redakcijų V. Grybas sunkiai išgyveno. E. Mieželaitis, paprašytas V. Grybo sesers, stengėsi įtikinti J. Baltušį nerengti susirinkimo V. Grybui svarstyti. Nepaisant ilgo pokalbio, E. Mieželaičiui nepavyko įtikinti J. Baltušio nueiti pas V. Grybą. 1954 m. birželio 22 d. rašytojas nusižudė.³⁹⁸ Susiklosčius tokiai situacijai, J. Baltušis buvo kaltinamas dėl V. Grybo mirties, tačiau pats rašytojas tai neigė ir vadino priešininkų šmeižtu.

Nors J. Baltušis ir stengėsi atsiriboti nuo savo skundų prieš K. Borutą, K. Jakubėną, nuo kaltinimų V. Grybui, šių žmonių figūros, jų likimai vis minimi dienoraščio lapuose, o kai kuriais atvejais rašytojas ieško kaltų, pražudžiusių kolegas. Jei J. Baltušis būtų visiškai nesusijęs su minėtomis bylomis arba jaustųsi atlikęs pilietinę pareigą, vargu ar taip aktyviai stengtųsi paneigti

³⁹² Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Devintas tomas*, 1975 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 346, l. 31.

³⁹³ Eduardas Mieželaitis, *Nereikalingas žmogus. Akcentai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003, p. 102–103.

³⁹⁴ Rajono komiteto

³⁹⁵ Lietuvos TSR rašytojų sąjungos partinės organizacijos susirinkimo protokolas 1953 m. gruodžio 15 d., in: *Rašytojas pokario metais*, sud. autorių kolektyvas, Vilnius: Vaga, 1991, p. 371.

³⁹⁶ Juozas Baltušis, Kovingai pasiruošti suvažiavimui, in: *Literatūra ir menas*, 1954 m. birželio 12 d.

³⁹⁷ Rytis Trimonis, *Vladas Grybas*, Vilnius: Vaga, 1989, p. 206.

³⁹⁸ Ten pat, p. 198–199.

kalbas, jo paties įvardytas gandas. Fragmentiški K. Borutos, K. Jakubėno bei V. Grybo paminėjimai dienoraštyje leidžia suprasti, kad J. Baltušis jautėsi prisidėjęs prie jų likimų. Vaidybą esą jis niekuo dėtas dienoraščiuose išduoda išsprūstantys bandymai gintis bei tyli išpažintis: „Daug kam skolingas esu, daug kam negero pridaręs, tebūnie tad mano pagarba ir atsiprašymas bent dabar, kai nebėra jau jų, tų šviesių gerų žmonių, tiek padėjusių man įvairias gyvenimo atvejais“.³⁹⁹ Pagalbos ranką ištiesusių, šviesių žmonių motyvas kalba apie kolegas, kurių dėl perdėto partinio uolumo J. Baltušis išsižadėjo ir pastūmėjo juos į dideles negandas.

Nereflektuodamas, greičiausiai, sąmoningai nutylėdamas savo vaidmenį kolegų rašytojų skundimuose saugumo struktūroms, valdžios institucijoms J. Baltušis dienoraštyje savitai konstravo kitą savo tapatybę. Ieškodamas kaltų dėl K. Borutos, K. Jakubėno negandų, kalbas, esą jis pastūmėjo V. Grybą į pražūtį vertindamas kaip melo kampaniją, nukreiptą prieš jį patį, J. Baltušis kūrė vaizdinį, jog tai ne jis pakenkė savo draugams ir bendradarbiams. Taip jis tyliai deklaravo, kad visuomenė nori kenkti jam ir šmeižti jį. Taigi, jis pats yra auka, o ne kaltintojas. Rašytojas dienoraštyje prisiėmė tam tikrą nukentėjusiojo, o ne nusikaltusiojo poziciją. Be to, taip rašytojas dar kartą vaizdavo savo atsiskyrimą nuo sovietinės visuomenės, grindė mintį apie jo asmens diskriminaciją ir priešišką nusiteikimą, pastangą jį sužlugdyti. J. Baltušis dienoraštyje prisiėmė savitą aukos vaidmenį. Galima daryti prielaidą, jog įskundimų, nuožmaus elgesio nutylėjimu konstruotas šviesesnio, nuolankesnio, žmogiškesnio asmens vaizdinys ir tapatybė.

³⁹⁹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Devynioliktas tomas*, 1987 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 358, l. 73.

7.2. Vienui vienas istorinių permainų metu

1988–1990-ieji J. Baltušio gyvenime buvo lemtingi. 1988 metų vasario 11 dieną JAV prezidentas Ronald'as Reagan'as paskelbė proklamaciją, skirtą artėjančiam Lietuvos nepriklausomybės 70-ies metų jubiliejui.⁴⁰⁰ Dokumente akcentuota, kad JAV niekada nepripažino ir nepripažins Sovietų Sąjungos įvykdytos Lietuvos okupacijos ir aneksijos⁴⁰¹. Į šią proklamaciją neigiamai sureagavo sovietinės valdžios administracija. 1988 m. vasario 15 d. buvo surengtas mitingas Gedimino (dabart. Katedros aikštėje), kuriame kalbėtojai pasmerkė R. Reagan'o sveikinimą bei „protestavo“ prieš Vakarų ardomųjų centrų ketinimus sukiršinti Lietuvos gyventojus. Renginyje dominavo šūkis: „Užsienio šmeižtui – ne!“⁴⁰². Mitinge dalyvavo žymūs Lietuvos rašytojai, kultūros, visuomenės veikėjai: Algirdas Vileikis, Šarūnas Marčiulionis, Vytautas Radaitis, J. Baltušis. Rašytojas mitinge rėžė rūstų protesto žodį JAV ir kitoms Vakarų šalims, jas kaltindamas išvysčius „negirdėtų šmeižtų, provokacinių kurstymų ir tarybinių tautų skaldymo“ programą⁴⁰³. Šis mitingas ir jame dalyvavusieji anuomet vertinti kaip prieš Lietuvos nepriklausomybę ėję sovietinės valdžios parankiniai.

J. Baltušio konfliktas su LPS ir istorinėmis permainomis dalyvavimu mitinge nesibaigė. 1990-ųjų Balandžio 1-ąją Maskvos televizijai ištransliavus jo kalbą, kurioje rašytojas teigė, jog nuo SSRS atsiskyrusi Lietuva negalės gyvuoti, visuomenė šį pasisakymą sutiko kaip tautos išdavystę. Aktoriaus Laimono Noreikos prisiminimuose rašoma, jog visuotinė pagarba ir meilė J. Baltušiu virto į beveik visuotinį smerkimą ir panieką jam.⁴⁰⁴ Jis taip pat svarstė, jog tikriausiai tai būtų labai sunkūs ir skaudūs J. Baltušiu laikai. Iš tiesų, rašytojas prarado didelę dalį savo gyvenimo atramų.

Didžiąją savo gyvenimo dalį J. Baltušis gyveno sovietinėje Lietuvoje. Prisitaikydamas kaip išmanė, stengdamasis susikurti gerovę sau ir savo šeimai, džiaugdamsis Lietuvos pasiekimais. Nepaisant sovietinės tikrovės absurdo, tai buvo jo kūrybinio pakilimo ir jėgų žydėjimo laikotarpis. Dienoraštyje J. Baltušis ne kartą apgailestauja, kad, išibėgėjus „Pertvarkai“, peikiama visa praeitis be jokios išimties: „Negaliu jokios spaudos imti į rankas, visur tik juoda, tik puvēsiai, grobstymai, suktybės, vagystės, apgaulės, literatūros ir meno smaugimai... Daug čia, žinoma, tiesos, tragiškumo tikro, savo metu kruopščiai slėpto nuo mūsų akių, tačiau dieve gi tu šventas, ne viskas gi juoda ir tebuvo, ne viskas merdėjo ir puvo, žmonės taigi dirbo, kiek tiktai nekliudė jiems partijos viršūnėse susitelkę moraliniai perpuvėliai, statė miestus, augino javą, gimdė vaikus ir mokė juos... O dabar, jei patikėtum spaudai, televizijai, radijui, girdi, prie viešumos dar nepripratome, daug perlenkimų.

⁴⁰⁰ Arvydas Kšanavičius, Vasario 16-osios šventė 1988–1990 metais, in: *Bernardinai.lt*, 2011 m. vasario 18 d., , prieiga per internetą: < <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-02-18-arydas-ksanavicius-vasario-16-osios-svente-1988-1990-metais/58133>>, [žiūrėta 2018–05–23].

⁴⁰¹ Ten pat.

⁴⁰² Ten pat.

⁴⁰³ Tarybų Lietuvos sostinės gyventojai smerkia JAV prezidento ir kongresmenų veiksmus, in: *Tiesa*, 1988 m. vasario 6 d.

⁴⁰⁴ Laimonas Noreika, *Vidurnakčio užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001, p. 186.

Gal ir taip. Bet kada gi išmoksime neperlenkinėti? Kada pasieksime bent minimaliausias kultūros, civilizacijos?“⁴⁰⁵ J. Baltušis nesutinka pripažinti, kad jo gyvenimas – prarastas, vien melu apipintas laikas. Visuotinas prabėgusio laiko neigimas jam atrodo nepriimtinas ir neteisingas.

Vienas svarbiausių dalykų J. Baltušiui buvo kūryba bei jos pripažinimas visuomenėje. Maskvos televizijai ištransliavus rašytojo kalbą, daugelis skaitytojų nuo jo nusigrėžė. Buvę gerbėjai į rašytojo namus siuntė jo knygas, kai kurie leidinius nešė į Rašytojų sąjungą. Rašytojo jausmus ir anuometinę kasdieną atspindi išraiškinga jo dienoraščio citata: „Veik visą dieną atrišinėju ir dėlioju į lentynas knygas, kurias atsiuntė man „dėkingi skaitytojai“, pridėdami prie jų savo prakeikimus, lietuvių tautos išdaviko titulą man, grasinimus susidoroti ir taip toliau. Ne tiek jau daug tų mano knygelių atėjo paštu, kitos buvo nutrenktos prie mano buto durų arba įmestos į vidų, prieš tai paskambinus ar įsiveržus į vidų. O vis dėl to nemalonu man buvo atrišinėti įpakavimus jų, skaityti dar ir dar kartą „įrašus“ tiek popieriuje, tiek ir pačiose knygose, išterliojant puslapius“.⁴⁰⁶ Anuomet sklido kalbos esą J. Baltušio knygos buvo degintos (nors tikslų duomenų, nuotraukų apie tai nėra). Rašytojų sąjungoje prie sienos buvo prikalta „Sakmė apie Južą“. Skaitytojų nusigrėžimą J. Baltušis vertino jautriai, teigdamas, jog pagyras reikia priimti labai santūriai, idant ateityje nebetektų atrišinėti knygų ir išgyventi tokių sunkių jausmų. Skaitytojai net atvykdavo į J. Baltušio namus Paalksnėje, kad išsiaiškintų, kodėl jis išdavė tautą⁴⁰⁷.

Nuo rašytojo anuomet nusigrėžė ne tik skaitytojai. Nors žmona Monika, dukros Rita ir Violeta jį visokeriopai palaikė, brolis Leonardas, sesuo Marytė neslėpė pykčio dėl jo viešai išreikštos pozicijos. Brolis jį smerkė už kalbą Gedimino aikštėje ir pranešė, kad jo išsižadėjo visa šeima, visi anykštėnai (dar gyvam esant iš J. Baltušio atimtas Anykščių rajono garbės piliečio vardas), teigė, kad šiuo savo pasisakymu J. Baltušis sugriovė visą turėtą autoritetą, nuopelnus Lietuvai, literatūrai⁴⁰⁸. Ši šeimos nusigrėžimą rašytojas aiškino kaip nedėkingumą ir nesupratingumą, nes jis ne vienerius metus tiek finansiškai, tiek savo autoritetu rėmė savo giminaičius. Dabar beveik visi jie nosisuko ir rašytoją pasmerkė. Nuo J. Baltušio nusigrėžė net kai kurie gydytojai, pasakę, kad su tautos priešu nebendraus.⁴⁰⁹ Rašytojas neslėpė nusivylimo, pykčio dėl tokio elgesio, tačiau teigė negalėjęs elgtis kitaip, nes išsakęs savo nuomonę.

J. Baltušis stipriai išgyveno ne tik dėl pasikeitusio požiūrio į jo knygas, į jo asmenį. Matyti, kad jis jautė nuoskaudą, jog Sąjūdžio narius visi palaikė, o jis liko nuošalyje, jog buvo pamirštos jo laikysenos sovietmečiu. L. Noreikai apsilankius J. Baltušio ir M. Mironaitės bute, rašytojas dėstė:

⁴⁰⁵ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Devynioliktas tomas*, 1987 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 358, l. 85.

⁴⁰⁶ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt antras tomas*, 1990 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 361, l. 154.

⁴⁰⁷ Dagnė Jakševičiūtė, *Gyvenom socializme: prisiminimai apie rašytoją Juozą Baltušį*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 217.

⁴⁰⁸ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimtas tomas*, 1988 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 359, l. 99.

⁴⁰⁹ Dagnė Jakševičiūtė, *Gyvenom socializme: prisiminimai apie rašytoją Juozą Baltušį*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 210.

„aha, sąjūdininkas, o aš tai ne; o kai reikėjo pasirašyt raštą, smerkiantį Pasternaką, tai aš atsisakiau, – čia, aišku, ne sąjūdis. O atkovoti, kad nebūtų naikinamos kapinės – tai ne sąjūdis, o sekretorių CK spaudimo atlaikymas – tai ne sąjūdis. O Jono Jurašo globojimas – aš dalyvavau jo vestuvėse Aušros vartuose ir išlydėjau jį į užsienį, kada kiti bijojo prie jo prieit – tai ne sąjūdis“.⁴¹⁰ Atsidūręs nuošalyje, pradėtas visuomenės smerkti J. Baltušis jautėsi išduotas.

Paskutiniaisiais gyvenimo metais J. Baltušis galutinai prarado tikėjimą komunizmo idėjų realizavimo galimybe, komunistų partija. Rašytojas neigiamai žvelgė į komunistų partijos vienvaldystę, 1989-aisiais balsavo už naują įstatymą, kuriuo panaikinta komunistų partijos vienvaldystė ir nustatyta daugiapartinė sistema. Gyvenimo pabaigoje J. Baltušis nustojo tapatinęsis su bet kokia politine jėga. Rašytojas nenorėjo veikti išvien su jokia prokomunistine partija: „Ir štai dabar, skaitydamas daugelio dorų žmonių kančias, vėl jaučiu begalinę gėdą, kad esu Komunistų partijos narys, kad iki šiol dar nesugrąžinau savo partinio bilieta atgal, visam likusiam gyvenimui atsisveikindamas su šia brolydiška partija, kurios vardu veikė Stalinas ir jo bendražygių gauja. Žinau, kad taip bus, kad neliksiu aš Komunistų partijoje, nei toje, kuri liko „TSRS platformoje“, nei naujoje „savarankiškoje“ LKP, o vis neskubu“.⁴¹¹ Aktyviai vertinęs Lietuvos vadovų pasirinkimus, turėjęs bendros valstybės su Rusija viziją, galiausiai J. Baltušis liko nuošalyje: neapsisprendęs, nusivylęs.

J. Baltušis stengėsi atlaikyti spaudimą, viešai neišsiduoti, kad jam skaudu. Pasak jo podukros D. Jakševičiūtės, apie jo skausmą žinojo tik artimieji. Rašytojas artimuosius tikino, kad nerūstauja ant jį peikiančių: „Man tiktai gaila, kad jie visi (kurie puola mane) šitaip suirzę, pikti, pasakyčiau – dar pilni keršto. <...> man tiesiog jų gaila. Patikėjo tuštiesiems tauškalams, kad užtektų tikrai Lietuvą paskelbti nepriklausoma, ir tuoj visa Europa, visa Amerika, visas pasaulis atbėgs remti Lietuvos. O tokius tauškalus platina žmonės, neturintieji nė mažiausio supratimo apie politiką“.⁴¹² Nepaisant patirtų nuoskaudų, praradimų J. Baltušis savo požiūrio į Lietuvos nepriklausomybę nepakeitė. Kita vertus, gyvenimo saulėlydyje J. Baltušis persvarstė daug dalykų: politines pažiūras, vertybes (šeima, nūsukę gerbėjai), pasirinkimų kainą. Bene geriausiai J. Baltušio būseną apibendrina jo paties žodžiai: „Ne taip reikėjo man gyventi, ne taip tvarkytis... O kaip? Kaip?“.⁴¹³ Bandęs prisitaikyti, tikėjęs išsikeltomis vertybėmis, J. Baltušis nugyveno gyvenimą, kuriuo nebuvo patenkintas pats.

⁴¹⁰ Laimonas Noreika, *Vidurnakčio užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001, p. 185–186.

⁴¹¹ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Dvidešimt antras tomas*, 1990 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 361, l. 33.

⁴¹² Juozas Baltušis iš arti: *laiškai ir kt.* Sud. Rita Baltušytė, Vilnius: Kultūros barai, 2010, p. 250.

⁴¹³ Juozas Baltušis, *Vietoje dienoraščio. Dienoraštis. Penkioliktas tomas*, 1983 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 353, l. 113.

IŠVADOS

1. J. Baltušio dienoraštis, rašytas daugiau nei dvidešimt metų, svarbus ne tik kaip sovietinę tikrovę, politines ir istorines realijas pažinti padedantis dokumentas. Jame atsiskleidžia rašytojo požiūris į kūrybą, jo deklaruota kūrybos programa. Svarbiausias kūrybos vertinimo matmuo J. Baltušiui buvo talentas. Įvertintas sovietinės valdžios ir skaitytojų J. Baltušis savo literatūrinį darbą vertino kritiškai, tiek viešai, tiek dienoraštyje pripažino kūrinuose esant daug trūkumų. J. Baltušio deklaruotoje kūrybos programoje svarbiausi dėmenys buvo „paprasto“ žmogaus vaizdavimas, autobiografinių patirčių įamžinimas, sąžiningas santykis su skaitytojais. Rašytojas pripažino ne visada laikęsis išsikeltų postulatų ir kartais perdėtai propagavęs socialistinį realizmą, perdėm juodinęs tarpukario Lietuvą.

2. Dienoraštyje J. Baltušis savo padėtį sovietinės literatūros lauke vaizdavo kitokią nei ji buvo tikrovėje. Jo požiūris, išsakytas dienoraštyje, neatitiko realios situacijos. Liaudies rašytojo vardą pelnęs literatas sovietinės literatūros lauke buvo gana ryški ir veikli, didelį įvairių rūšių kapitalą turėjusi asmenybė. Jo kūrybos tiražai LSSR buvo vieni didžiausių. J. Baltušis buvo pelnęs tiek valdžios, tiek skaitytojų pripažinimą, įvertintas nomenklatūrinėmis privilegijomis, valstybiniais apdovanojimais. Nepaisant to, jis nuolat jautėsi esąs diskriminuojamas, deramai neįvertintas. J. Baltušis sovietinės literatūros lauke išžvelgė nemažai konkurentų. Pastaruosius neigiamai vertino ne tik dėl kūrybos, bet ir dėl asmeninių nusistatymų. Kita vertus, turėdama autoritetą J. Baltušis padėjo literatūros lauke įsitvirtinti talentingiems jaunosios kartoms rašytojams.

3. Viešojoje erdvėje deklaravęs socializmo ideologijos postulatus, aukštinęs sovietinę santvarką, asmeninėje erdvėje rašytojas negailėjo kritikos Sovietų Sąjungai bei jos diegtai sistemai. J. Baltušis neigiamai vertino visuotinai paplitusį melą, paslaugų, prekių įsigijimą per protekcijas arba *blatą*, smerkė visuomenės degradaciją ir demoralizaciją, kurią lėmė sovietinės santvarkos išsigimimas. Nusivylęs Sovietų Sąjungą pastarąją vadino fašistine imperija. Dienoraštyje teigęs atsiribojimą nuo bet kokios komunistinės jėgos, J. Baltušis naudojosi gausiai jam pasiekiamomis privilegijomis (specialiomis ligoninėmis, parduotuvėmis ir kt.). Viešai aukštinęs komunistų partiją, sovietinę santvarką ir Sovietų Lietuvos vadus, laikydamasis *ketmaniško* prisitaikymo asmeninėje erdvėje juos kritikavo.

4. J. Baltušiui ypač svarbus buvo tautos išlikimo, jos kultūros išsaugojimo klausimas. J. Baltušis brangino lietuvių kalbą, lietuvių tautos istoriją. Neslėpdamas gailėsčio ir nusivylimo kritikavo pokario tremtis. Rašytojo santykis su kitomis Lietuvoje gyvenusiomis tautomis buvo komplikotas. J. Baltušis nemėgo žydų, neslėpė antisemitinių nuostatų, esą žydai nesąžiningi, vien naudos ieškančios ir pakenkti norintys žmonės. Rusai, J. Baltušio manymu, kultūriškai esą žemesni už

daugelį tautų, todėl Lietuvai buvo paranku egzistuoti sąjungoje su rusais. Tik tokiam sambūvyje J. Baltušis regėjo lietuvių tautos išlikimo galimybę.

5. Svarbiausios vertybės J. Baltušio gyvenime – uolus darbas, šeima, žmogiškumas, skaitytojų pripažinimas. Rašytojas vertino darbštumą, atsidavimą veiklai ir menkino neveiklius žmones. Nepaisant daugybės konfliktų šeimoje, J. Baltušis visada rūpinosi ir padėjo savo dukroms, anūkams, giminaičiams. Neturėdamas daug draugų ir žmonių, kuriais galėtų pasitikėti, rašytojas ypač vertino ištikimybę, atsidavimą. Kartais įveikęs kategoriškus nusistatymams aukščiau visų vertybių iškeldamas žmoniškumą (pavyzdžiui, pripažino, jog visos tautos turi teisę išsaugoti savo kultūrą ir istoriją).

6. J. Baltušis kasdienybėje neretai taikė dvigubus moralės standartus. Tai, už ką kritikavo kitus, negaliojo jam pačiam. Rašytojas smerkė nuoseklių pažiūrų nesilaikančius, viešoje erdvėje viena, o namuose kita deklaravusius asmenis, nors pats neretai elgėsi taip pat. Posėdžių metu kritikavęs kolegų pažiūras, prikaišiojęs socialistinės ideologijos stoką kūryboje, namuose šaipėsi iš cenzūros, socialistinio realizmo taikymą laikė ydinga praktika. Ypač smerkęs dviveidiškumą, pats gyveno dvigubą gyvenimą, puoselėdamas šiltus jausmus dviem moterims ir tai slėpdamas nuo viešumos.

7. J. Baltušis atvirai deklaravo netikintis Dievą, kaip ir daugelis komunistų teigė esąs ateistas. Nepaisant to, ištikus negandoms, ieškodamas atramos, paguodos dienoraštyje J. Baltušis pagalbos kreipėsi į Dievą. Rašytojas kritiškai vertino Katalikų Bažnyčios hierarchiją, religines šventes, apeigas, tačiau nesmerkė tikinčių žmonių. J. Baltušis teigė, jog iš žmonių negalima atimti tikėjimo aukštesne jėga, o prievartinį ateizmo diegimą vertino neigiamai.

8. Dienoraštyje J. Baltušis konstravo kitokią savo tapatybę. Sovietmečiu rašytojas kaltintas dėl kolegų K. Borutos. K. Jakubėno įskundimo saugumo struktūroms, rašytojo V. Grybo pasitraukimo iš gyvenimo. Jo neigiamą vaidmenį minėtų rašytojų bylose, įrodo dokumentai. Šias temas rašytojas dienoraštyje reflektuoja menkai, kaltinimus vadindamas šmeižtu ir ieškodamas kitų kaltų. Neretai būdamas politinių, kultūrinių įvykių centre, J. Baltušis dienoraštyje save apibūdino kaip esantį nuošalyje, prie nieko nepritamantį, su niekuo nesitapatinantį, vienišų.

9. Kritišką J. Baltušio laikyseną Lietuvos nepriklausomybės, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio atžvilgiu lėmė jo vaikystės patirtys ir savitas praeities vertinimas. Tarpukario Lietuva rašytojui asocijavosi su Antano Smetonos režimu, sunkiu samdinio darbu ir „ponų viešpatavimu“. Neigiamai J. Baltušis pasisakė apie Lietuvos partizanus, pastaruosius siedamas su nusikaltimais, žudynėmis. Netenkino rašytojo ir sovietinė santvarka, tačiau, bijodamas naujų represijų, J. Baltušis nepalaikė nepriklausomos Lietuvos idėjos. Dienoraštyje matyti, kad rašytojas nesuprato LPS siekių, netikėjo

demokratinio valdymo įvedimu, todėl pasisakė už tolesnę Lietuvos priklausymą SSRS. J. Baltušis neprisitaikė prie XX amžiaus pabaigos istorinių permainų. Laikydamasis savo įsitikinimų prarado tai, ką brangino labiausiai: skaitytojus, jų pripažinimą, pagarbą ir net giminaičius. Nepaisant praradimų, J. Baltušis savo laikysenos nekeitė iki gyvenimo pabaigos.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

I. Šaltiniai

1. Archyviniai dokumentai

Lietuvos literatūros ir meno archyvas

(Juozo Baltušio fondas, f. 106)

1. F. 106, ap. 1, b. 340.
2. F. 106, ap. 1, b. 341.
3. F. 106, ap. 1, b. 342
4. F. 106, ap. 1, b. 343.
5. F. 106, ap. 1, b. 344.
6. F. 106, ap. 1, b. 345.
7. F. 106, ap. 1, b. 346.
8. F. 106, ap. 1, b. 347.
9. F. 106, ap. 1, b. 348.
10. F. 106, ap. 1, b. 349.
11. F. 106, ap. 1, b. 350.
12. F. 106, ap. 1, b. 351.
- 13 F. 106, ap. 1, b. 352.
14. F. 106, ap. 1, b. 353.
15. F. 106, ap. 1, b. 354.
16. F. 106, ap. 1, b. 355.
17. F. 106, ap. 1, b. 356.
18. F. 106, ap. 1, b. 357.
19. F. 106, ap. 1, b. 358.
20. F. 106, ap. 1, b. 359.
21. F. 106, ap. 1, b. 360.
22. F. 106, ap. 1, b. 361.

23. F. 106, ap. 1, b. 709.

(Lietuvos TSR Tarybinių rašytojų sąjungos fondas, f. 34)

F. 34, ap. 1, b. 132.

Lietuvos centrinis Valstybės archyvas

Kino dokumentų skyrius, [kolekcijos nr. XV, ap. 01(35), apskaitos vieneto nr. 1846/35].

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto mokslinės bibliotekos rankraštynas

(Kazio Borutos fondas, f. 60)

F. 60, b. 175

2. Publikuoti egodokumentai

1. Baltušis, Juozas, Vietoj dienoraščio, 1978 m. spalio 1–lapkričio 30 d., parengė Antanas Šimkus, in: *Metai*, 2016 m. lapkritis, nr. 11.
2. Baltušis, Juozas, Vietoj dienoraščio, 1978 m. gruodžio 1 d. – 1979 m. vasario 28 d., parengė Antanas Šimkus, in: *Metai*, 2016, nr. 12.
3. Baltušis, Juozas, Vietoj dienoraščio, 1983 m., parengė Antanas Šimkus, in: *Metai*, 2017, nr. 2.
4. Baltušis, Juozas, Vietoj dienoraščio, 1984 kovas–gegužė, parengė Antanas Šimkus, in: *Metai*, 2017, nr. 3.
5. Bieliauskas, Alfonsas, Abipus Rubikono: paliudijimai, Vilnius: Pradai, 2001, t. 5.
6. Jakševičiūtė, Dagnė, Gyvenom socializme: prisiminimai apie rašytoją Juozą Baltušį, Vilnius: Alma littera, 2013.
7. *Juozas Baltušis iš arti: laiškai ir kt.* Sud. Rita Baltušytė, Vilnius: Kultūros barai, 2010.
8. Kubilius, Vytautas, *Dienoraščiai 1978–2004*, sud. Jūratė Sprindytė, Janina Žėkaitė, Vilnius, 2007.
9. Mieželaitis, Eduardas, Nereikalingas žmogus. Akcentai, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.
10. Nyka-Niliūnas, Alfonsas, *Dienoraščio fragmentai, 1938–1975*, Vilnius: baltos lankos, 2002.
11. Noreika, Laimonas, Vidurnakčio užrašai, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001.
12. *Tarybinių lietuvių rašytojų autobiografijos*, t. 1, sud. Aldona Mickienė, Vilnius: Vaga, 1989.

13. Terleckas, Antanas, *Rezistento dienoraštis. Ketvirtoji knyga*, Vilnius: 2008.

3. Periodinė spauda

1. Apie socializmą, poligrafiją, pilietinę drąsą. Kalba rašytojai, in: *Akiračiai*, 1981 m. vasaris, nr. 2;
2. Baltušis, Juozas, Broliškių tarybinių tautų šeimoje, in: *Tiesa*, 1955 m., vasario 27 d.
3. Baltušis, Juozas, Kovingai pasiruošti suvažiavimui, in: *Literatūra ir menas*, 1954 m. birželio 12 d.
4. Baltušis, Juozas, Galingu žingsniu, in: *Liaudies ūkis*, 1965, nr. 7–8.
5. Baltušis, Juozas, Gyvenimas prasideda šiandien, in: *Vakarinės naujienos*, 1966 m. birželio 11 d.
6. Baltušis, Juozas, Naują epochą atvėręs, in: *Komunistas*, 1963 m. lapkritis, nr. 11.
7. Baltušis, Juozas, Nori taikos– kovok dėl jos, in: *Literatūra ir menas*, Vilnius, 1980 m. gegužės 1 d., nr. 18.
8. Godūnavičienė, Jadvyga, Tiesos žodis atvirai. Pokalbis su tarybų Lietuvos liaudies rašytojų Juozu Baltušiu, in: *Vilnelė*, 1988 m. gegužės 30 d.
9. Jakubėnas, Alfonsas, Kazio Jakubėno byla, in: *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 11.
10. Jakubėnas, Alfonsas, Kazio Jakubėno byla, in: *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 12.
11. Pertvarka ir intelektualinis perversmas, in: *Literatūra ir menas*, 1989 m. kovo 18 d., nr. 12.
12. Puknys, S. Rašytojai apskundę poetą tarybiniam saugumui, in: *Draugas*, 1989 m. balandžio 18 d., nr. 75.
13. Rubavičius, Vytautas, Suvaidinta tiesa, in: *Literatūra ir menas*, 1992 m. gruodžio 5 d.
14. Tarybų Lietuvos sostinės gyventojai smerkia JAV prezidento ir kongresmenų veiksmus, in: *Tiesa*, 1988 m. vasario 6 d.
15. 1942 m. Juozo Baltušio pareiškimas Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) centraliniam komitetui, drg. A. Sniečkui, in: *Gairės*, 1996 m. liepos 7 d.

4. Publikuoti dokumentai, protokolai

1. Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990, sud. Arūnas Streikus, Juozapas Romualdas Bagašauskas, Vilnius: LGGRTC, 2005.
2. *Literatūra 1940–1960*, sud. Jonas Vosylius, Vilnius: Academia, 1992.
3. *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Stasys Sabonis, Arvydas Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992.
4. *Rašytojas pokario metais*, sud. autorių kolektyvas, Vilnius: Vaga, 1991.

5. Striogaitė, Dalia, *Baltaragio malūnas ir jo byla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

5. Grožinė literatūra

1. Baltušis, Juozas, *Sakmė apie Juzą*, Vilnius: Vaga, 1984.
2. Baltušis, Juozas, *Su kuo valgyta druska*, t.1, Vilnius: Vaga, 1973.
3. Baltušis, Juozas, *Tėvų ir brolių takais*, Vilnius: Vaga, 1969.

6. Kiti šaltiniai

1. Baltušis, Juozas, *Pasakymai ir atsakymai: apybraižos, straipsniai, recenzijos, interviu*, Vilnius: Vaga, 1985.
2. *Interviu su rašytojais*, sud. Stasys Lipskis, Vilnius: Vaga, 1980.
3. Miłosz, Czesław, *Pavergtas protas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995.
4. *Nevienareikšmės situacijos: pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*, sud. Rimantas Kmita, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

II. Literatūra

1. Kazys Ambrasas, *Skaitau Baltušį...* Vilnius: Vaga, 1986.
2. Baliutytė, Elena, *Laiko įkaitė ir partnerė: sovietinė ir posovietinė lietuvių literatūros kritika*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
3. Bistrickas, Remigijus, Kočiūnas, Rimantas, Homo Sovieticus: Keli štrichai psichologiniam portretui, in: *Sietynas*, 1988, nr. 2, p. 10–17.
4. Blažytė-Baužienė, Danutė, Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė, in: *Metai*, 2002, nr. 8–9, p. 131–146.
5. Bourdieu, Pierre, *The Field of Cultural Production*, New York: Columbia university press, 1993.
6. Bourdieu, Pierre, The forms of capital, in: J. Richardson (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, 1986, p. 15–29.
7. Bourdieu, Pierre, Wacquant, Loïc J.D. *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, Vilnius: Baltos lankos, 2003.
8. Brandišauskas, Donatas, Neformalūs korupciniai santykiai šiandieninėje Lietuvoje: sampratos ir praktikos (bandymai analizuoti blato raidą), in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, nr. 15, p. 70–80.

9. Daujotytė, Viktorija, *Raštai ir paraštės: Apie Justino Marcinkevičiaus kūrybą*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.
10. Dekker, Rudolf, Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History, in: *Memoria y Civilización (MyC)*, nr. 5, 2002, p. 14–37.
11. Donskis, Leonidas, Czesławas Miłoszas – prievarta ir stilius, in: *Darbai ir dienos*, 2006, nr. 46, p. 89–104.
12. *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje. Straipsnių rinkinys*, sud. Arvydas Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
13. Glinskis, Rimantas, *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai. Naujosios literatūros studijos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.
14. Globienė, Indrė, Asmenybės identiteto paieškos fotografijoje ir dienoraštyje, in: *Gimtasis žodis*, 2003, nr. 3, p. 7–11.
15. Ivanauskas, Vilius, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojais tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: LII, 2015.
16. Jakonytė, Loreta, Pierre'o Bourdieu literatūros sociologija, in: *Literatūra*, 2005, nr. 47 (1), p. 57 – 72.
17. Juodytė-Žiožienė, Aurelija, Tarp kūrybiškumo ir stereotipų: Ko verta Juozo Baltušio proza? In: *Darbai ir dienos*, 2002, nr. 29, p. 7–46.
18. Kavolis, Vytautas, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994.
19. Kelertienė, Violeta, *Kita vertus... Straipsniai apie lietuvių literatūrą*, Vilnius: baltos lankos, 2006.
20. Kubilius, Vytautas, Dienoraštis – pokalbis su savimi ir istorija, in: *Metai*, 2000, nr. 7
21. Kubilius, Vytautas, *XX amžiaus literatūra*, Vilnius: Alma litera, 1996.
22. Lejeune, Philippe, *On Diary*, Hawai: University of Hawai'I press, 2009.
23. Lewis Gaddis, John, *The cold war*, London: Penguin books, 2006.
24. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
25. Maunsell, Jerome Boyd, The Writer's Diary as Device: The Making of Susan Sontag in Reborn: Early Diaries 1947—1963, in: *Journal of Modern Literature*, 2011, nr. 35, p. 1–20.
26. Mačianskaitė, Loreta, Klasikas Juozas Baltušis šalia autsaiderio Icchoko Mero, in: *Lituanistica*, 2010, t. 5, nr. 1–4 (79–82), p. 116–128.
27. Putinaitė, Nerija, *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje, Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, Vilnius: Aidai, 2007.

28. Rubavičius, Vytautas, Rašytojo galios ir negalio Atgimimo žaizdre, in: *Metai*, 2006, nr. 5, p. 148–151.
29. Stonienė, Vanda, *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)*, Vilnius: Baltijos kopija, 2000.
30. Streikus, Arūnas, Antireliginė propaganda Lietuvoje 1944–1970 metais, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2004, nr. 14, p. 88–99.
31. Streikus, Arūnas, Ideologinė cenzūra Lietuvoje, 1956–1989, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2004, 1 (15), p. 43–67.
32. Streikus, Arūnas, Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1(21), p. 7–30.
34. Striogaitė, Dalia, Juozas Baltušis partinio budrumo sargyboje. Vieno sovietmečio dokumento skaitymas, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2009, nr. 8–9, p. 320–324.
35. Šerelytė, Renata, Nebylus pasaulis, in: *Šiaurės Atėnai*, 2007, rugsėjo 15, nr. 35 (861).
36. Tamošaitis, Mindaugas, Juozas Baltušis ir Eduardas Mieželaitis tautinio atgimimo ir pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais, in: *Lituanistica*, 2016, t. 62, nr. 1 (103), p. 12–24.
37. Tamošaitis, Mindaugas, *Skausmingas praregėjimas: Lietuvių rašytojai Antrojo pasaulinio karo metais ir pokariu*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2014.
38. *Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu*, sud. Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.
39. Trimonis, Rytis, *Vladas Grybas*, Vilnius: Vaga, 1989,
40. Vanagaitė, Gitana, *Autobiografijos teorijos pagrindai*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2008.
41. Vedrickaitė, Imelda, Rašytojo mauzoliejaus apmatai Juozo Baltušio dokumentinėje prozoje ir apysakoje „Sakmė apie Južą“, in: *Colloquia*, 2010, nr. 24, p. 84–104.
42. Venclauskienė, Laima, Homo Sovieticus: pilko ir pliko žmogaus portreto bruožai laisvėjančios Lietuvos spaudoje, in: *Darbai ir dienos*, 2016, nr. 65, p. 143–162.

III. Internetiniai šaltiniai

1. Baltušytė, Rita, Juozas Baltušis nebuvo angeliukas su sparniukais, in: *alfa.lt*, 2012 m. gruodžio 17 d., prieiga per internetą: < <https://www.alfa.lt/straipsnis/15071266/baltusyte-juozas-baltusis-nebuvo-angeliukas-su-sparniukais>>, [žiūrėta 2018–05–06].
2. Filme – Juozas Baltušis, 1979 m., rež. Rimtautas Šilinis, in: *LRT.lt*, prieiga per internetą: < <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/8164/filme-juozas-baltusis>>, [žiūrėta 2018–05–03].

3. Klusas, Mindaugas, „Metų“ bomba: su kuo valgytas Juozas Baltušis, in: *delfi.lt*, 2017 m. sausio 2 d., internetinė prieiga: <<https://www.delfi.lt/veidai/kultura/metu-bomba-su-kuo-valgytas-juozas-baltusis.d?id=73317108>>, [žiūrėta 2018–03–12].
4. Kšanavičius, Arvydas, Vasario 16-osios šventė 1988–1990 metais, in: *Bernardinai.lt*, 2011 m. vasario 18 d., , prieigą per internetą: < <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-02-18-arydas-ksanavicius-vasario-16-osios-svente-1988-1990-metais/58133>>, [žiūrėta 2018–05–23].
5. Laučius, Vladimiras, N. Šepetys: rašytojas J. Baltušis – „serijinis“ antikomunistų dorotojas, in: *Delfi.lt*, 2009 m. spalio 30 d., prieiga per internetą: < <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/nsepetys-rasytojas-jbaltusis-serijinis-antikomunistu-dorotojas.d?id=25212715>> , [žiūrėta 2018–05–20].
6. Urbonaitė, Audronė, Duktė apie J. Baltušį: „Jį vertino ne dėl politikos – dėl knygų“, 2016 m. gegužės 23 d., in: *lrytas.lt*, prieiga per internetą: < <https://zmones.lrytas.lt/veidai-ir-vardai/2016/05/23/news/dukte-apie-j-baltusi-ji-vertino-ne-del-politikos-del-knygu--1374055/>> , [žiūrėta 2018–03–12].

SUMMARY

Juozas Baltušis (1909–1991) was a Lithuanian writer, politician and public figure. He also worked in the radio and the press. Some of his most popular works are the “Tale of Juza”, “Sold Summers” and the memoirs titled “What You Ate the Salt With”. J. Baltušis was a writer valued by the Soviet Government and his readers. He was given the honorary title of folk writer and was an active participant in the public Soviet life. The writer had important administrative and political positions. During his meetings with the audience, when giving public speeches and participating in TV shows, J. Baltušis promoted the achievements of the Soviet Union and criticized the rotten West and the trouble-ridden past of the independent Lithuania. His unique social status granted him certain privileges. J. Baltušis was often associated with betrayals of other writers and controversial speeches regarding the endeavors to restore the independence of Lithuania. When the reformation movement started, J. Baltušis found it difficult to adapt to the rapidly changing conditions. Thus, he never joined the Reform Movement of Lithuania and kept to his communism ideals until his death.

While some of the writer’s ideas were consistent, others changed along with the political situation and the age. The Master Thesis presents an analysis of the many-sided personality of J. Baltušis by going through each of the aspects and revealing the entirety of the writer’s ideas, his value system, lifestyle and peculiarities of his creative works. The research revealed the ambivalent nature of J. Baltušis: he presented himself one way when in public and seemed completely different at home when writing his diary. The attitudes of J. Baltušis had radical differences. The research object of the Master Thesis titled “*Juozas Baltušis: the Outlook and Works of a Soviet Writer*“ is the lifestyle and creative endeavors of the writer J. Baltušis as revealed in his diary and public speeches. The research delves deeper into the approaches held by J. Baltušis towards relevant historic and political issues, the Soviet society and the Soviet regime and his value system. The paper also analyzes the relation between the writer and his ideas presented in public during the Soviet Time as defined in the autobiographical documents.

The goals of the study are to reveal the approach to lifestyle of J. Baltušis that is evident in his public behavior and personal life, the unique formation of the image of “other me”, to review the writer’s political views and their relations to public activities, and to discuss the qualities of the creative endeavors of the writer as revealed in his autobiographical documents. Nowadays, the Soviet times are viewed simplistically and attempts are made to group all the writers into clear-cut categories. Meanwhile, attempts to encompass the contradictory entirety of ideas and behavior of people during the Soviet times are far and few between. The personality and personal belongings of J. Baltušis oppose the schematic view towards the Soviet times and help to reveal and get insights into the complex and contradictory nature of the Soviet reality. The topic is relevant due to the novel nature of the research: the paper analyzes all of the preserved diary volumes of J. Baltušis that

are stored in the Lithuanian Archive of Literature and Art. The periodic publication titled *Years* had published only several fragments of the said diary. The analysis is based on the research of autobiographical documents carried out by Rudolf Dekker and Philipp Lejeune and the works of Rimantas Glinskis and Gitana Vanagaitė who adapted the theories formulated by the first researchers of autobiographical documents in the analysis of the diaries and memoirs of Lithuanian authors. The paper is also based on the concept of *homo sovieticus* and the concept of *ketman* derived in “The Captive Mind essay” by Cz. Miłosz.

The analyzed documents revealed the many-sided personality of the writer J. Baltušis. While he promoted the ideology of socialism and the Soviet regime in public, J. Baltušis had a lot of criticism for the Soviet Union and its regime in his own personal space. In his daily life, J. Baltušis often applied double moral standards. Though he criticized others, the same ideas seemed to not apply to himself. The writer condemned those who did not follow consistent views and declared different ideas when in public and at home, even though he himself acted the same. J. Baltušis viewed his own position among other Soviet writers in a twisted and warped way. The views given in his diary differed from the real situation. J. Baltušis gained the honorary title of folk writer and was a bright and active figure among other Soviet writers. He was also rich and had several types of capital. The publications of his works had the highest circulation in the Soviet Union. J. Baltušis gained the recognition of both the Soviet government and his readers. He received many state awards and official privileges. Despite his achievements, J. Baltušis felt discriminated and underappreciated.

The critical and remote position that J. Baltušis took with regard to the independency of Lithuania and the Reform Movement of Lithuania were influenced by his childhood experiences and unique evaluation of the past. Even though the writer was dissatisfied with the Soviet regime, J. Baltušis was also afraid of new repressions and occupation by other countries that might be stronger than Russia. This is why J. Baltušis did not support the idea of an independent and self-sufficient Lithuania. The diary entries of J. Baltušis revealed that he could not understand the goals of the Reform Movement of Lithuania and did not believe in the introduction of democracy, resulting in his opinion that Lithuania should belong to the Soviet Union. J. Baltušis failed to adapt to the changes. By remaining true to his ideas, J. Baltušis lost everything he treasured the most: his readers, their respect and recognition and even his relatives. Despite his losses, J. Baltušis did not change his opinions until his death.